

В. В. КАЖУРА

АЗБУКОЎНІК

ПАЗНАВАЛЬНА-НАВУКОВАЯ,
ЧАСАМ ГУЛЬНЁВАЯ,
КНІЖКА - ЧЫТАНКА,
КАМУСЬЦІ ЗАБАЎЛЯНКА

Пераможцу гульні-конкурсу на беларускай мове і літаратуры «Буслік-2015»

В. В. Кажура

Азбучкоўнік

ПАЗНАВАЛЬНА-НАВУКОВАЯ,
ЧАСАМ ГУЛЬНЁВАЯ, КНІЖКА-ЧЫТАНКА,
КАМУСЬЦІ ЗАБАЎЛЯНКА

Мінск
Беларуская асацыяцыя «Конкурс»
2015

УДК 811.161.3'35(075.3=161.3)

ББК 81.2Бел-922

К13

Кніга выдадзена за кошт узносаў удзельнікаў конкурсаў
Распаўсюджваецца бясплатна

Кажура, В. В.

К13 Азбукоўнік : пазнавальна-навуковая, часам гульнёвая, кніжка-чытанка, камусьці забаўлянка / В. В. Кажура. – Мінск : Беларус. асац. «Конкурс», 2015. – 352 с.: 16 л. цв. ил.

ISBN 978-985-557-097-5.

У кнізе расказаецца пра сучасны беларускі алфавіт. Прасочваецца гісторыя з'яўлення кожнай літары, падаецца як тэарэтычны, так і практычны матэрыял на засваенне навыкаў дакладнага і правільнага ўжывання адпаведнай літары. Каб паказаць лексічнае багацце сучаснай беларускай мовы падаецца колькасць слоў на пэўную літару. Змешчаны таксама займальны матэрыял: гульні, загадкі, цікавая і пазнавальная інфармацыя, звязаная з пэўнай літарай.

Азбукоўнік адрасуецца вучням, але таксама можа быць карысным і настаўнікам агульнаадукацыйных школ, а таксама бацькам.

УДК 811.161.3'35(075.3=161.3)

ББК 81.2Бел-922

ISBN 978-985-557-097-5

© Кажура В. В., 2015

© Афармленне. ГА «БА «Конкурс», 2015

АД АЎТАРА

Добры дзень, шаноўны незнаёмец!

Ты трымаеш у руках незвычайную кнігу – «АЗБУКОЎНІК» – і, напэўна, здзіўляешся, бо не часта сёння можна пачуць гэтае слова. Што ж такое **азбукоўнік**? Адкуль гэтая назва? Пра што пойдзе гутарка ў кнізе?

Дазволь, калі ласка, пачаць нашу размову цытатай, якая адкажа на першае тваё пытанне: «**Азбукоўнікі**, ананімныя рукапісныя, пераважна філалагічна-энцыклапедычныя даведнікі на ўсіх славянскіх землях. Узніклі ў канцы XIII ст. для тлумачэння царкоўна-славянскіх і іншамоўных слоў, найбольш пашырыліся ў XVI–XVII ст. Збераглося каля 200 спісаў азбукоўнікаў. Прыклад беларускага азбукоўніка – «Лексекон вкратце албо речник выборных речей к словенщизе закрытых» (1660). Матэрыял падаецца ў азбучным (алфавітным) парадку. Спосабы тлумачэння слоў розныя: часам раскрываецца паходжанне незразумелага слова, а сэнс высвятляецца шляхам перакладу або параўнання з адпаведнымі словамі іншых моў; часам даюцца толькі сінонімы; некаторыя характарыстыкі паняццяў і рэалій нагадваюць энцыклапедычныя апісанні. Існавалі таксама навучальныя, павучальныя і змешаныя азбукоўнікі для школ. У іх даваліся пачатковыя звесткі па граматыцы, арыфметыцы, гісторыі, прыродазнаўстве і іншых дысцыплінах, парады настаўнікам, правілы паводзін

вучняў. Азбукоўнікі садзейнічалі дэмакратызацыі тагачаснай літаратурнай мовы і пашырэнню свецкай адукацыі, далі пачатак развіццю слоўнікаў і энцыклапедыяў».

Адказваючы на другое пытанне, спачатку скажам, што на працягу ўсёй сваёй гісторыі людзі для перадачы думак на паперы ці іншым матэрыяле выкарыстоўвалі розныя віды пісьма: *піктаграфію* (малюнкавае пісьмо), *ідэаграфію* (сімвалічнае пісьмо), *літарна-гукавое пісьмо*. Сёння мы часцей за ўсё карыстаемся апошнім відам пісьма, пры якім для абазначэння гукаў выкарыстоўваюцца адпаведныя знакі – літары. А сукупнасць літар, размешчаных у трацыцыйна ўстаноўленым парадку, і называецца *азбукай*, або *алфавітам*.

Чаму існуюць дзве назвы для абазначэння адной з’явы? Адказ просты: у слове *алфавіт* прысутнічаюць назвы грэчаскіх літар «альфа» і «бэта» («віта»). А слова *азбука* паходзіць ад назвы першых літар кірыліцы – «аз» і «букі».

У «Граматыцы» Б. Тарашкевіча азбука яшчэ называецца *«альфабэтам»*, або *«абэцэдай»*, таксама ў сувязі з назвамі першых літар: альфа і бэта; а, бэ, цэ (пачатак алфавіта ў лацінцы).

Алфавіт сучаснай беларускай мовы налічвае 32 літары: **Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, (Дж, дж), (Дз, дз), Ее, Ёё, Жж, Зз, Іі, Йй (і нескладовае), **Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ўў (у нескладовае), **Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя**.****

Сярод гэтага мноства літар 10 – галосныя, 21 – зычная і **ь** (мяккі знак), які наогул не абазначае гука. Але ж ёсць яшчэ **Дж, дж** і **Дз, дз**. Толькі гэта не асобныя літары, а спалучэнне дзвюх літар (адсюль і назва – *дыграфы*), якія абазначаюць *афрыкаты* (гукі) [дж], [дз], [дз’].

А пра што пойдзе гутарка ў нашай кнізе, лепш за ўсё паказаць праз **будову артыкула**.

Кожны артыкул прысвячаецца пэўнай літары, дзе падаюцца:

1. застаўка з каментарыем;
2. інфармацыя з гісторыі літары;
3. выкарыстанне літары ў сучаснай беларускай мове;
4. правапіс, звязаны з гэтай літарай;
5. лексічны запас сучаснай беларускай літаратурнай мовы на названую літару;
6. прыказкі і прымаўкі, якія пачынаюцца на названую літару;
7. народныя прыкметы і назіранні, што пачынаюцца з гэтай літары;
8. паэты і пісьменнікі, гістарычныя асобы, у пачатку прозвішчаў якіх стаіць названая літара;
9. выказванні пісьменнікаў;
10. сродкі мастацкай выразнасці на прапанаваную літару;
11. дыктант;
12. пераказ ці пераклад;
13. гульні з названай літарай;
14. загадкі на прапанаваную літару;
15. выказванні вучняў пра вынесеную ў загаловак літару.

І мы маем вялікую надзею на тое, што пасля знаёмства з **«АЗБУКОЎНІКАМ»** першапачатковы зварот-прывітанне «шаноўны незнаёмец» з упэўненасцю можна будзе замяніць на «дарагі дружа», як мы звяртаемся да нашых памочнікаў Зеньчык Вольгі, Прохаравай Ангеліны, Рыжанковай Маргарыты, Собаля Аляксандра, Філімонавай Дар'і. Вялікі дзякуй ім за дапамогу!

ПЕРАД ТАБОЙ СТАЮ
І ВЕРУ Ў МОЦ ТВАЮ,
БАЦЬКОЎ СВЯТОЕ СЛОВА.
Б'ЕШ ТЫ З ГЛЫБІНЬ ЗЯМЛІ,
З ПЛАСТОЎ НАРОДНЫХ СІЛ,
ЎЗНІМАЕШ СЛОЙ ЗА СЛОЕМ...

СЯРГЕЙ КРЫВЕЦ

А

Над хатаю новай пастаўлены кроквы:
Дзве жэрдкі вуглом і між імі адна.
Прыгледзьцеся добра, і нават здалёк вы
Адразу пазнаеце літару А.

А
(АЗЪ)

Яшчэ з дзіцячага садка мы з вамі памятаем, што **А** – першая літара беларускага алфавіта. Але чаму так сталася? Адкуль яна з’явілася?

Аказваецца, літары, як і ўсё на свеце, маюць сваю гісторыю. І вельмі даўнюю, часам нават дэтэктыўную. Вось і наша літара **А** паходзіць з кірыліцкай (раней так называўся від графікі) **А** («азь»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай літары **Α** («альфа»). У старабеларускую графіку **А** перайшла са старажытнарускага пісьменства і абазначала галосны гук [**a**] у пачатку слоў і пасля мяккіх зычных: атлась – [*атлас*], мята – [*м’ата*].

Імя літары «азь» абазначала займеннік першай асобы – **я**.

Толькі і гэта яшчэ не ўсё. Прыгледзьцеся ўважліва да літары **А**, павярнуўшы яе на 90 градусаў. Недзе вы гэта ўжо бачылі, і нагадвае перавернутая літара **А** ... галаву быка. Так, быка, таму што ў далёкім XI ст. да нашай эры старажытныя фінікійцы (жыў такі народ) карысталіся алфавітам, у якім першай літарай была

𐤀 («алеф»), што значыць «бык», і адпавядала яна сучаснай нашай літары **А**.

Сапраўдны дэтэктыў!

Мела літара **А** таксама – ці ведаеце вы гэта? – лічбавае значэнне «адзін».

У рукапісах XIV – XVII ст. гэта літара ўжывалася ў тэкстах ужо ў некалькіх варыянтах, часам адрозных адзін ад другога, якія дапамагаюць вызначыць час і месца напісання такіх літаратурных помнікаў.

Фінікійская	𐤀
Старажытнагрэчаская	Α
Візантыйская	Α

Глаголіца балгарская XI ст.	Ѡ
Устаў XI ст.	Ѡ
Царкоўна-славянская XIII-XVI ст.	Ѧ

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ѡ Ѣ
Скорапіс XV ст.	а
Беларускі скорапіс XVI ст.	а

Паўустаў канца XVII ст.	а
Грамадзянская пач. XVIII ст.	А
Лацінская	Аа

Пачынаючы з XVI ст., літару **А** выкарыстоўвалі як рукапісную, так і друкаваную, бо з 1440 года (афіцыйная дата ўзнікнення еўрапейскага кнігадрукавання) Іаган Гутэнберг, нямецкі друкар, пачынальнік кнігадрукавання ў Еўропе, выпусціў у свет першую друкаваную кнігу.

А Францыск Скарына, наш першадрукар і асветнік, пачынальнік кнігадрукавання ва ўсходнееўрапейскім свеце (1517 г., Прага), у сваіх кнігах пачаў ужываць і малую і вялікую літары.

У сучаснай беларускай мове літара **А** абазначае нелабіялізаваны галосны гук **[a]** сярэдняга рада ніжняга пад'ёму ў пачатку слоў, пасля цвёрдых зычных і пасля галосных **а, у, э**.

І тут, як адзначае Н. Старавойтава, «варта ведаць адну цікавую рысу беларускай фанетычнай сістэмы, чаму носьбітам іншых моў наша гаворка здаецца вельмі запаволенай – гэта агульная ненапружанасць – адсутнасць рэдукцыі, калі галосныя **о / а / э**, напрыклад, у рускай мове скарачаюцца ва ўсіх складах, акрамя першага пераднацісканога, не вымаўляюцца альбо гучаць хутчэй як **ы / і** [*мълоко*], [*дэргая*], [*рэдился*], [*мэгістрал'*], [*с'ядина*], у беларускай літаратурнай мове такога поўнага скарачэння няма, а змены ненаціскных **о / э** даюць іншы паўнаватасны гук **а**: гэта славуе беларускае **аканне**, па якім беларуса абавязкова пазнаюць усюды па-за межамі яго радзімы. Вось жа акурат аканне і стварае такое ўражанне большай

запаволенасці беларускага маўлення, надае яму *меладычнасць* і *спеўнасць*. І адразу чуваць, што гаворыць *памяркоўны* па характары беларус.

...Таму цяпер у нас наўрад ці паўстане пытанне, чаму ж Адам Міцкевіч, чытаючы ў 1840 г. лекцыі ў Сарбоне, называў беларускую мову самай мілагучнай сярод усіх славянскіх моў. Карысна будзе ведаць і тое, што гэта далёка не суб'ектыўная думка вялікага літвіна, беларуса: згодна з даследаваннямі сучасных лінгвістаў, якія яны праводзілі сярод найбольш папулярных еўрапейскіх моў, беларуская мова заняла другое месца пасля італьянскай паводле параметра *меладычнасць*. Такім чынам, нам ужо ёсць чым ганарыцца».

* * *

Згодна ж з арфаграфічнымі правіламі, літара **А** пішацца не пад націскам незалежна ад паходжання слова: *вада, колас, маўленне, сальфеджыя, трыя, Шаўчэнка*.

У графіцы выкарыстоўваецца вялікая (**A**) і малая (**a**) літара, яна можа быць рукапіснай (*Aa*) і друкаванай (**A a**).

Ужываецца гэта літара ў выказах «Ад а да я» (ад пачатку да канца, поўнасю, цалкам); «Ні а ні бэ» (зусім нічога не ведаць, не разумець); у афіцыйных абрэвіятурах (ААН, АТС).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «першы» (група «А»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (дом №12а).

Можа выкарыстоўвацца як злучнік, прыназоўнік, часціца, выклічнік.

Як прыстаўка **a-** абазначае адсутнасць прыметы, уласцівасці, паказанай у асноўнай частцы слова: *амаральны, алагічны*.

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 5039 слоў, якія пачынаюцца на літару **А**. Сярод іх знаходзім: *абавязак, абараняць, адвага, адказнасць, Айчына, акуратны, апяваць, асвета, атульваць, ахвяраваць*.

А калі мы захочам больш трапна выказаць думку, праілюстраваць тое ці іншае выказванне, пагартаем слоўнік «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы» і, напрыклад, на тэмы «Адвага», «Асвета» знойдзем наступныя выразы: *адвага альбо мёд п'е, альбо кайданы трэ; адвага гарады бярэ; адвага – не знявага; адвагаю і пекла пярэйдзеш; адважны не баіцца няўдачы; адважны ніколі не каецца; ад навукі галава не баліць; ад навукі дужэюць (спрытнеюць) рукі*.

Пра адказнасць (а гэта адна з галоўных вартасцей чалавека: неабходнасць, абавязак адказваць за свае дзеянні, учынкi, быць адказным за іх) пісьменніка перад сваім народам за тое, наколькі праўдзіва адлюстроўвае ён жыццё свайго народа ў літаратуры, В. Адамчык разважае так: «Мой невялікі народ варты вялікай кнігі. Мы, літаратары, павінны стаць на калені перад нашым народам за яго цярдлівасць, яго пакуты і яго крыжавую дарогу. Як часта мы пакідалі яго без хлеба і без роднага слова. Але народ жыў, верыў у сябе і маліўся за сябе і ўсіх нас, грэшных. У яго быў і ёсць Бог, а мы яму ўсё шукаем чужых ідалаў».

Заўважу: чалавека ўзвышалі і ўзвялічвалі вельмі мала, шукалі ў ім усё нізкае і злое. Папраўдзе, на свеце болей нянавісці, чым павагі і любові. Аднак літаратура павінна сягаць да дабратаў і праўды, адкінуўшы фальш і карыслівасць.

Я, уласна, цаню ў літаратуры глыбіню праўды і зіхатлівы бляск знойдзенага слова».

Ну вось, з В. Адамчыкам, вядомым беларускім пісьменнікам, прозвішча якога пачынаецца з літары **А**, мы пазнаёміліся. З гэтай жа літары пачынаюцца прозвішчы і многіх іншых беларускіх літаратараў. Да прыкладу: *Абуховіч А., Адамовіч А., Александровіч С., Арабей Л., Астапенка З., Астрэйка А., Аўрамчык М., Афанасій Філіповіч.*

А цяпер паслухайце, як гучаць радкі паэмы П. Броўкі «Голас сэрца»:

Не, мне ніколі таго не забыцца,
Як ты спявала, як прала, як жала,
Як шыла кашульку, як вышывала...

Пачулі? Так, ствараецца ўражанне, быццам чуеш матчын голас над калыскай малога дзіцяці, яе працяглае «а-а-а», якое нагадвае калыханку. Такі літаратурны прыём – абумоўленае мастацкімі задачамі паўтарэнне аднолькавых галосных гукаў – называецца **асананс**. Ён надае паэтычнаму твору мілагучнасць і сэнсаваэмацыянальную выразнасць.

* * *

Прачытаўшы папярэдні матэрыял, запомніўшы асноўныя правілы правапісу літары **А**, праверце свае арфаграфічныя навыкі, запісаўшы пад дыктоўку наступны тэкст, і вызначце, якую ролю выконвае ў ім частае ўжыванне літары **А**. Потым яшчэ раз паўтарыце, калі ў беларускай мове пішацца літара **А**, і знайдзіце абумоўленыя гэтым правіламі напісанні.

АБЕЛІСК ЛЯ ДАРОГІ

Усё было цудоўным у гэты вераснёўскі дзень. Зіхацела сонца над галавой, сінела неба. Першы раз Данік ішоў з бацькам у школу. Радавалі Даніка букет кветак і новенькі ранец.

Выйшлі яны з вёскі. Тут ля дарогі стаяў абеліск. Бацька спыніўся ля помніка і расказаў сыну пра бой партызан з

фашыстамі. Гэта было першага верасня ў час вайны. Многія народныя мсціўцы тады загінулі.

Данік уважліва слухаў, а потым паклаў свае кветкі ля абеліска. У клас ён прыйшоў без кветак. Але настаўніца Вольга Пятроўна пахваліла Даніка за яго ўчынак і павяла ўсіх дзяцей да помніка.

* * *

А можа, вы хочаце пачуць слова самога Скарыны? Калі ласка, чытайце, услухоўвайцеся, удумвайцеся.

«Закон прирождённый в том наболей соблюдаем бывает: то чинити иным всем, что самому любо ест от иных всех, и того не чинити иным, чего сам не хочеши от иных имети... Сей закон прироженный написан ест в серци единого каждого человека.

...Наиболей любовь ко всем да соблюдает, ежели ест совершенна над все иные дарования, без нея же ничто поспешно ест».

Не ўсё зразумелі? Тады паспрабуйце перакласці гэты тэкст на сучасную беларускую мову і паразважайце, у чым Скарына бачыць абавязак кожнага чалавека.

* * *

Ну як, не стаміліся яшчэ? Калі не стаміліся, то прапануем вам правесці аперацыю «А».

Падобныя назвы часцей за ўсё маюць розныя дэтэктыўныя гісторыі ў літаратуры і кіно. Мы ж маем справу са словамі, і тым не менш, як сапраўдным дэтэктывам, трэба будзе весці пошукі, праводзіць назіранні, выбіраць з многіх магчымых адно; часам, магчыма, памыляцца і самім жа выпраўляць свае памылкі.

Аперацыя «А» складаецца з некалькіх этапаў, кожны з якіх мае свае мэты і сваю назву. Першы этап называецца

З трыма невядомымі

Для пачатку паспрабуем запісаць імёны, мужчынскія і жаночыя, пра якія пакуль што вядома толькі, што ўсе яны – трохскладовыя. Значыць, маюць па тры галосныя – тры **А**. Можна запісваць і поўную, і памяншальную формы. Запісы робяцца ў слупок на лістку паперы ў клетачку – такая папера спатрэбіцца нам на працягу ўсёй аперацыі.

Імёны запісалі? Калі атрымалася мала, няхай гэта вас не бянтэжыць. Адкладзіце пакуль лісток – вернецца да яго, калі ўспомніце або адшукаеце ў даведніках новыя імёны: сапраўднае дэтэктыўнае расследаванне доўжыцца часам не толькі днямі, але і тыднямі.

Цяпер трэба яшчэ запісаць прозвішчы. Гэта будуць прозвішчы асоб, якія маюць прамое дачыненне да стварэння выдатных твораў літаратуры і мастацтва. Умова тая ж – тры **А**.

Сведкі ад Геаграфіі

Пра аперацыю «**А**» даведалася гаспадыня Геаграфія. Яна заявіла, што мае пэўнае дачыненне да гэтай справы. У яе ёсць і сведкі. Толькі жывуць яны ў розных месцах, і трэба іх адшукаць. Што ж, калі неабходна для справы, значыць, будзем шукаць. Для аблягчэння работы згруппуем усіх сведкаў:

- назвы на карце свету;
- назвы жывёльнага свету;
- назвы расліннага свету;
- назвы вытворчых працэсаў і дзеянняў;
- назвы страў і кулінарных вырабаў у розных народаў;
- назвы збудаванняў, памяшканняў і прадметаў бытавога карыстання.

Ва ўсіх словах тры склады – тры **А**.

Яшчэ не ўсе сведкі былі знойдзены, калі ўвайшоў паштальён з ладным рулонам пад пахай і сказаў:

– Вось, прымайце, загадана даставіць вам тэрмінова. Распішыцеся за атрыманне.

Ён пайшоў, а мы раскруцілі рулон і спачатку нічога не зразумелі. Калі ж прыгледзеліся – гэта пасылка таксама ад Геаграфіі, на ёй ёсць надпіс.

Значыць, будзем зноў мець справу з геаграфічнай картай і зноў упэўнімся, што Геаграфія мае-такі дачыненне да аперацыі «А»!

	А		А		А			А	
	А		А			А		А	
А			А	А		А			
	А			А		А			А
	А		А			А		А	
		А		А		А		А	
	А		А		А			А	

Ну, нарэшце сведкі гаспадыні Геаграфіі далі свае «паказанні». Але да канца распачатай намі справы яшчэ далёка, – наадварот, перад намі паўстала задача, за якую невядома з каторага канца брацца. Справа ў тым, што, пакуль мы працавалі з картай, хтосьці падкінуў у нашу паштовую скрынку запіску, на якой лацінскімі літарамі было напісана: *шэршэ ля фам.* З гэтай запіскай мы пайшлі да нашага Галоўнага дэтэктыва.

– Вы ведаеце, што азначаюць гэтыя словы? – запытаў ён.

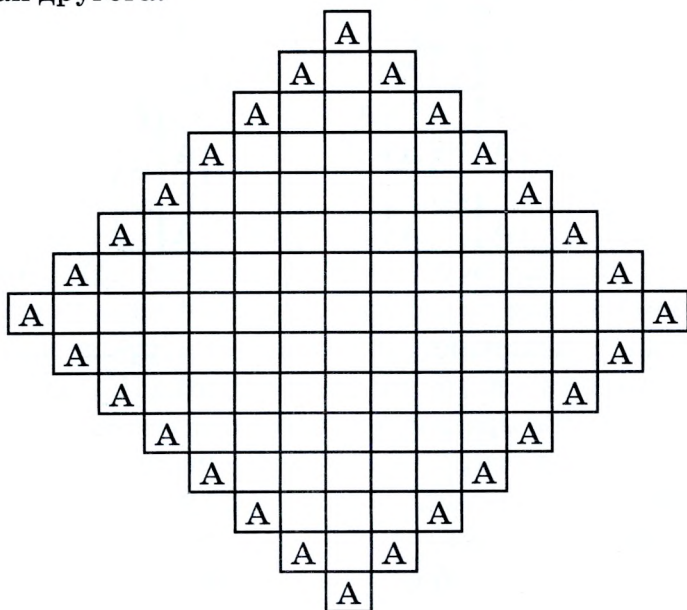
Мы ведалі, бо даволі часта сустракалі іх у мастацкай літаратуры і фільмах. У перакладзе з французскай мовы яны азначаюць *шукайце жанчыну*. Але ж якая жанчына маецца на ўвазе?

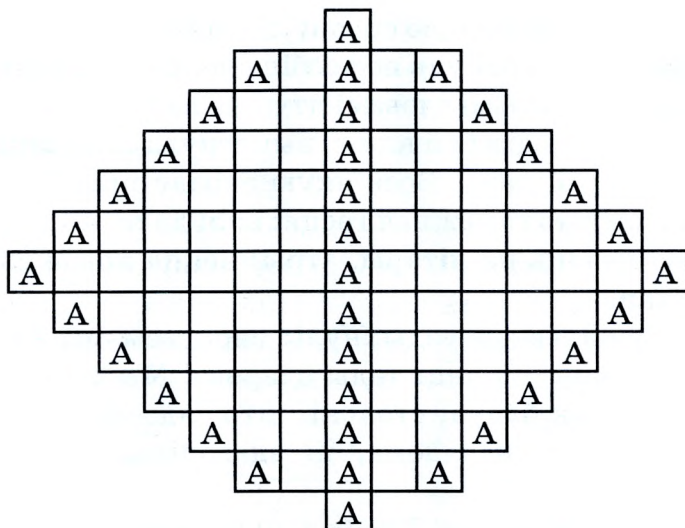
– Вы забыліся, – сказаў Галоўны дэтэктыў, – што, першае, мы праводзім аперацыю «А» і што, па-другое, аперацыя гэта праходзіць у межах краіны Мовы.

Вось цяпер усё зразумела: мы будзем мець справу са словамі жаночага роду, паколькі для далейшага правядзення аперацыі «А» трэба

Шэрсэ ля фам

Перад намі дзве зашыфраваныя табліцы, прысланыя разам з запіскай. Адно трэба запоўніць назоўнікамі жаночага роду, якія пачынаюцца і канчаюцца літарай **А**; другую – такімі ж назоўнікамі, але іх па два ў радку, і апошняя літара першага радка з’яўляецца першай літарай другога.

«Птушкавыя» словы

Так. Знайшлі ўсе «ля фам». Цяпер можна адпачыць. Але хто гэта стукае да нас у акно? Пярэстая птушка з выгнутай дзюбай. Трэба яе ўпусціць, даведацца, што гэта стракатая хоча.

– Я – паўднёвая госця, – ганарыста сказала птушка, – упэўнена, што вы ведаеце, як мяне завуць. Усе гэта ведаюць. Мне казалі, што тут у вас праводзіцца нейкая аперацыя «А». Ці не збіраецеся вы ў такой важнай справе абысціся без мяне? Дык чаму ж да гэтага часу мне не паслана запрашэнне?!

Мы пераглянуліся: нашто яна нам? У нашай справе самаўпэўненасць – дрэнны памочнік, тут працавітасць і настойлівасць патрэбныя.

– Ці бачыце, – казалі мы, – дэтэктыўная справа, якой мы цяпер займаемся...

– Дэтэктыўная? – сваім рэзкім голасам насмешліва перапыніла птушка. – Трэба яшчэ паглядзець, якія з вас дэтэктывы! Справай тут яны займаюцца... Зараз я вам

справу дам, сапраўдную справу, паглядзім тады, як вы з ёю справіцеся. І пакуль не зробіце яе, нікуды адсюль не выйдзеце, – з гэтымі словамі птушка падляцела да дзвярэй, павярнула дзюбай ключ, выцягнула яго і заціснула ў кіпцюрастай лапе. Вось якую справу прымусіла нас выконваць гэта замежная госця: **калі да яе назвы злева і справа дадаць па літары, атрымаецца новае слова, з пяці літар.**

Мы з палёгкай уздыхнулі: знойдзем мы ёй зараз некалькі слоў – і ляці тады здарова! Мы памыліліся: такіх слоў, як бачна, столькі, што сядзець нам тут да знямогі – і то невядома, ці здаволіцца ганарыстая птушка.

Дапамажыце нам. Хто больш знойдзе такіх «птушковых» слоў?

Аперацыя «А» прадаўжаецца.

Шэрсэ ль ом

Птушка паляцела, задаволеная выкананнем яе задання. І мы тады ўспомнілі, што яе з'яўленне перабіла размову, якую толькі пачалі. А размова была вась аб чым: мы тады скончылі шэрсэ ля фам і падумалі, што сярод мноства слоў, з якімі мы павінны мець справу ў нашай аперацыі, ёсць, відаць, і словы мужчынскага роду (па-французску мужчына – *ль ом*).

Праверым нашу здагадку. Нам лягчэй будзе гэта зрабіць, скарыстаўшы звыклую ўжо схему: зноў словы з пяці літар, зноў *а* – цотныя (2-я і 4-я). У каго будзе запісана больш такіх слоў? Мы таксама прыемем удзел...

Гэта ўсё яны

Калі мы з'явіліся ў кабінет Галоўнага дэтэктыва, яго там не было. Затое былі дзве дзяўчынкі: адна – вясёлая,

з гарэзлівымі вачанятамі, другая – разгубленая, сумная. Першая адразу ж звярнулася да нас:

– Добры дзень! Мы вас чакаем, рады пазнаёміцца. Нас завуць... – але наш начальнік, Галоўны дэтэктыў, увайшоўшы, перапыніў яе:

– Ну, што, пазнаёміліся? Гэта і ёсць тыя дэтэктывы, што паспяхова закончылі аперацыю «А».

– Не зусім закончылі, – усміхнулася гарэзлівая дзяўчынка, – іх чакае яшчэ адна задача.

– Вось і цудоўна! – сказаў Галоўны. – Якая ж яшчэ задача падрыхтавана для нашых дэтэктываў?

– Перш за ўсё – нашы імёны. Яны пачынаюцца і канчаюцца літарай А. Маё імя, – сказала дзяўчынка з гарэзлівымі вачамі, – **нагадае вам мерапрыемства, на якім заўсёды бываюць і пераможцы, і пераможаныя, але не бывае – не павінна быць! – ворагаў.**

– А маё імя, – падхапіла другая дзяўчынка, – **нагадае вам назву месяца, толькі не на беларускай мове. А літар у нашых імёнах – па дзевяць. І яшчэ: мы дамовіліся напрасіць вас пашукаць словы, якія адпавядаюць гэтай схеме. Хто больш?**

Вось і закончана аперацыя «А». Тыя, хто ў ёй удзельнічаў, мелі магчымасць атрымаць перамогу над няведаннем, над нецярплівасцю, няўменнем адшукаць адзіна магчымы варыянт, над лянотай, нежаданнем настойліва дабівацца пастаўленай мэты...

* * *

Завяршыўшы аперацыю «А», выканаўшы такія складаныя заданні, вы, напэўна, спадзяваліся на адпачынак. Але не, крыху пачакайце, бо яшчэ не ўсё. Мы падрыхтавалі загадкі і іншую цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Ляжыць паленца, а ўнутры сэрца.

Нішто не ляцела,
Нішто не спужала,
А ўся затрымцела,
А ўся задрывжала.

Ці то ў будні, ці то ў святы –
Носіць свой кажух багаты.
А яна ж яго не шыла
І за грошы не купіла.

Дом без вокан, без дзвярэй –
Поўна ў доме тым людзей.
Там ляжаць браты радочкам –
На іх розныя сарочки.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Акадэмія, універсітэт, інстытут, тэхнікум

«Слова *акадэмія* паходзіць ад імя міфічнага героя Акадэма, у гонар якога была названа мясцовасць паблізу Афін, дзе ў IV ст. да н.э. была заснавана Платонам філасофская школа. У XVII ст. акадэміі пачынаюць стварацца як навуковыя цэнтры: Англіійская Акадэмія (Лонданскае каралеўскае таварыства) створана ў 1660 г., Французская – у 1666, Пруская (у Берліне) – у 1700, Пецябургская – у 1724 г. Акадэмія навук Беларусі створана ў 1929 г. Зараз акадэмія – гэта не толькі вышэйшая дзяржаўная навуковая ўстанова, але і назва некаторых іншых ВНУ па спецыяльных галінах навукі.

Універсітэты ўзніклі ў сярэднія вякі ў гарадах, дзе ў школах былі настаўнікі, якія праславіліся сваёй вучонасцю. Менавіта да іх адуюць, у тым ліку з іншых краін, збіраліся слухачы. У чужой краіне яны становіліся бяспраўнымі і безабароннымі, а таму і пачалі

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару А.

аб'ядноўвацца ў саюзы – універсітэты (ад лацінскага «*ўніверсітас*» – сукупнасць). Сюды ўваходзілі настаўнікі, вучні, перапісчыкі кніг, гандляры пергаментам. Гэта было нешта накшталт асобнага цэха. Паступова ўніверсітэты атрымалі ад каралёў правы і прывілеі, таму што вялікая колькасць прыезджых ажыўляла духоўнае жыццё, рамяство, гандаль. Пазней, з павелічэннем іх колькасці, слова гэтае тлумачылі ўжо не як саюз, а як сукупнасць факультэтаў. Першыя ўніверсітэты з'явіліся ў XII – XIII ст. у Італіі, Іспаніі, Францыі і Англіі.

Слова *інстытут*, як і *ўніверсітэт*, у нашай мове ўжываецца з XVIII ст. Паходзіць яно ад лацінскага «*інстытутум*» – устанаўленне, упарадкаванне, установа. Дзеяслоў «*інституэрэ*» (ад яго і «інстытут») мае значэнне «*навуцаць*». Інстытут – гэта навучальная ўстанова, якая дае вышэйшую адукацыю ў пэўнай галіне.

Тэхнікум як навучальная ўстанова ў еўрапейскіх краінах з'яўляецца ў XVIII ст. у сувязі з развіццём прамысловасці і неабходнасцю рыхтаваць для яе кадры. У нашай краіне з'явіліся пасля 1917 г. Само ж слова *тэхнікум* паходзіць ад грэчаскага «*тэхне*» – мастацтва, майстэрства. Адсюль і *тэхніка* (ад «*тэхнікос*» – майстэрскі).

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара А»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Мы ўжо лічылі, што пра літару А ведаем амаль усё. Аднак тут да нас падышлі вучні і прапанавалі свае знаходкі. Ды не толькі знаходкі! Аказалася, што вучні па-новаму зразумелі сутнасць літары і прапануюць свае варыянты яе напісання.

«А ў беларускай мове з’явілася са старажытнамакедонскага алфавіту. Там яна гучала як «авен» і абазначала «вайну». З’явілася гэтая літара з Фінікіі і была ўдасканалена ў Македоніі. А ўдасканалілі яе вучоныя рознымі элементамі вайны, якія потым былі забыты. Але ў Сярэднявеччы зноў пра гэта ўспомнілі і ... сталі выкарыстоўваць форму літары **А** пры пабудове крэпасцей.

Выкарыстоўваць літару **А** ў Старажытнай Македоніі пачалі падчас кіравання Філіпа Другога і Аляксандра Вялікага.

На думку вучняў, літару **А** можна было б паказаць наступным чынам (глядзі на ўкладцы).

Б

Беларусі ўсёй бязмежжа
Гэта літара хавае:
Бульба,
Бераг,
Белавежа,
Бор і вышка буравая.
У чырвоных новых ботах
Бусел тужыць па балотах.

Б (БУКІ)

А цікавую загадку падрыхтавала нам літара **Б**!

Ведаеце, чаму яна не мае лікавага значэння? Не ведаеце? Ну то слухайце і запамінайце, бо паходжанне літары сягае ў глыбокую мінуўшчыну і мае забытаную, нават дэтэктыўную гісторыю.

Паходзіць яна з кірыліцкай **Б** («бўкі»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Β** («віта»). А паслядоўнасць лічбаў у кірыліцы якраз і звязана з грэчаскім алфавітам, у якім літары **Б** не было. У старабеларускую графіку гэта літара перайшла са старажытнарускага пісьменства. Вось цяпер і становіцца зразумелым, чаму літара **Б** не мела лічбавага значэння: лічбавае значэнне «два», уласцівае грэка-візантыйскай «віце», перайшло на кірыліцкую літару **В**.

Імя «бўкі» значыць «**буква**» («літара»). Слова незвычайнае па форме, бо захавала старажытную граматыку, як і некаторыя другія словы, напрыклад: «любы» – любоў, «кры» – кроў.

У корані слова «бўкі» («буква») мы лёгка пазнаём назву дрэва **бук**. Дошчачкі з яго служылі для напісання тэкстаў у старажытных германцаў. Як нямецкае *Buch* і англійскае *book* сталі абазначаць «кніга, пісьмо, пісьменнасць», так і славянскія «буква, буквица, букварь» сталі ўказваць на пераход ад «бесславеснага» язычніцтва да «славеснай» хрысціянскай існасці.

Літара **Б** стаіць у пачатку алфавіта, з першай і другой літар складаецца і само слова «азбука»:

азь + букі = азбука.

Абазначала зычныя гукі [б], [б'], пры аглушэнні [п]: *бубень* – [буб'эн], *губка* – [гупка], *хлебъ* – [хл'эп].

У рукапісах XV – XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія дапамагаюць вызначаць час і месца напісання помнікаў.

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму. Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў было яшчэ непаслядоўным.

Фінікійская	9
Старажытна-грэчаская	Ϝ
Візантыйская	Ϟ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѣ
Устаў XI ст.	Б
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	БѢ

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ѢѢ
Скорапіс XV ст.	б
Беларускі скорапіс XVI ст.	Б
Паўустаў канца XVII ст.	Б
Грамадзянская пач. XVIII ст.	б
Лацінская	Вв

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя звонкія выбухныя губныя зычныя гукі [б], [б']: *барва* – [барва], *бівень* – [б'ів'эн'], а перад глухімі зычнымі і на канцы слоў – парны да [б] па звонкасці і глухасці гук [п]: *бабка* – [бапка], *грыб* – [грып].

Правапіс літары б заснаваны на марфалагічным прынцыпе, які перадае аднастайнае напісанне адных і тых жа значымых частак слоў, нягледзячы на адрозненні ў вымаўленні: літара б у прыстаўках заўсёды пішацца нязменна як перад глухімі, так і перад звонкімі зычнымі: *абвязаць* – [абв'азац'], *абкасіць* – [апкас'іц'].

Да прыстаўкі *аб-* пры спалучэнні з марфемамі, якія пачынаюцца збегам зычных, далучаецца дадатковае а: *абарваць* (*абрываць*), *абagnaць* (*абганяць*). Дапускаецца напісанне ўстаўнога а для раздзялення двух губных гукаў: *абабягаць*, *абанперціся*.

Прыназоўнік **аб** пры спалучэнні з формамі асабовага займенніка **я**, што пачынаюцца збегам зычных, пішуцца з дадатковым **а**: *аба мне*.

Бывае вялікая (**Б**) і малая (**б**), мае рукапісную (**б б**) і друкаваную (**Б б**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (БДУ). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «другі» (пункт «Б»), пры лічбавай нумарацыі дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (6 «Б» клас).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» з літары **Б** пачынаецца 2576 слоў. Сярод іх такія «важкія» і значныя, як *бадзёрасць, бараніць, барацьба, батлейка, бацька, бацькаўшчына, бацькі, бездакорны, беларус, Беларусь, берагчы, бескарыслівасць, Біблія, бібліятэка, благаславіць, Бог, бохан, брат, братэрства, бруіцца, брыльянт, будучыня, бульба, бурны, бусел, быццё, бязмежжа, бяссмерце, бяцэнны*.

А цяпер, узнавіўшы, успомніўшы, паўтарыўшы набытыя раней веды, абапіраючыся на слоўнікавае багацце роднай мовы, запішыце наступны тэкст пад дыктоўку, звярнуўшы асноўную ўвагу на правапіс літары **б** у арфаграмах.

БЕЛАРУСЫ – ГЭТА МЫ

Ці думалі вы пра беларусаў не як пра сваіх бацькоў, братоў і сяцёр, сяброў або аднавяскоўцаў, а як пра людзей з асобым характарам? Ці задумваліся, які ён, беларус?

Адказаць на гэта пытанне цяжка. Як і паўсюль, ёсць сярод беларусаў розныя людзі. Аднак усё ж можна назваць некаторыя тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару.

Для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць. Іначай у старыя часы чалавек проста не выжыў бы сярод гэтых дрымучых лясоў і неабсяжных балот.

Манера паводзін вызначаецца павольнасцю, стрыманасцю, але стрыманасць беларуса да пары. Пяройдзеш мяжу – і беларус пакажа, на што ён варты, калі вораг падыме руку на яго жыццё.

Уласціва нашым людзям знаходлівасць. Беларусь – вялікі аматар пажартаваць, ён не можа абысціся без гумару. Беларусы адрозніваюцца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе. Яны мяккія, даверлівыя, пазбаўленыя помслівасці. Беларусам уласціва павага да іншых народаў і памяркоўнасць да таго, хто думае іначай.

* * *

Сярод беларускіх майстроў слова, народжаных пад знакам літары Б, такія зоркі, як П. Багрым, Ф. Багушэвіч, Р. Барадулін, Ян Баршчэўскі, П. Броўка, Я. Брыль, С. Будны, К. Буйло, Г. Бураўкін, В. Быкаў, З. Бядуля.

І вядома ж – Максім Багдановіч.

Усяго 25 свечак адпалала на зямным бяседным стале Максіма Багдановіча. Калі ў маі 1917 года пагасла апошняя, тоненькая і пахілая, побач не было ні сваякоў, ні сяброў, і выпадковыя людзі, якія паклалі ў камяністую крымскую зямлю высушанае туберкулёзам маладое цела, не здагадаліся, што хавалі аднаго з найвыдатнейшых беларускіх паэтаў, аднаго з самых любімых сыноў нацыі.

За 25 гадоў жыцця большасць з людзей паспяваюць толькі закончыць адукацыю ды яшчэ ажаніцца або сустрэць сваю нарочную. А Максім Багдановіч за гэтыя кароткія імгненні вечнасці паспеў стаць адным з самых дасведчаных мужоў свайго часу, класікам роднай літаратуры. Народжаны ў Менску, асірацелы ў Гродне, вывезены пяцігадовым з Беларусі, ён на доўгія гады быў адарваны ад роднай зямлі. Ад матчынай мовы і бабуліных казак, ад пошуму наднёманскіх бароў і вясёлага булькатання крынічак. Вучыўся ён у Ніжнім Ноўгарадзе, каханне сваё напаткаў над матухнай-Волгай, а ўсе сілы і магутны талент аддаў да астатку, да апошняй кроплі «краіне-браначцы» – Беларусі.

...Самым гарачым, самым трапяткім, самым святым па-чуццём Максіма была любоў да Радзімы, да маці-Беларусі. Яна зрабіла яго паэтам, яна дала сэнс ягонаму самаахвярнаму жыццю, яна пакінула яго ў памяці нашчадкаў.

Падрыхтуйце і вы сваё выказванне пра аднаго з беларускіх паэтаў ці пісьменнікаў, чыё прозвішча пачынаецца на літару **Б**.

* * *

У творах Максіма Багдановіча, ды і не толькі ў яго, для дасягнення пэўнага мастацкага эфекту ажыццяўляецца часам спецыяльны падбор гукаў. Насычаныя аднолькавымі гукамі, сказы і тэксты прыцягваюць да сябе больш значную ўвагу. Адзін са спосабаў гукавой арганізацыі маўлення, які належыць да гукавых паўтораў, называецца **алітэрацыяй**.

Алітэрацыя – паўтарэнне аднолькавых або блізкіх зычных для ўзмацнення выразнасці мовы (часцей вершаванай), якое дасягаецца адпаведным падборам слоў. Такія словы, звязаныя алітэрацыяй, выдзяляюцца ў моўнай плыні, набываюць асаблівую інтанацыйную значнасць. Як стылявы прыём алітэрацыя з даўніх часоў ужываецца ў вусна-паэтычных творах і ў паэзіі. На алітэрацыі пабудаваны многія прымаўкі і прыказкі, чыстагаворкі, песенькі-забаўляючкі, лічыльнікі, калыханкі.

Самым простым відам алітэрацыі з’яўляецца гукаперайманне – умоўная імітацыя гукаў з навакольнага асяроддзя фанетычнымі сродкамі пэўнай мовы: *бух! бах! баў!*

Гукаперайманне адлюстравалася ў вельмі старажытнай назве птушкі *бугай*. Начная балотная птушка сямейства чапляў была празвана так за тое, што вясной самец яе, апусціўшы дзюбу ў ваду, утварае вельмі гуч-

ныя гукі, падобныя да рову бугая. У Я. Коласа чытаем: «...У балотах, між лесу, пераклікаліся бугаі, бухаючы, як у пустыя кадушкі».

Пашукайце і вы прыклады алітэрацыі (гукі [б], [б']) у творах нашых славурых пісьменнікаў. Якія асацыяцыі ўзнікаюць пры чытанні гэтых твораў?

А можа, паспрабуеце самі скласці асобныя сказы, нават вершы з алітэрацыяй? Ці напішаце сваю баладу?

Балада (ад італ. *ballare* – танцаваць) – у сярэднявечковай паэзіі так называлася харавая песня. Пазней, у часы развіцця сентыменталізму, рамантызму, а таксама і ў наш час, – сюжэтны верш гераічнага, легендарнага або бытавога зместу, у якім расказваецца пра незвычайнае здарэнне. Для балады характэрны напружаны, драматычны, з элементамі фантастыкі сюжэт, трагічная развязка. Балада часта звяртаецца да гістарычнага матэрыялу. У беларускай літаратуры балада як жанр з'яўляецца ў сярэдзіне XIX ст. у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча («Злая жонка», «Травіца брат-сястрыца»). Пазней да гэтага жанру звярталіся Ф. Багушэвіч («Балада», «Хцівец і скарб на святога Яна»), Я. Купала («Забытая карчма»).

Асаблівага росквіту дасягае ў паэзіі перыяду Вялікай Айчыннай вайны: А. Куляшоў («Балада аб чатырох заложніках»), П. Броўка («Кастусь Каліноўскі»), П. Панчанка («Герой»), М. Танк («Балада пра партызана Дубягу»), А. Бялёвіч («Смерць Маланні»), А. Пысін («Іван-чай»).

* * *

А колькі прыказак і прымавак (ды на розныя тэмы!) пачынаецца на літару **Б**! Вось вы і паспрабуйце прапанаваць ніжэй выразы размеркаваць тэматычна, а пасля выкарыстаць іх (згодна з сітуацыяй) у вусным выказванні на абраную вамі тэму.

ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ

Бацькаўшчыны не купляюць і не прадаюць.
Без кавалачка хлеба кепская бяседа.
Бачаннем жорава не зловіш.
Без працы няма чаго хлеба шукаці.
Белая зямля не народзіць пшана.
Без надзеі і жыццё не жыццё.
Бацька і маці ад Бога ў хаце, хто іх зневажае, добра не знае.
Больш пажывём – больш навучымся.
Будзь спярша выслухачым, а пасля апавядачым.
Без сала куса няма жыцця ў беларуса.
Белыя ручкі чужую работу любяць.
Будзь жа паслом, а не аслом.
Баязліваму і свой цень страшны.
Брахлівага сабаку здалёку чуваць.
Бела мыецца, ды нячыста ходзіць.
Брахаў бы каток, ды язык караток.
Бачыць вока далёка, а розум яшчэ далей.
Без хлеба няма абеда.
Бярыся дружна – не будзе грузна.

* * *

У народзе кажуць: «Людзей слухай, а свой розум май». Аднак часам варта прыслухацца і да іншых, бо мудрыя яны, назіральныя, нашы беларусы. Мяркуйце самі.

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ (прыкметы і назіранні)

Беражы нос у вялікі мароз.
Бакагрэй пытае люты, ці добра абуты.
Бусел прыляцеў – вясна будзе.
Боб лепш за ўсё садзіць, калі ўдод пяе.
Барыс і Глеб (15 мая) сеюць хлеб.
Будзе дождж у маі – будзе ўраджай на двары.
Барвовыя зоры – да ветру.

Бачна ўся вясёлка – значыць, дождж будзе.

«Бабіна лета» сухое – восень будзе мокрая, а калі ў першы дзень яго надвор'е яснае, восень цёплая будзе.

Барвова-чырвоная зімняя вячэрняя зорка – да ветру, снегу і мяцеліцы.

* * *

А цяпер прачытайце скорагаворкі: спачатку па складах, потым не спыняючыся, а трэці раз хутка. Сачыце за выразнасцю вымаўлення губных зычных.

СКОРАГАВОРКІ

Дабёр бабёр, бабраняты – на падбор.

Пракоп і Барыска елі барбарыскі.

Белы бусел баіў байку беламу зайку.

Улавілі
Кобру,
Пасадзілі
Ў торбу.
Калі ў торбе
Кобра –
Гэта вельмі
Добра.

З бабранятамі бабры
Робяць грэблю ў бары.
Рады ўвесь бабрыны род:
Будзе грэбля цераз брод.

Не плач, бабёр
Пэўна, льюцца не з добра
У азэрнага бабра
Слёзы бобам, як з вядра.

Белячок – баравічок
Пад кустом лёг на бачок.

* * *

Ну што, «навастрылі язычкі»? То цяпер паглядзім, які ў вас «востры» розум. Адгадайце загадкі. Запішыце адгаданыя словы. Назавіце гукі, якія ў адгадках абазначаюцца літарай **б**.

ЗАГАДКІ*

Праз горы, даліны,
Праз тысячы сёл
З далёкай краіны
Вярнуўся пасол.

Спаважны, чыноўны,
Ён стаў на страсе,
У ботах чырвоных,
Каб бачылі ўсе.

Адна я ў лесе з белаю карой.
Паю вас сокам веснавой парой.
Што за важны франт там крочыць,
Мерае балоты?
Чорны фрак, як снег, сарочка
Ды чырвоны боты?
Як захочаш, так і будзе:
Час пакажа ды разбудзіць
І далей размерным крокам
Ён ідзе... А сам – пад бокам.
Не наймалі, не плацілі
Ім за іх работу,
А яны за ноч плаціну
Збудавалі ўпотаі.

* * *

Настаў час – і мы прапануем моўныя гульні-загадкі і цікавую інфармацыю.

ЗАБАРОНЕНАЯ ЛІТАРА

Вядучы забараняе карыстацца якой-небудзь літарай, напрыклад **Б**, і запісвае яе на дошцы. Затым задае ўдзельнікам гульні пытанні, і той, да каго ён звярнуўся, павінен адказаць, памятаючы пра ўмову. Напрыклад, на пытанне, ці былі вы ў бібліятэцы на гэтым тыдні, можна адказаць «заходзіў» або «ўзяў кнігу», але ні ў якім разе «быў» або «не была» – тады давядзецца выбыць з гульні.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Б**.

Вядучы павінен быць кемлівым і знаходлівым, бо яго задача якраз вывесці з гульні як мага больш удзельнікаў, схіліць на памылковы адказ нечаканым, хітрым пытаннем, напрыклад: «Адкуль вось гэта кніга, што ў вашых руках?» Адказаць неабходна, а сказаць, што бібліятэчная, нельга, і схлусіць таксама нельга! Вось і падумайце, як сказаць, каб не выбыць з гульні.

Калі вядучы апытаў усіх і ніхто не выбыў, значыць, адзін ён прайграў.

Гульня ідзе ў хуткім тэмпе, адказваць трэба адразу, бо праз паўмінуты выбывае з гульні той, хто не паспеў падабраць патрэбны адказ. Цікава, калі дыялог атрымліваецца жартоўным. Напрыклад:

- *Як назваць па-беларуску картошку?*
- *Смакоцце!*
- *Няправільна: бульба!*
- *А што: ці ж яна не смакоцце?!*

АНАГРАМА

Анаграма – вершаваная моўная загадка, у якой, памяняўшы месцамі літары аднаго слова, трэба атрымаць другое, з іншым значэннем. Абодва словы трэба ўгадаць. Напрыклад:

*Я ў лесе расту, у бары у густым,
А бываю і смачнаю травой.
Памяняй мае літары месцамі ты –
Калісьці па моры я плавай.*

МЕТАГРАМЫ

Гэта граматычная гульня-загадка, заснаваная на замене літары на іншую. Каб яе адгадаць, неабходна ўказаную літару замяніць таксама ўказанай (іншы раз другая можа не называцца). У выніку атрымліваецца новае слова.

У лесе з **б** мяне шукаеш
І з прыемнасцю зразаеш.
Калі **б** на **п** заменіш –
Сперажыся: захварэш.

Я ў Амерыцы дзяржава,
Блізкі сябар нам па праву.
Зменіш **б** на **р** – адразу
Ракой імчуся па Каўказу.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Баба Яга, ведзьма, бабіна лета

У даўнія часы ў абыходку ўсходніх славян было слова «**ягаць**» – крычаць, бушаваць. Ад яго і ўтворана **Баба Яга** – баба, якая крычыць, бушуе. У казках славянскіх народаў – злая вядзьмарка.

Слова «**ведзьма**» паходзіць ад славянскага «**ведзеці**» – ведаць. Дзеяслоў **ведаць** меў калісьці значэнне «чараваць» (параўнайце рускае *ведун (колдун)*, беларускае – вытворнае ад *ведзьма – вядзьмарка*).

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Б»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Нарэшце надышоў час праявіць свае творчыя здольнасці і фантазію.

Для нашых вучняў літара **Б** асацыіруецца з вядомай усім птушкай (глядзі на ўкладцы).

В

Вожык з-пад верасу выгнаў вужаку.
Лезе вужака на дрэва ад жаху.
Вокал ствала, як вяроўка, скруцілася,
Гэтак і **В**, відавочна, з'явілася

Ѕ
(ЅЃДИ)

У сучаснай графіцы **В** – трэцяя літара беларускага алфавіта. Аднак гісторыя ўзнікнення і развіцця яе даўняя і забытаная. Паходзіць гэта літара з кірыліцкай **Ѣ** («ведзі»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Ϝ** («віта»), якая ў сваю чаргу з’яўлялася графічным відазмяненнем класічнай грэчаскай **Γ** («бэта»). Адрозненне ў вымаўленні кірыліцкай **Ѣ** ад лацінскай **B** абумоўлена тым, што ў перыяд стварэння славянскага алфавіта ў IX ст. «віта» вымаўлялася грэкамі як [ѣ] і перадала сваё гукавое значэнне кірыліцкай **Ѣ** («ведзі»), а лацінскі алфавіт узнік на аснове грэчаскага яшчэ ў 7–6 ст. да н. э., калі «бэта» абазначала гук [β]. У старабеларускую графіку літара перайшла са старажытнарускага пісьменства.

Абазначала зычныя гукі [ѣ], [ѣ’]: *вапна* – [вапна], *вішня* – [в’ішн’а].

Мела таксама лічбавае значэнне «два».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма (устаў, паўустаў, скорапіс) ужывалася ў некалькіх варыянтах, якія дапамагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	У
Старажытнагрэчаская	Γ
Візантыйская	Ϝ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѣ
Устаў XI ст.	В
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	Ѣ

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	ѢѢ
Скорапіс XV ст.	Ѣ
Беларускі скорапіс XVI ст.	Ѣ
Паўустаў канца XVII ст.	В
Грамадзянская пач. XVIII ст.	Ѣ
Лацінская	Vv

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорныя фрыкатыўныя губна-зубныя зычныя гукі [в], [в']: *вада* – [вада], *вясна* – [в'асна]. Яны, у адрозненне ад рускай мовы, не знаходзяцца ні ў якіх функцыянальных суадносінах з шумнымі глухімі фрыкатыўнымі губна-зубнымі зычнымі гукамі [ф], [ф'] і пасля галосных перад зычнымі, а таксама ў канцы слоў пераходзяць у *ў*: *войк* – [войк], *спеў* – [с'п'эў].

Бывае вялікая (**В**) і малая (**в**), мае рукапісную (*В в*) і друкаваную (**В в**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах: *ВАК, ВНУ*.

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «трэці» (група «В»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 4в).

Імя літары «*ведзі*» звязана з каранем -вед-: *ведаць, альбо знаць*.

А ці **ВЕДАЕЦЕ** вы, што «Беларускі арфаграфічны слоўнік» вельмі багаты словамі на літару **В**? Не верыце? Мы налічылі аж 6020 слоў. І сярод іх такія, як *вабіць, вада, валошка, веды, векавечны, веліч, вера, верас, верны, весяліца, вітаць, вішня, воін, волат, вольнасць, воля, вучоны, выбар, вырай, выцінанка, вянок, вяселле, вясёлка, вясна*.

А пра вясну

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Вясна красна, хоць і пуста ў засеках.
Вясна вочы крадзе.

Вясна багата кветкамі, а восень пірагамі.

Вясна – маці, а лета – бацька.

Вясна не мясная, хоць і восень не малочная.

Вясной зверху прыпякае, а знізу марозам падціскае.

Вясной гадзіну ўпусціш – годам не дагоніш.

Вясновы дзень год корміць.

Вясновы дзень праляжыш – зімой цэлы дзень па пазычках бегаць будзеш.

Вясной бывае тры пахаладанні – «на вярбу», «на жабку», «на зязюльку».

Вясной днём раней засееш, летам на тыдзень раней жніво пачнеш.

Вясну хваляць за дажджы і сонца, а лета за стагі і вазы.

* * *

З вясною мы звязваем і адно з самых памятных святаў – Дзень Перамогі. Запішыце пад дыктоўку прапанаваны тэкст, растлумачце правапіс вялікай і малой літары **в**, пакажыце, якія гукі абазначаюцца гэтай літарай.

НІЗКІ ПАКЛОН ВАМ, САЛДАТЫ ПЕРАМОГІ!

Дзень Перамогі! Ужо каторы раз сустрэла наша Радзіма гэта вялікае свята. Чым далей адыходзіць дзень дзявятага мая тысяча дзевяцьсот сорок пятага года, тым больш яркім становіцца святло подзвігу, здзейсненага народам. І гэта заканамерна. З кожным годам мы даведваемся пра ўсё новыя і новыя факты гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Асабліва гэта датычыць апошніх гадоў, калі вучоныя, пісьменнікі, публіцысты пачалі актыўна счышчаць лоск параднасці з падзей таго вогненнага часу.

Думаючы пра падзеі адной з самых вялікіх у гісторыі чалавецтва войнаў, нельга абысціся без пытання: «Чаму мы ўсё ж такі перамаглі?» Адказ на яго вядомы. Таму што кожны салдат, кожны чалавек змагаўся тады за сонца, за паветра, за Радзіму, не шкадаваў свайго жыцця дзеля таго, каб доўжылася жыццё Айчыны.

Гады не могуць згладзіць з памяці вялікі і надзвычай цяжкі подзвіг народа, які адстаяў свабоду, гонар і незалежнасць, які знішчыў страшную, антычалавечую сілу – фашызм.

Вечная наша ўдзячнасць тым, хто на фронце або ў тыле каваў перамогу!

* * *

Ёсць у нашай гісторыі людзі, якія справамі сваімі пакінулі такі след, што яшчэ доўга не сатрэцца з памяці народнай. Сярод іх – Вітаўт. Чаму мы выбралі менавіта яго? А па той прычыне, што імя яго звязана з нашай тэмай і пачынаецца на літару **В**.

Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым. Разбяромся:
Мне так здаецца, што гэтай шаноўнаю назвай
Век той названы па простаі прычыне: дзяржаўца
Перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна
Ставіў багацце духоўнае – злата дзяржавы.
...Прагнасць нажыцца пад шыльдаю варты закона,
Сквапнасць – загрэбці кавалак у бліжняга з рота –
Ён тыранічнымі сродкамі так пратараніў,
Што на гады нават завад іх вывеўся ў княстве.
Густа ён справамі век насяліў свой, і водгук
Спраў тых вячых патрапіў і ў гэтую песню.

- Пра які твор ідзе гутарка ў прапанаваным урыўку?
- Хто яго напісаў?
- Што паслужыла прычынай з’яўлення гэтага твора?
- Хто з’яўляецца перакладчыкам паэмы на беларускую мову?
- Што вы ведаеце пра галоўнага героя твора?
- Падрыхтуйце разгорнутае паведамленне пра гэтага чалавека.

У беларускай літаратуры вялікая колькасць вядомых творцаў, чыё прозвішча пачынаецца на літару В. Сярод іх – М. Ваданосаў, Э. Валасевіч, А. Васілевіч, М. Васілёк, З. Верас, В. Вітка, А. Вольны, В. Вольскі, А. Вялюгін, В. Вярба, А. Вяцінскі.

Паспрабуйце адшукаць у творах некаторых з іх вершы ў прозе. А каб лягчэй працавалася, напамінаем: **вершы ў прозе** – невялікія праязныя творы лірычнага характару. Са звычайным лірычным вершам збліжаюцца сваёй сцісласцю, лаканізмам зместу і формы, эмацыянальнасцю і нярэдка нават прыкметнай рытмічнасцю мовы. У беларускай літаратуры вершы ў прозе з'явіліся ў пачатку ХХ ст. Напрыклад, «Думкі ў дарозе» Я. Коласа, «Васількі» Ядвігіна Ш. Асабліва многа такіх вершаў у прозе ў ранняй творчасці Зм. Бядулі: «Плач пралесак», «Прытуліся ка мне», «Араты», «У досвітку», «Спатканне», «Шчасце не ў золаце» і іншыя творы са зборніка «Абразкі» (1913).

...Пяюць начлежнікі...

Зычная маркотная песня лунае да неба, аж да зорак... Гэта стогн загнанага жыцця, жальба крывавай працы, споведзь доўгай нядолі, кананне веры пад ударамі цяжкай крыўды...

...Пяюць начлежнікі...

Шчырыя напевы іх і поўны задумы, як цёмнае неба, каторае навісла над імі; як белыя туманы над рэчкай, атуляюць яны душу тваю, і на клік гэтай песні звіняць струны твайго сэрца, а ў вачах слёзы блішчаць...

...Пяюць начлежнікі...

Зм. Бядуля. Пяюць начлежнікі

Вершы ў прозе трэба адрозніваць ад звычайных вершаў, якія друкуюцца ў праязнай форме, напрыклад, вершы М. Багдановіча «Над морам», «Пэўна любіце...».

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю. Толькі паспявайце спраўляцца!

ЗАГАДКІ*

За чубы кусты цягае,
Нізка травы нахіне,
А то хмары разганяе
Ці нястрымна ў даль імкне.

Хвастаты Хвядос
Да дрэва прырос –
Касцяное сэрца,
Нібы цукар, цельца.

То арэшак, то грыбок
Занясе ў хаціну:
Працаўніца – рыжы бок –
Не мае спачыну.

Бачыш, шэранькі клубок
Коціцца з-пад ёлкі.
Саступі хутчэй набок,
Бо на ім – іголка.

На гары стаіць асілак
Ды махае што ёсць сілы,
А ўзляцець ніяк не можа...
Ну, і хто яму паможа?

МЕТАГРАМЫ

Пасажыраў поўна хата
Удалячынь імчыць.
В на **п** змяні – у салдата
Убачыш на плячы.

З к шукай мяне ты ў полі,
З г – пачуеш на раздоллі,
А калі падставіш **в**,
Дык шукай на галаве.

З літарай **к**
Даю малака.
В калі маю,
Стол аздабляю,
Захоўваю кветкі,
Каб нюхалі дзеткі.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **В**.

СКОРАГАВОРКІ

Вадавоз вёз ваду ад водаправада.

Вол вязе вялікі воз,
А на возе вербалоз.
Вол упёрся. Упала з возу
Восем вязак вербалозу.

Вол вала павалок па валоках.

Вірлавокі авадзень
Акуляры надзеў.

З МУХІ – СЛАНА

Як ператварыць ката ў мыш? Проста: *кот – кош – кыш – мыш*. Зразумелі? Цяпер – замест аднаго **ваўка** няхай з'явіцца некалькі **коз**.

ЛЕСВІЧКА В

Каб спусціцца па прыступках гэтай лесвічкі, трэба на кожнай прыступцы ўспомніць назоўнік у пачатковай форме.

В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		
В	А	Д																		

А што гэта так блішчыць сярод моўных скарбаў? Нібы непаседы-агеньчыкі з месца на месца перабягаюць. Пачакайце... Ды гэта ж залацінкі народнай мудрасці – **прыказкі і прымаўкі**. Толькі... пераблыталіся яны, згубілі сваё значэнне-імя. Будзьце ласкавыя, дапамажыце ім. З другой графы выберыце правільнае тлумачэнне прыказкі, змешчанай у першай графе.

Прыказка	Тлумачэнне значэння
1. Вада не размые і свіння не разрые.	1. Неадпаведнасць паміж знешнім выглядам і ўнутранай сутнасцю.
2. Ведай нашых.	2. Дробязныя прыдзіркі можна цярпець, але і яны часам могуць вывесці з раўнавагі.
3. Вось бог, а вось – парог.	3. Мара або намер не адпавядае магчымасцям.
4. Воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць.	4. Неабдуманасць учынкаў або неабгрунтаванасць думак.
5. Высока падняў, а знізу не падпёр.	5. Гонар за зробленае самім або супольна з іншымі.
6. Высокія парогі не на нашы ногі.	6. Згуртаванасць людзей супольнымі інтарэсамі або мэтамі здольна вытрымаць выпрабаванні лёсу.
7. Вялікі пень, ды дурань.	7. Гаворыцца, калі чалавеку даюць зразумець, што яго выганяюць.

Наша моўная скарбонка аказалася б няпоўнай, каб у ёй не было і такіх залацінак, як **фразеалагізмы**. (Вы памятаеце, што гэта такое?) Дык вось, паспрабуйце падабраць адпаведныя фразеалагізмы да наступных выразаў, тым больш, усе фразеалагізмы маюць у сваім

складзе словы, што абазначаюць пэўныя чалавечыя органы, якія пачынаюцца на літару **в**.

Не мець уласнай думкі – ...

Прыцягваць увагу, быць асабліва прыметным – ...

Старацца быць увесь час на віду – ...

Казаць адкрыта, прама – ...

Сам-насам – ...

Пазбягаць сустрэчы – ...

Пра начную цемру – ...

Не звяртае ніякай увагі – ...

Вельмі глыбока; поўнасю – ...

Зусім нічога (не разумее, не ведае) – ...

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Вінегрэт, вітамін

Па-французску «вінаігрэтэ» – падліва з воцатам. **Вінегрэт** – халодная страва з дробна нарэзанай агародніны, запраўленая воцатам, алеем і іншымі прыправамі. А ў пераносным сэнсе – сумесь розных паняццяў.

Слова **вітамін** паходзіць ад лацінскага «віта» – жыццё і назвы хімічнага элемента «амін» – скарочанае ад «аміяк» (бясколерны газ). Літаральна: рэчыва, неабходнае для жыцця. Заснавальнікамі навукі аб вітамінах з'яўляюцца рускі ўрач М. І. Лунін (1880) і польскі біяхімік К. Функ (1912). Апошні ўвёў і сам тэрмін.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара В»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

І навучыліся, і нагуляліся – засталася толькі праявіць свае выяўленча-мастацкія здольнасці і паказаць сваю літару **В**, як гэта зрабілі нашы вучні-памочнікі (глядзі на ўкладцы).

Г

Г – нібыта семафор,
У прасцяг руку прасцёр.
За гарой цягнік гудзе.
Знікне Г – і быць бядзе.

Г

(ГЛАГОЛЬ)

Артуру Вольскаму літара **z** нагадвае семафор, некаму іншаму – пад’ёмны кран або што другое. А вось у старажытных фінікійцаў (мы пра іх ужо ўспаміналі) гэта літара атаясамлівалася з...вярблюдам. Так-так, бо выглядала яна як шыя названай жывёлы і абазначалася значком **г**, які меў назву «гімель», што значыць «вярблюд». А згодна з фінікійскай моўнай традыцыяй, гукавое значэнне літары заўсёды адпавядала першаму гуку ў назве гэтай літары. Вось так значок **г** і ператварыўся ў літару **z**.

У сучаснай беларускай мове **z** – чацвёртая літара алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Г** («глаголь»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Γ** («гама»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнаарускага пісьменства. Імя літары «*глаголь*» (стараславянскае «глаголі») ёсць форма загаднага ладу: гавары і рабі!

Абазначала фрыкатыўныя зычныя гукі [**z**], [**z'**], пры аглушэнні – [**x**]: *вага* – [*вага*], *гимнъ* – [*г'імн*], *стогъ* – [*стоx*], а ў складзе дыграфу *кz* – выбухны гук [**z**] у запазычаных словах: *кzмахъ* – [*zмах*], *моркzъ* – [*морz*].

Мела таксама лічбавае значэнне «тры».

У XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія дапамагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	1
Старажытнагрэчаская	Ⲙ
Візантыйская	Г
Глаголіца балгарская XI ст.	Ɑ

Устаў XI ст.	Г
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Г
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ГГ
Скорапіс XV ст.	г

Беларускі скора- піс XVI ст.	ґ
Паўустаў канца XVII ст.	Г

Грамадзянская пач. XVIII ст.	Г
Лацінская	GHg

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя звонкія фрыкатыўныя заднеязычныя гукі [z], [z']: *гара* – [гара], *герб* – [z'эpн], а перад глухімі зычнымі і на канцы слоў – парны да [z] па звонкасці і глухасці гук [x]: *лёгкі* – [л'охк'і], *мурог* – [мурох].

У некаторых запазычаных словах абазначае выбухныя [z], [z']: *ганак* – [ганак], *гірса* – [z'іpса].

Правалітэра літары *г* заснаваны на марфалагічным прынцеце. Для праверкі правільнасці напісання трэба змяніць слова ці падабраць іншае аднакаранёвае слова, каб пасля зычнага, які патрабуе праверкі, быў галосны: *рог* – *рога*, *бераг* – *бeрагi*, *лёгкі* – *лёгенькі*, *магчы* – *магу*.

Бывае вялікая (Г) і малая (г), мае рукапісную (ґ) і друкаваную (Г г) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ГЭС), як умоўнае скарачэнне слоў *год*, *горад*.

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «чацвёрты» (група «Г»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 4г).

«Слоўнік беларускай мовы» налічвае 3333 словы, якія пачынаюцца на літару *г*. А тут – гляньце! – якія гучныя і гордыя словы: *гармонія*, *гартавацца*, *гаспадар*,

гасцінны, герой, гісторыя, годнасць, гонар, грамадства, гуманны і інш.

Пра гонар і годнасць кожнага народа беларускі пісьменнік У. Бутрамееў разважае так: «У гісторыі кожнай краіны бываюць цяжкія часы. То іншаземцы захопяць краіну, разбураць яе, знішчаць тое, што народ ствараў сотнямі гадоў. То самі людзі страцяць сэнс жыцця, пачнуць перабудовы і заблытаюцца, таму што парушаць старое, а новае стварыць не змогуць. Іншы раз развальваюцца і знікаюць з карты свету вялікія і багатыя дзяржавы, а на іх месцы ўзнікаюць новыя, зусім іншыя народы і нацыі.

Але калі народ моцны, калі ў яго захавалася магутная жыццёвая сіла, то ён пераможа навалу. Такі народ адродзіць зноў новую дзяржаву. І не знікнуць яго мова, песні і вера. Адродзяцца яго вёскі і гарады. А сярод людзей з'явіцца імёны славурых правіцеляў, геніяльных пісьменнікаў, мужных воінаў і знакамітых вучоных».

А як вы разумееце названыя раней паняцці? Як патлумачыце іншым? Калі цяжка, паспрабуйце знайсці адказ у творах нашых літаратараў: П. Галавача, Л. Галубовіча, У. Галубка, Н. Гальпяровіча, В. Гардзея, Ц. Гартнага, А. Гаруна, М. Гарэцкага, Н. Гілевіча, П. Глебкі, А. Гурло і многіх іншых, чые прозвішчы пачынаюцца на літару Г.

І, магчыма, у вас атрымаецца звязае выказванне ў форме гутаркі. Памятаеце: **гутарка** – жанр беларускай літаратуры XIX – пачатку XX ст. Мастацка-публіцыстычны, вершаваны або праязны твор, які ставіць вострыя сацыяльна-палітычныя або маральна-этычныя праблемы жыцця. Часта такія творы былі ананімныя па прычыне праследавання іх аўтараў за прагрэсіўныя погляды. Найбольш вядомыя гутаркі – «Гутарка Данілы са Сцяпанам», «Вось цяпер які люд стаў», «Гутарка старога дзеда», «Сход» і інш.

А можа, вам хочацца расказаць пра нашу гасцінасць? То лепшымі дарадцамі стануць залацінкі-прыказкі. Прыказкі і прымаўкі адлюстроўваюць векавы жыццёвы вопыт народа, яго маральную сілу і высакароднасць душы, дасціпны розум і багацце фантазіі. Мяркуйце самі. Але... ці ўсе прыказкі можна выкарыстаць у выказванні? Падумайце і выберыце найбольш падыходзячыя.

Прыказка, прымаўка	Тлумачэнне
1. Гаспадыні лягчэй робіцца, як гасці адвітваюцца.	
2. Гаспадыня – за талерачку, гаспадар – за гарэлачку, а госць – у гасцях.	
3. Гасцікі – за стол, а лішні – хоць пад стол.	
4. Госць лавы не праседзіць.	
5. Госць, не дзьміся, еж, што ў місе.	
6. Госць не многа бывае, ды многа відае.	
7. Госць першы дзень – золата, другі – серабро, а трэці – медзь, хоць і дадому едзь.	
8. Госць як госць, а валакіты досць.	
9. Госцю гадзі, дый сябе глядзі.	
10. Госцю трэба дараваць, а гаспадару – прамаўчаць.	

Ну што? Нагаварыліся-навыказваліся? А цяпер, мабыць, настаў час праверыць ваша веданне арфаграфіі і

пунктуацыі. Так-так, клічце сваіх памочнікаў, бо пішам дыктант.

ГАЮЧАЯ ВАДА

Ручай быў чысты, гаманлівы і вясёлы. Я ішоў уверх яго высокім берагам, каб дазнацца, адкуль ён родам. Ручай гуляў на сонцы, шпарка пераскокваў праз каменьчыкі, не губляў глыбіні. Часам знікаў з поля зроку, хаваўся то ў траве, то ў хмызняку. І тады я знаходіў яго па голасе-булькатанні. Толькі каля бярозавага гаю ён вывеў мяне да сцежкі, потым да калодзежа.

Калодзеж быў неглыбокі, дагледжаны, з пясчаным дном. Пасярэдзіне пясок як быццам кіпеў. Гэта біла крыніца. Я зняў з бярозавага сучка драўляны коўшык, зачэрпнуў вады і, напіўшыся, адразу адчуў незвычайную бадзёрасць.

Праз нейкую хвіліну ўбачыў на зрубе калодзежа верабейчыка. Той прыпаў да вадзянога струменьчыка, зрабіў некалькі глыткоў, пачысціў дзюбку і, цвыркнуўшы, паляцеў да вёскі.

Я ўстаў, падышоў да калодзежа і ўбачыў: на вільготным пяску віднелася мноства птушыных слядоў. Безумоўна, усе птушкі наваколля ведалі пра крынічку з гаючай вадой і, мабыць, часта прыляталі сюды палячыцца ад сваіх хвароб або адпачыць у цяньку ці пакупацца ў ручаі.

- Вызначце тэму і асноўную думку тэксту.
- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым абзацы.
- Пабудуйце схему другога сказа першага абзаца.
- У другім абзацы падкрэсліце граматычныя асновы.

* * *

Пагадзіцеся, што душою спачывае чалавек, калі застаецца сам-насам з прыродай. А яна не толькі супакойвае, лечыць, але і вучыць. Бо...

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Гром зімою – да моцнага ветру.

Грак – на праталіну, шпак – на прагаліну.
Грак – на гары і вясна – на двары.
Гром грыміць – і вясна сапраўдная.
Гаршкі ў печы лёгка перакіпаюць праз край – да непагоды.
Гром пакуль не загрыміць – мужык не перахрысціцца.
Грыбная прыкмета – першы туман лета.
Грыб і лес баяцца не нажа, а пажару.
Год хлебаробны выкажацца зімой халоднай.

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

Перагледзьце папярэдні матэрыял і ўспомніце, якія гукі могуць абазначацца літарай *г*, а потым на практыцы паспрабуйце выкарыстаць набытыя веды. Наступныя выразы спачатку вымаўляйце павольна, потым – мерна, затым – хутка. А пасля паспрабуйце прагаворваць іх шэптам, ціха і, нарэшце, гучна.

ЧЫСТАГАВОРКІ І СКОРАГАВОРКІ

Даў Грыша Груні грушу,
Груня Грышу – шакалад.

Грызла з Грышам Груня грушу.

Галубы з галубнятамі гулялі ў галубятні.

Гэй, гадзіннічак,
хадзі!
Гэй, гадзіннічак,
будзі!

Горкай, горкай, горачкай
Ішоў малы Ягорачка,
Пратаптаў Ягорачка
Сцежачку да горачкі.

Го-го-го-го, гусачок!
Зрабі хлопчыку свісток.
З беласнежнага крыла
Ды з бліскучага пяра.

ЗАГАДКІ*

Перад тым як вы самі паспрабуеце скласці свае загадкі, адгадайце нашы. А калі гэта вам удасца, то і намалюйце адгадкі.

За ўсіх птушак ён чарней,
Чысціць поле ад чарвей.

І дзень ішоў, і ноч ішоў,
А з месца нават не сышоў.

Ляжыць на градцы тоўсты пан,
На ім у золаце жупан.
Ляжыць – не зварухнецца:
На сонцы добра грэцца.

У бары пад хвойкай колкай
Вырас беленькі Рыгорка.
Маша з кошыкам ішла
І Рыгорку знайшла.

Белыя бялянкі
Позна йшлі з гулянкi.
Халады заспелі –
Лапкі счырванелі.

Як стаў цесны ім дамок,
Выбеглі на свет,
І на тысячы дарог
Іх згубіўся след.

* * *

А пра што гаворыцца ў наступных выслоўях? Размяркуйце іх па тэматычных групам і растлумачце сэнс гэтых выказванняў.

Гавары, ды не ўсё дагары.
Галавою сцену не праб'еш.
Галоднай куме хлеб наўме.
Галодны галоднаму спагадае, а наеўся – вочы заплюшчыў.
Галота – хоць у балота.
Гавары, гавары, ды меру знай.
Гаспадар пачынае будавацца з гумна.
Голаму разбой не страшан.
Гора плача, гора скача, гора песенькі пяе.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Г.

Гора ўсяму навучыць.

Гэта яшчэ кветачкі, а ягадкі наперадзе.

Справіліся? Ну то і добра. Але гэта яшчэ не ўсё. Падумайце, як можна *гаворыць, гарэць, глядзець*. І ў якой ступені можна быць *глухім, горкім*? Складана? Затое цікава. А вось народ мог так сказаць:

Гаворыць, як блёкату наеўшыся.

Гаворыць, як з кніжкі бярэ.

Гаворыць, як лістам сцеле.

Гаворыць, як салавей з зязюлькаю.

Галодны, як воўк.

Гарачы, як агонь.

Гарыць, як каліна.

Гарыць, як сляпы глядзіць.

Глухі, што пень.

Глухі, як цецярुक.

Глядзіць, як воўк на новае шула.

Глядзіць, як воўк на казу.

Глядзіць, як кот на сала.

Глядзіць, як гусь на бліскавіцу.

Горкае, бы палын.

Успомніце, як называецца такі мастацкі троп, і прывядзіце свае прыклады*.

* Падказка: **параўнанне** – мастацкі троп, у аснове якога ляжыць супастаўленне дзвюх з’яў з мэтай іх характарыстыкі адной праз другую.

... – моцнае перавелічэнне ўласцівасцей, якасцей ці памераў предмета або з’явы з мэтай мастацкай выразнасці.

... – спосаб паказу жыццёвых з’яў або чалавека, пры якім камічнае спалучаецца з фантастычным, пачварна-карыкатурным.

... – гукавая імітацыя розных жыццёвых і прыродных з’яў з мэтай стварэння мастацкага вобраза.

... – выкарыстанне гукавой арганізацыі паэтычнай мовы пры стварэнні паэтычнага вобраза.

... – паказ жыццёвых з’яў або чалавека ў камічным, смешным выглядзе.

А што такое гіпербала? Гратэск? Гукаперайманне?
Гукапіс? Гумар?

* * *

Гляньце, колькі заданняў выканалі, з якой працай справіліся. Але і гэта яшчэ не ўсё, бо зараз прапануем крышку пагуляць... у *Пагуляндзі*.

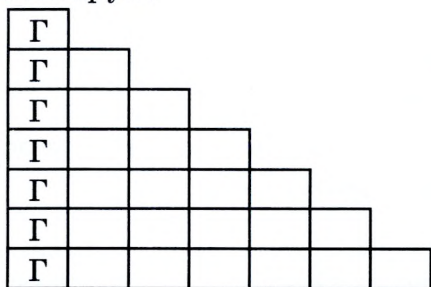
ЛАГАГРЫФЫ

Нясём ваду мы ў мора
год за годам.
Дадай нам з –
і называй народам.

У акіяне я бываю
І караблі там разбіваю.
Адну мне літару дадай –
Мяне між птушак ты шукай.

А падобнае да наступнага заданне мы ўжо выконвалі. Называлася яно ЛЕСВІЧКА.

Каб падняцца па лесвічцы, на кожнай прыступцы неабходна ўспомніць назоўнік у пачатковай форме, які пачынаецца на літару з.

РЭБУС

г 1 а

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Прачытайце пары беларускіх і рускіх слоў. Памятайце, што беларускі [з] не такі, як рускі.

гара – гора
газ – газ

грамада – громада
грозны – грозный

газета – газета
галава – голова
гвозд – гвоздзь
гнёт – гнёт
гневацца – гневаться

грубіць – грубить
губіць – губить
гуляць – гулять
гусь – гусь
прагул – прогул

2. Прачытайце прымаўкі і скарагаворкі. Звярніце ўвагу на вымаўленне [z].

І тут гу-гу, і там гу-гу, і нічога разабраць не магу.

Гаваркія галубы гулялі ў галубятні.

Гаварыў, гаварыў, не дагаварыў, дагаворваў, ды загаварыўся.

Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыдзе кругам.

Які розум, такая і гаворка.

Байкі дзяцей гадуюць.

4. Ёсць у беларускай мове такія словы, як *ганак, гарнец, гонты, гуз, гузік*. Успомніце, у чым заключаюцца асаблівасці вымаўлення ў іх гука [z]. Як называецца такі гук? Складзіце сказы з гэтымі словамі.

5. Прачытайце верш Р. Барадуліна. Выпішыце словы, у якіх ёсць [z] – выбухны.

Глянь,

Сагнула даланю

Г, каб змераць глыбіню.

Дзе яно, глухое дно?

З галавой **Г** не відно.

Хай тваё звыкае вуха –

Г гучыць заўсёды глуха:

Гаць, гарбуз, гарлач, галіна,

Гол, гара, гагара, гліна.

Не забудзься ж і наконт

Словаў тых,

Дзе **Г** званчэе:

Ганак, гузік, розгі, гонт.

Гэта клопат грамацяя.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Гном, пігмей

«У адной са сваіх прац швейцарскі вучоны Парацэльс сур'ёзна расказвае аб гномах, істотах, што як быццам жывуць пад зямлёй (лацінскае «гномыс» – жыхар зямлі). Гном – казачная істота: чалавекападобнае карлікавае стварэнне, якое быццам бы ахоўвае падземныя скарбы.

Слова *пігмей* у грэчаскай мове азначае «велічынёй з кулак». У Афрыцы ёсць племя пігмеяў ака (сярэдні рост – 140 см), на Філіпінах – аэта (146 см). У Новай Гвінеі таксама ёсць пігмеі (145 – 155 см). *Пігмей* – чалавек надта малога росту; у пераносным сэнсе – нікчэмны, абмежаваны чалавек».

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Г»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

І, нарэшце, па традыцыі, дадзім слова нашым вучням, якія скажуць і пакажуць, якой ім бачыцца літара Г (глядзі на ўкладцы).

Д

Д – і адразу малюецца ў памяці
Дом, збудаваны на добрым фундаменце.
Літару Д сустракаем у дачы,
У дрэвах, у дровах і ў садзе дзіцячым.

Д (ДОБРО)

Даводзілася вам чуць калі-небудзь слова *далет*? А калі чулі, то ці патлумачыце яго значэнне? Цяжка? Задумаліся? Ну што ж, паспрабуем разам знайсці адказ.

Раней мы ўспаміналі такі народ, як фінікійцы, і яго мову. А фінікійскі алфавіт меў даволі простую і зручную форму: гукавое значэнне літары заўсёды адпавядала першаму гуку ў назве літары. Праўда, першапачатковыя назвы фінікійскіх літар да нас не дайшлі. Але, як мяркуюць, яны амаль не адрозніваліся ад назваў літар у іншых сяміцкіх мовах, прынамсі, у старажытнаўрэйскай. А ў ёй слова *далет* абазначала літару **Д** і суадносілася са значэннем «дзверы», бо сваімі абрысамі нагадвала названы прадмет.

Артуру Вольскаму літара напамніла дом. І гэта праўда, бо калі ёсць дзверы, то павінен быць і дом.

Сёння **Д** – пятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Д** («добро»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Δ** («дэльта»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычныя гукі [д], [дз’], пры аглушэнні – [т], [ц’]: *дань* – [дан’], *дэдзь* – [дз’эт], *медзь* – [м’эц’]; зрэдку ўжывалася ў складзе дыграфу **дз**: *людзи* – [л’удз’і], што з’яўлялася парушэннем тагачасных правапісных норм (агульнапрынята было пісаць *люди*).

Мела таксама лічбавае значэнне «чатыры».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыянаваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская		Візантыйская	
Старажытнагрэчаская		Глаголіца балгарская XI ст.	

Устаў XI ст.	Д
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Д
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ДД
Скорапіс XV ст.	А

Беларускі скорапіс XVI ст.	Д
Паўустаў канца XVII ст.	А
Грамадзянская пач. XVIII ст.	Д
Лацінская	Dd

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў было яшчэ непаслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумны звонкі выбухны прэдняязычны зычны гук [d]: *дом* – [дом], *дружба* – [дружба], а перад глухімі зычнымі і на канцы слоў – парны да яго па звонкасці і глухасці гук [m]: *дудка* – [дутка], *народ* – [нарт].

Зычны [d] у беларускай мове заўсёды цвёрды і на пісьме абазначаецца літарай *д*, якая пішацца:

- перад галоснымі *а, о, у, э, ы*: *вада, дом*;
- перад цвёрдымі і зацвярдзелымі зычнымі: *два, дрэва*;
- на канцы слоў: *холад*.

Чаргаванне [d] – [dз'] называецца **дзеканем** і абазначаецца дыграфам *дз*:

- перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*: *люд* – *людзі*;
- перад мяккім знакам: *малады* – *моладзь*;
- перад [в']: *два* – *дзве*.

Гук [d] пераходзіць у [dз']:

- у словах іншамоўнага паходжання перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання *-ін-, -ір-*,

-ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-: сульфідзін, камандзір, гвардзеец, індзейскі.

– зычны *дз* пішацца ў некаторых словах (у тым ліку і ва ўласных назвах), правапіс якіх вызначаецца па слоўніку: *мундзір, Гарыбальдзі.*

У большасці слоў іншамоўнага паходжання (у тым ліку і ва ўласных назвах) *д* захоўваецца, а пасля яе пішуцца галосныя *а, э, ы, у: Дэфо, медыцына.*

Не чаргуюцца [*д*] – [*дз'*] у іншамоўных словах з суфіксамі *-іст-/ыст-, -інг-/ынг-, -ізм-/ызм-: парадыст, драматызм.*

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на *-д (ад-, над-, пад-, перад-)*, пішуцца нязменна і перад звонкімі, і перад глухімі зычнымі: *падняць – падкарміць.*

Падоўжаны [*дз'*] перадаецца спалучэннем літар *ддз: суддзя, ладдзя.*

Бывае вялікая (*Д*) і малая (*д*), мае рукапісную (*ᐃ* *д*) і друкаваную (*Д* *д*) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ДРЭС). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «пяты» (група «*Д*»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 8д).

У «Слоўніку» на літару *Д* налічваецца 4397 слоў. Сярод іх – *дабрабыт, дабрадзей, дабрыдзень, давер'е, далікатнасць, да пабачэння, дасціпны, дзеці, дзіцячы, дзякаваць, доблесны, доля, дом, дрыгавічы, душа, дынастыя, дыямент, дэвіз.*

А Якуб Колас адну са сваіх «Казак жыцця», напісаных амаль сто гадоў назад, назваў

ДАЛЬ

Зацвіла прыгожая ліпа.

Колькі шуму было тут на гэты час, колькі рознагалосага спеву! Працавітыя пчолкі, усялякія мурашкі гулі так, што

здавалася, нібы ліпа – гэта нейкі дзіўны музычны інструмент і тут адбываецца ігрышча. Але адцвіла ліпа, пачало спець насенне. Расло адно зернетка на самай высокай галінцы. Можа, гэтая высачыня і была прычынаю таго, што маладому насенню захацелася кінуць тутэйшы грунт і перабрацца туды. І якое павінна быць шчасце жыць там, калі ад аднаго толькі погляду на прыволле гэтай далі рабілася светла і радасна на душы.

Бывала, ледзь толькі ўзйдзе сонца, ледзь расцелюцца на верасе лясоў і ўзгоркаў яго залатыя абрусы, як гэтае зерне не зводзіла вачэй з сіняй далі. Што было ў ёй такога, чым прывабіла яна, гэтая даль, маладое ліпавае дзіця?...

- падбярэце сінонімы да слова *высачыня*;
- у якіх значэннях можа ўжывацца слова *даль*?
- прадоўжыце апавяданне і дайце сваю версію яго заканчэння.

Рыхтуючы выказванне, вы можаце карыстацца наступнымі выразамі, папярэдне выканаўшы адпаведныя заданні.

КРЫЛАТЫЯ СЛОВЫ*

Прыклад	Значэнне
Дай бог нашаму цяляці ваўка спаймаці.	Гаворыцца госцю ў адказ на яго прывітанне.
Дай бог чутае бачыць.	Людзі могуць разыходзіцца ў поглядах, ацэнках, меркаваннях, зыходзячы са свайго вопыту, густу, звычак.
Дзе госць, там і бог ёсць.	Кажуць, калі мірацца са стратай або прымаюць рызыкаўнае рашэнне, выніку якога нельга прадбачыць.
Дзеду міла, а ўнуку гніла.	Пажаданне сабе або іншаму паспехаў у якой-небудзь справе.

* Да прыкладаў з левага слупка падбярэце адпаведнікі з правага, змадэлююце сітуацыі, дзе можна выкарыстаць гэтыя выказванні.

Дзе наша не прападала.	Падкрэсліваецца не толькі значэнне лесу для сялянскай гаспадаркі як крыніцы матэрыяльных сродкаў, але і як крыніцы радасці для чалавека.
Для чалавека лес – паўхаты.	Карысць бывае тады, калі што-небудзь робіцца своечасова, а не тады, калі мінецца патрэба.
Добрае карэнне, добрае і насенне.	Пажаданне, каб сказанае, паабяцанае збылося на самой справе.
Дораг не абед, а прывет.	Гаворыцца, калі трэба падкрэліць станоўчае ў чалавеку, атрыманае ў спадчыну або перанятае ад добрых людзей.
Дорага лыжка к абеду.	Гаворыцца пра пошук, вынаходлівасць або навуковае адкрыццё, калі адна ідэя або заканамернасць вядзе да новых, служыць іх прадаўжэннем.
Думка думку паганяе.	Асабліва цэніцца тое, што робіцца са шчырага сэрца.

* * *

А хто з вас знаёмы з творчасцю Л. Дайнекі, Г. Далідовіча, С. Дарожнага, А. Дзеружынскага, А. Дзялендзіка, Л. Дранько-Майсюка, У. Дубоўкі, А. Дудара, А. Дударова, М. Дуксы?

Чыталі і памятаеце творы гэтых аўтараў? Дзякуй вам, што шануеце і захоўваеце роднае слова, сваю спадчыну, дадзеную вам праз вякі.

Усяго было за мінулыя стагоддзі – і добрага, і злага. А мы – выстаялі! І каб абудзіць вашу памяць, паказаць, праз што прайшлі нашы продкі, якую сілу спынілі і перамаглі (а разам з гэтым праверыць вашы арфаграфічныя і пунктуацыйныя навукі), пра-

пануем напісаць дыктант, абапіраючыся на тэкст Г. Далідовіча.

ТАТАРА-МАНГОЛЬСКАЕ ВОЙСКА

Коннікі варожага племені, цёмнавалосыя, вузкавокія, былі апрануты па-рознаму. Пярэднія ў бліскучых шлемах і нагрудных пласцінах, у стракатых доўгіх футрах, а за імі – у доўгіх, але простых кажухах шэрсцю наверх. На войнах былі скураныя шаравары, шырокія боты і вастраверхія сабачыя шапкі з навушнікамі. Першыя, найбольш багатыя і знатныя, былі ўзброены крывымі мячамі і лукамі, астатнія – коп’ямі. Капейшчыкі мелі коп’і з крукамі, каб скідаць чужых вояў з каня, або з пятлёй, каб закідваць яе на чалавека ці каня і валіць долу. Былі яшчэ падпальшчыкі, што запускаралі ў крэпасць і дамы стрэлы з пакуллем і гаручай сумессю, каб падпаліць будынкі. Услед за імі рухалася самая галота, што дарэзвала параненых і абдзірала іх, каб пасля амаль усё аддаць сотніку.

Так і ішло гэтае войска ў далёкія паходы, рабуючы іншыя плямёны і народы, жывучы за іх кошт.

– Зрабіце фанетычны разбор слоў *аддаць, падпаліць, народ*;

– растлумачце правапіс прыставак, якія заканчваюцца на -*д*.

* * *

Успомніце, чым адметная творчасць А. Дзялендзіка, А. Дударова.

Так, гэта нашы драматургі (назавіце найбольш вядомыя п’есы гэтых аўтараў). Іх творы маюць свае адметныя рысы, бо адрасаваны для пастаноўкі на сцэне, таму што **драма** – род літаратуры, у якім жыццё паказвецца галоўным чынам праз узаемаадносіны паміж характарамі, іх барацьбу, праз дзеянне. У драме паказ жыцця цалкам будуюцца на дыялогах і маналогах дзеючых асоб.

Дыялог – размова паміж двума або некалькімі персанажамі, героямі ў мастацкім творы, якая перадаецца пры дапамозе прастай мовы.

Калі ж мы закранулі тэорыю літаратуры, то ўспомнім яшчэ, што **дактыль** – гэта трохскладовая стапа з націскам на першым складзе ў сілаба-танічным вершаскладанні, а **двухрадкоўе** – найменшая страфа ў вершах, якая складаецца з двух радкоў, звязаных сумежнай рыфмай.

Знайдзіце ў творах паэтаў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **Д**, прыклады, якія пацвярджаюць папярэднія тэарэтычныя звесткі.

* * *

А цяпер самы час трохкі адпачыць. Адкак, калі вы збіраецеся на вуліцу, прыслухайцеся да таго, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Добра вясной ловіцца рыба – чакай голаду.

Добрая вясна будзе, калі пчолы рана з вулляў вылятаюць.

Дождж вымачыць, сонца высушыць, буйныя кучары вецер расчэша.

Дзе летам кветак карагод, там і пчолы, там і мёд.

Дождж дурны: не ідзе туды, дзе просяць, а дзе сена косяць.

Дождж намачыў, а сонейка высушыць.

Двойчы ў год лету не бываць.

Дрэннае лета, калі сонца няма.

Дзённы снег доўга не трымаецца – першы надзейны снег выпадае ноччу.

Доўга не ліняюць зайцы – чакай працяглага халоднага надвор'я.

* * *

Калі паслухаліся народных парадаў, то малайцы, бо, напэўна, і дожджык вас не змачыў, і сонейка не перагрэла. А вы сабе нахадзіліся-нагуляліся.

Ды гэта яшчэ не ўсе нашы вандроўкі. Зараз мы выправімся ў займальнае падарожжа па краіне ... **Лексіка** (памытаеце, што гэта такое?) і паспрабуем адшукаць «радаслоўную» некаторых слоў. Таму – у добры шлях!

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Дыплом, дысцыпліна

Слова *дыплом* ад грэчаскага «дыплама» – складзеная напалам грамата; пазней – пасведчанне пра званне, адукацыю, майстэрства, высокую якасць і г.д.

Слова *дысцыпліна* (ад лацінскага «дзісціпліна» – вучэнне, навучанне) азначала толькі навуку, прадмет навучання. Пазней значэнне пашырылася, слова пачало абазначаць цвёрда ўстаноўлены парадак, абавязковы для ўсіх членаў калектыву.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне **Лексіка** (раздзел «Літара Д»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Пакуль жа хтосьці рыхтуецца да адказаў, іншым прапануем невялікую гульню-размінку.

ЗАГАДКІ*

Як ідзе –	Працуе ноч і дзень,
І шастом галавы	І дзень і ноч
Не дастаць.	Не спіць.
А ўпадзе –	Ён стоячы ідзе,
З травы-муравы	А ідучы – спіць.
Не відаць.	

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Д.

Ля дарогі шарык белы,
 Вечер б'е, а шарык цэлы.
 А як дзьмухнуць хлапчукі –
 Пух ляціць ва ўсе бакі.

І ў сто гадоў я малады.
 Маё насенне – жалуды.

СКОРАГАВОРКІ

Добра ўсюды добраму. Добраму ўсюды добра.
 Дудар дудару дарма грае.
 Дзятлы дзюбамі дзяўблі дрэва.

СЦЯЖОК Д*

Д						Д
Д					Д	
Д					Д	
Д				Д		
Д			Д			
Д				Д		
Д					Д	
Д					Д	
Д						Д

* * *

Ух, нялёгкая гэта справа – гульня. Але цікавая. І займальная. Ды ўсяму бывае канец.

А мы з вамі па традыцыі паглядзім, якой бачыцца Д нашым вучням і як яны ўяўляюць сабе гэтую літару (глядзі на ўкладцы).

* Дапішыце ў сцяжок словы, якія пачынаюцца і канчаюцца літарай **д**.

Е

Е тапырыць тры зубцы,
Нібы ў шчарбатым грабянцы.
Ды без **Е**, як знікне дзесьці,
Не напішаш – ехаць, есці.

Є

(ЕСТЬ)

Еднась, елачка, есці, еўрапейскі, ехаць – і ўсяго толькі 98 слоў на літару *е* ў «Слоўніку». Ніколі не задумваліся, чаму так атрымалася? Каб адказаць на гэта пытанне, нам зноў трэба будзе перакваліфікавацца ў дэтэктываў і ўключыць машыну часу.

Е – шостая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Є** («есць»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Є** («эпісilon»).

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. У тыя часы імя літары «есць» уяўляла сабой адзіночны лік цяперашняга часу ад дзеяслова **‘быти’**, і трэба было **«быці»** вельмі адукаваным чалавекам, каб не забыцца, дзе якое **«есць»** напісаць. Таму што **«есць якарнае»**, або **«хвастатае»**, пачынала словы: *едва, единъ*. А **«есць простае»** ўжывалася ў сярэдзіне і на канцы слоў: *соЕдиненіе*. Калі ж **«есць хвастатае»** пранікала ў сярэдзіну слова, то яно як быццам падавала сігнал, што трэба адрозніваць форму множнага ліку ад падобнай да яе формы адзіночнага ліку. Вельмі лёгка ... забытацца.

Літара *е* абазначала галосны гук [э] пасля мяккіх зычных і спалучэнне гукаў [йэ]: *векъ – [в’эк], зелье – [з’эл’йэ]*.

Мела таксама лічбавае значэнне «пяць».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤅	Візантыйская	Є
Старажытнагрэчаская	Ϝ	Глаголіца балгарская XI ст.	Э

Устаў XI ст.	€
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Ɔ
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	Ѧ €
Скорапіс XV ст.	€

Беларускі скорапiс XVI ст.	Ɔ
Паўустаў канца XVII ст.	€
Грамадзянская пач. XVIII ст.	Ɔ
Лацінская	Ее

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, географічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

А ў XVII стагоддзі праз «акно ў Еўропу» разам з чужымі словамі прыйшло да славян і нязвычайнае для іх «Э адваротнае». М. В. Ламаносаў (памятаеце, хто гэта такі?) супраціўляўся ўвядзенню новай літары. «Няма чаго ... сваё Е пераварочваць», – сцвярджаў вялікі вучоны. Аднак не заўсёды робіцца так, як хочацца. І ў мове з’явіліся словы з пачатковай э замест е...

У сучаснай беларускай мове абазначае nelaбіялізаваны галосны гук [э] пярэдняга рада сярэдняга пад’ёму і мяккасць папярэдняга зычнага (*вецер* – [в’эц’эр]), а ў пачатку слоў, пасля галосных, *ў*, *ь* і апострафа – спалучэнне гукаў [йэ]: *елка* – [йэлка], *таемны* – [тайэмны], *здароўе* – [здароўйэ], *калье* – [кальйэ], *п’еса* – [п’йэса].

Літара *е* пішацца:

- пад націскам (у адпаведнасці з вымаўленнем): *землі, племя, Пleshчаніцы*;

- у першым складзе перад націскам у словах, запазычаных з неславянскіх моў: *мелодыя, легенда, Еўропа, Лесота*;

- у ненаціскных складах пасля [г’], [к’], [х’]: *генерал, кераміка, Хеопс*;

- у часціцы *не* і прыназоўніку *без* незалежна ад вымаўлення: *не быў* – [н’абыў], *не ведаў* – [н’ав’эдаў], *без мяне* – [б’эз’м’ан’э]. Пры напісанні са словамі разам часціца *не* і прыназоўнік *без* становяцца прыстаўкамі і падпарадкоўваюцца агульным правілам напісання літар *е* і *я* пры перадачы якання: *нетыповы* – *нядзейсны*, *бездакорны* – *бязгучны*.

Бывае вялікая (**Е**) і малая (**е**), мае рукапісную (*Є е*) і друкаваную (**Е е**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЕАЭС).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «шосты» (група «Е»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (пункт № 6е).

* * *

На размінку прапануем вам некалькі выслоўяў, узятых з «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча. Звярніце ўвагу на правапіс часціцы *не* і прыназоўніка *без*. Чым розніцца іх сучаснае напісанне? А вымаўленне?

Абяцаная шапка на вушы ня лезе. Без ахвоты няма работы. Бела мыецца, ды ня чыста ходзіць. Лецейка ня ўежна, дык улежна. Ня дзіва, што малако сіва. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Ня так шкода, як нявыгода. Перад невадам рыбы ня ловаць. Што сабе ня міла, то й другому ня зыч.

* * *

Кожны чалавек не сам па сабе: ён жыве ў грамадстве, вакол яго – іншыя людзі. І з імі чалавек гутарыць, пытаецца, адказвае. Але ці заўсёды (у такі хуткі век!) мы задумваемся, каму, што і ЯК гаворым?

Перад вамі – народная мудрасць, выслоўі-параўнанні. Аб’яднайце іх у тэматычныя групы, пракаменціруйце змест кожнай групы і скажыце, у якой сітуацыі і каму (улічваючы ўзрост адрасата) могуць быць адрасаваны дадзеныя выказванні. Сярод прапанаваных параўнанняў знайдзіце спачатку сінанімічныя, а потым – антанімічныя выслоўі.

Параўнанне	Каментарый
1. Еж, хоць жыватом стол адапхні	
2. Ежа, як у птушкі	
3. Едзе, як назаўтра	
4. Есці, як верабейку	
5. Есці, як сіндзіку*	
6. Енчыць, як каня на дождж	
7. Есць, як чужым ротам	
8. Есці хочацца, як ваўку	
9. Едзе, як з гаршкамі	
10. Есць, як назаўтра	
11. Есць, як не ў сябе	
12. Есць, як не сваёю губою	
13. Есці, як кату	
14. Еж, хоць расперажыся	

* Сіндзік – сінічка

* * *

Нам, гарадскім жыхарам, не заўсёды ўдаецца пабыць сам-насам з прыродай, адчуць еднасць і паразуменне з ёй. Магчыма, гэты тэкст дапаможа зблізіцца з прыродай. Прачытайце яго ўважліва і падрыхтуйце вусны падрабязны пераказ, а потым зрабіце ілюстрацыі да яго.

ЕЛКА

Як ні дзіўна, але на Палессі рэдка дзе ўбачыш елку, бо гэтае пераборлівае дрэва ніколі не расце на пясчаных грудях

і ў балотах, якіх вельмі шмат на Палессі. Яна любіць тлустую і глейкаватую глебу. Таму ў маёй роднай вёсцы яна рэдкая госця нават на навагоднія святы. З дзяцінства памятаю: у школе, замест елкі, заўсёды на Новы год ставілі і ўпрыгожвалі хвою.

Рэдка дзе яна сустракаецца і тут, каля леснічоўкі. Цэлая града старых ялін цягнецца паўз рэчку. Здалёк, калі глядзіш на граду, здаецца, што каля чыстага белага бярэзнічку апусцілася цёмная кашлатая хмара. Падыдзеш бліжэй і, калі заходзіць сонца, бачыш на верхавінах дзіўнае дзіва: на самых высокіх макаўках дрэў гараць залацістым агнём свечкі. Пільней прыгледзішся і толькі тады зразумееш, што гэта адсвечваюць праменне яловыя шышкі.

Дрэва гэта надта музыкальнае. Не толькі таму, што ў яго верхавінах круглы год гучыць сімфонія ветру, але і па другой прычыне. З драўніны елак вырабляюць скрыпкі і іншыя музычныя інструменты.

* * *

На пачатку мы адзначалі, што лексічны запас на літару *е* ў «Слоўніку» не вельмі багаты. Такая ж сітуацыя і са слоўнікам «Беларускія пісьменнікі». Аднак ... Уважліва прыгледзьцеся да тых прозвішчаў, якія пачынаюцца на гэтую літару: А. Ельскі, М. Ермаловіч, Ф. Еўлашэўскі і – безумоўна! – Ефрасіння Полацкая. Яны – наша гісторыя. Яны – наша памяць. Яны – наша слава.

Напішыце дыктант пра нябесную заступніцу зямлі беларускай, асноўную ўвагу звярнуўшы на правапіс галоснай літары *е*.

СЛАВУТАЯ ПАЛАЧАНКА

Імя Ефрасінні Полацкай займае асаблівае, пачэснае месца ў нашай старажытнай гісторыі. Гэта князеўна не стала пачынальнай княжацкай дынастыі, як Рагвалод, яна не кіравала дзяржавай, як кіеўская Вольга. Але яе імя стала

сімвалам імкнення душы да ведаў, да веры, таму яно і перажыло стагоддзі.

Ефрасіння была ўнучкаю легендарнага князя Усяслава Чарадзея, дачкою князя Георгія Усяславіча. Яна нарадзілася ў Полацку, яе першае імя – Прадслава. Чуткі аб прыгажосці полацкай князеўны разышліся за межы Полацкай зямлі. Многія суседнія князі і з Кіева, і з Ноўгарада хацелі ўзяць яе за жонку і прасілі рукі прыгажуні. Да таго ж князеўна была адукаваная, што ў тыя часы сустракалася вельмі рэдка.

Прадслава ўмела чытаць і пісаць. Болей за ўсё на свеце яна шанавала кнігі.

Князеўна адмовіла ўсім сваім жаніхам – яна вырашыла пайсці ў манастыр, каб усё сваё жыццё аддаць служэнню Богу і свайму народу.

– Да кожнага пункта правіла, змешчанага ў гэтым артыкуле, падбярэце прыклады з тэксту;

– успомніце тых аўтараў, хто ў сваёй творчасці звяртаўся да вобраза Ефрасінні Полацкай, і назавіце гэтыя творы. Калі заданне выкліча пэўныя цяжкасці, карыстайцеся біябібліяграфічным слоўнікам «Беларускія пісьменнікі».

* * *

А цяпер, мае дарагія сябры, давайце зазірнём у далёкую мінуўшчыну, недзе ў XI ст. Скажаце, што гэта немагчыма. Магчыма! Ды яшчэ і як! Ёсць у нас цудоўдзейны сродак – тэксты, напісаныя тагачаснай мовай. І сярод іх – «Жыцце Ефрасінні Полацкай».

Прачытайце гэты твор; перакладзіце на сучасную беларускую мову ўрывак з яго, захоўваючы асаблівасці стылю і адметнасці жыцця як жанру старажытнай літаратуры; скажыце, лёсы якіх людзей цесна пераплятаюцца з жыццём Ефрасінні Полацкай.

«Кым убо языком, братие, достоин ми похвалити светозарную память преблаженныя невесты Христовы Еуф-

росиние? Бяшет бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение, и спроста рещи, всем всяка бысть Еуфросиния убо сердце свое напаяще Божиа премудрости. Еуфросиниа неувядающий цвет райского сада. Еуфросиниа – небопарный орел, попарившия от запада до вьстока, яко луча солнечнаа, просветившия землю Польшскую...»

* * *

Пакуль будуць адпачываць вашы стомленыя рукі, бо пісаць ім давялося вельмі многа, прапануем зазірнуць у *Пагуляндыю* і паспаборнічаць у разгадванні загадак. Падрыхтаваліся? Пачынаем.

ЗАГАДКІ*

Зімой і летам адным цветам.

Шмат на ёй іголак, але ўсе без вушак.

Заўсёды, летам і зімой,
Мае іголачкі са мной.
Галінак у мяне багата.
Я сустракаю з вамі свята.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Добры госць
Есць, што ёсць.
У благога свая чэсць:
Што ёсць – не есць.

Едзе егер Ерамей
Ельнічкам.
Егер едкі Ерамей –
Елачкі.

МЕТАГРАМА

З е –
Дружу
З будаўнікамі.
З а –

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Е.

Купляй
У хлебнай краме.

ЛЕСВІЧКА

Памятаеце? Каб падняцца і спусціцца па прыступках, трэба на кожнай успомніць назоўнік у пачатковай форме. На гэтай лесвічцы словы чытаюцца зверху ўніз.

Е							
	Е						
		Е					
			Е				
				Е			
					Е		
						Е	
							Е

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Прачытайце словы, выразна вымаўляйце [а] пасля мяккіх зычных у ненаціскных складах з тым, каб яно не набліжалася да [і] і [э].

Бягом, бяда, бялець, вязаць, вялікі, вярнуць, дзядуля, дзяліць, зямля, пяро, пявуння, пякота, пянёк, сяброўка, сядзець, сямёра, сярдзіты, уцягнуць, уцякаць, уцяпляць.

2. Выпішыце нумары слоў, у якіх трэба ўставіць літары а) е, б) я.

Варыянт 1. 1) в...сёлы, 2) по...зд, 3) по...с, 4) зав...зь, 5) с...лянства, 6) зел...наваты, 7) с...зон, 8) м...ханіка, 9) Н...ва.

Варыянт 2. 1) дз...ваты, 2) л...сы, 3) в...ранда, 4) дз...нёк, 5) дз...журны, 6) в...цярок, 7) кал...ндар, 8) зац...мна, 9) Б...лінскі.

3. Прачытайце словы, у паслянаціскных складах выразна вымаўляйце [а], [э].

Певень, палец, палёгеньку, памяць, па-цяперашняму, высяленец, восень, пацеркі, паціхеньку, пісьменны, падмешка, поезд, позненька, выстаяць, зерневы, зязюлечка, зялёненькі.

4. Прачытайце словы. Выразна вымаўляйце [э] ў прыстаўцы **пера-**.

Перабягаць, перавезці, перавышаць, перагледзець, перадаваць, перакідаць, пераладзіць, перамачыць, перамываць, перапаліць, ператрудзіць, перахваціць.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Ералаш

Упершыню гэтае слова фіксуецца ў слоўніках у сярэдзіне XIX ст. Запозычана яно з цюркскай мовы, у якой слова *аралаш* абазначала беспарадак.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Е»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

А цяпер нам засталася толькі даць слова нашым памочнікам, якія з нецярпеннем чакаюць, каб падзяліцца з вамі сваімі разважанымі пра літару **Е** (глядзі на ўкладцы).

Ё

Ё таксама тут не госць,
Шмат для Ё работы ёсць.
Бо без Ё і мёд не мёд,
Як без ёлкі Новы год.

Ё

Ё – сёмая літара беларускага алфавіта. Утвора на ё шляхам спалучэння літары е з дыякрытычнымі знакамі. Запазычана з рускай графікі, дзе ўпершыню яе выкарыстаў пісьменнік М. М. Карамзін у альманаху «Аоніды» ў 1797 годзе. У старабеларускім пісьменстве адсутнічала: гук [о] пасля мяккіх зычных абазначаўся літарай е: *ледъ* – [л’от], *медъ* – [м’от], спалучэннем *іо* (*зіоло* – [з’оло], *ліосъ* – [л’ос]) і нават літарай *о*: *весолый* – [в’ес’олый], *слозы* – [с’л’озы].

«У адрозненне ад рускай графікі, літара ё ў беларускім алфавіце знайшла больш шырокае ўжыванне. Яна (як абавязковае абазначэнне гука [о] пасля мяккіх зычных) была замацавана ў сістэме алфавіта, які прыведзены ў «Беларускай граматыцы» Б. Тарашкевіча. У рускім алфавіце літара ё з’явілася ў канцы XVIII стагоддзя.

Да гэтага часу ў неабходных выпадках ужывалася лігатура (спалучэнне дзвюх літар) *іо*, але яна так і не ўвайшла ў алфавіт. У «Расійскай граматыцы» М. В. Ламаносава гаворыцца: «Букву *іо* почитать должно за дуписменное начертание из *і* и *о* и для того в азбуке на ряду ставить не должно; однако употреблять в нужных случаях». Да рэформы правапісу 1917–1918 гг. літара Ё ё ў рускі алфавіт не ўводзілася. Зараз яна займае сёмае месца ў алфавіце, але тое, што Ёё «маладзейшая» за астатнія літары, знаходзіць сваё адлюстраванне пры яе выкарыстанні. Яна не ўжываецца пры класіфікацыйных абазначэннях (побач з адпаведнымі лічбамі) – ніхто не вучыцца, напрыклад, у 5-м класе «Ё». У Дэкрэце аб новым правапісе (снежань 1917 г.) ужыванне літары Ёё адзначалася як пажаданае, але не абавязковае. Калі ж гэты Дэкрэт быў надрукаваны ў другі раз (10 кастрычніка 1918 г.), у ім пункт пра літару Ёё адсутнічаў, але і гэта не адразу вырашыла складаны лёс літары ў рускай мове.

У снежні 1942 года паявіўся загад аб абавязковым ужыванні літары Ёё ў школьнай практыцы. Але практычна гэты загад не выконваецца з канца саракавых – пачатку пяцідзясятых гадоў.

У «Правілах рускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1956), якія дзейнічаюць зараз, пералічваюцца тыя абмежаваныя выпадкі, дзе ўжываецца літара Ёё.

Такое становішча не задавальняе ўсіх носьбітаў мовы. На камісіі па паэзіі VIII з'езда пісьменнікаў паэт Леў Ашанін выступіў з прапановай замацаваць ужыванне літары Ёё. Ён выступіў вельмі эмацыянальным абаронцам літары: «Дарагія таварышы, у нас укралі літару «ё», без якой паэзія жыць не можа!»

У беларускай мове літара Ёё ўжываецца абавязкова, і таму ніякіх цяжкасцей з абазначэннем гука [o] пасля мяккіх зычных не ўзнікае».

У сучаснай беларускай мове абазначае лабіялізаваны галосны гук [o] задняга рада сярэдняга пад'ёму і мяккасць папярэдняга зычнага: *лён* – [л'он], а ў пачатку слоў, пасля галосных, *ў*, *ь* і апострафа – спалучэнне гукаў [йo]: *ёд* – [йот], *раён* – [район], *медальён* – [м'эдал'йон], *звар'ё* – [з'в'ар'йо].

Заўсёды пішацца пад націскам: *лёс, вёска*.

Не пад націскам літара ё пішацца ў словах з коранем *ёд-* і *ёт-*: *ёданірын, ётаванне*.

Літара ё пішацца ў складаных словах з першай часткай *радыё-*: *радыёстанцыя, радыёграма*.

Бывае вялікая (Ё) і малая (ё), мае рукапісную (Ё ѐ) і друкаваную (Ĳ ĳ) формы.

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «сёмы» (група «Ё»), пры лічбавай нумарацыі дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 12ё).

Улічваючы, што ё «маладзейшая» за астатнія літары, то і ў «Слоўніку» гэта сітуацыя знайшла сваё ад-

люстраванне, бо слоў на гэтую літару – усяго 45: *ёгурт, ёлчны, ёмісты, ёмкі, ён, ёршык, ёсць*. І канешне, самае любімае і вясёлае свята для дзетвары асацыіруецца з гэтай літарай, бо які ж Новы год, калі няма *ёлкі*.

Вось вам заданне: раскажыце сваім суразмоўцам пра самае памятнае навагодняе свята. Абавязкова спыніцеся на тых прыкладах, якія сведчаць, што гэта – Новы год. І не забудзьцеся падрабязна апісаць прыгажуню-ёлку ...

Атрымалася? Абавязкова павінна атрымацца, бо такія ўспаміны – сапраўднае шчасце. Аднак шчасце кожны разумее па-свойму, і ў кожнага яно – сваё. Каб пераканацца ў гэтым, напішам дыктант, які так і называецца:

ШТО ТАКОЕ ЧАЛАВЕЧАЕ ШЧАСЦЕ?

Дарагі дружа! Сёння такі цудоўны дзень, што я не магу стрымацца і пішу ўсім сваім сябрам, каб павіншаваць іх з гэтай прыгажосцю, з вясной. Я выняла раму і адчыніла акно. Насустрач маім рукам пацягнуліся пругкія бэзавыя галінкі. Я асцярожна гладжу набраклыя пупышкі і падношу іх да губ. Яны гаркавата-халодныя, пахучыя, жывыя.

Свайго адчування я не магу акрэсліць словамі. Але я ўсё роўна вырашыла напісаць Вам. І ўлічыце, што першаму з сяброў.

Я не адказвала на Вашы пісьмы, хоць атрымлівала іх у час. Спачатку хварэла, потым сесія надышла, а потым наогул было ўжо няёмка адказваць. Прашу забыць гэту маю віну і прабачыць яе мне.

Бывайце здаровы. Разам з гэтым лістом пасылаю Вам кавалачак нябеснага блакіту. Утрымайце яго!

Ваша Галіна.

- Выпішыце з тэксту словы з літарай *ё*, пакажыце, якія гукі абазначае гэтая літара ў выпісаных словах.

* * *

І яшчэ цікавае назіранне: у слоўніку «Беларускія пісьменнікі» вы не знойдзеце ні аднаго аўтара, чыё прозвішча пачыналася б на літару Ё.

* * *

Падобная альбо блізкая да гэтай сітуацыя назіраецца і ў раздзеле «Лексіка. Прыказкі і прымаўкі». Нам удалося адшукаць наступныя прыказкі, якія пачынаюцца на літару ё.

Заданне: аб'яднайце прыказкі ў тэматычныя групы, карыстаючыся падказкамі з «Даведак».

Ёсць зубы, ды хлеба няма да губы. Ёсць хлеб – соку няма, ёсць сок – хлеба няма. Ён і паміраць часу не знойдзе. Ёсць такая сірата – ні дзяўчына, ні ўдава. Ёсць макацёр, але маку не сцёр. Ён госцем у сваім двары бывае. Ён на пана хварэе. Ён сам хлеб з лапаты сапхнуў. Ён праз чужыя вочы на свет глядзіць. Ён нідзе месца не сагрэе. Ён і з мяшка вывінецца. Ён і сабе рад на год раз. Ён і сябе раз на год любіць. Ён не тады нарадзіўся, як сумленне раздавалі. Ён такі, што нікому не вінен: у аднаго возьме, а другому аддасць. Ён цябе прадасць і грошы палічыць. Ён сёння з свіннёю.

Даведкі: працавітасць; махлярства; самахвальства; п'янства; недаверлівасць; бесталковасць; гультайства; сіроцтва; сацыяльная несправядлівасць у мінулым; крывадушша; падхалімства.

А якія прыклады прыказак і прымавак, што пачынаюцца на літару ё, вы можаце прапанаваць? На якія тэмы?

* * *

Вось і добра, што вам удалося папоўніць скарбонку прыказак і прымавак на прапанаваную літару. Толькі

гэта яшчэ не ўсё, бо наперадзе вас чакаюць гульні і забавы з літарай ё.

ЗАГАДКІ*

Заўсёды, летам і зімой,
Мае іголачкі са мной.
Галінак у мяне багата.
Зімой прыходжу к вам на свята.

Шмат іголак, пышка – плод
У зялёных шатах.
І вясёлы Новы год
З ёй заўсёды – свята.

ЧЫСТАГАВОРКА

Ёкнуўся ёг ёмка:
– Ё-ё-ё!
Ёрзае ён: «Ёлка!»
– Ё-ё-ё!

ЦКАВА ВЕДАЦЬ

Ёга

Слова *ёга* прыйшло да нас праз рускую мову з Індыі. У санскрыце (памятаеце, што гэта адна з мёртвых моў?) *yoga* абазначала засяроджанне, сузіранне. Сёння гэта слова ўжываецца ў двух значэннях:

1. У Індыі: рэлігійна-філасофскае вучэнне, якое распрацавала асобую сістэму прыёмаў і метадаў самапазнання, што дазваляе чалавеку кіраваць псіхічнымі і фізіялагічнымі функцыямі свайго арганізма.

2. Сістэма фізічных практыкаванняў, выпрацаваная паслядоўнікамі гэтага вучэння.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Ё»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

А што ж нам падрыхтавалі пра літару Ё нашы вучні-памочнікі? (глядзі на ўкладцы)

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Ё.

Ж

Колькі ножак, столькі ж рук,
Ж – нібы вялікі жук.
Згубіш **Ж** – і слоў прыгожых
Прачытаць ніяк не зможаш:
Журавель, жыццё, жайрук.

Ж

(ЖИВЕТЕ)

Ж – восьмая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ж** («жывец»), якая была ўтворана шляхам далучэння цэнтральнай вертыкальнай рыскі да літары **Х** («хер») або падваення літары **З** («зямя»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытна-рускага пісьменства. Падобнай да яе няма ні ў адным алфавіце свету. Гэта чыста славянская літара, якая была прапанавана святым Кірылам і мела значэнне загаду – «жывіце!»

Абазначала зычны гук [ж], пры аглушэнні – [ш]: *жыто* – [жыто], *паложыти* – [паложыт'у], *ножъ* – [нош], *стужка* – [стушка]. Наяўнасць у старабеларускім пісьменстве паралельных варыянтаў тыпу *жито*, *паложити* тлумачыцца традыцыйным характарам тагачаснага пісьма і не сведчыць аб мяккасці [ж]. Уваходзіла ў склад дыграфу *жч*: *выежчати*, *дожчъ*.

Лічбавага значэння не мела.

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Глаголіца балгарская XI ст.	
Устаў XI ст.	
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	
Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	

Скорапіс XV ст.	
Беларускі скорапіс XVI ст.	
Паўустаў канца XVII ст.	
Грамадзянская пач. XVIII ст.	

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як вялікая і малая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумны звонкі зацвярдзелы шчылінны прэдняязычны зычны гук [ж]: журавель – [журав'эл'], сцяжынка – [с'ц'ажынка], а перад глухімі зычнымі і на канцы слоў парны да яго па звонкасці і глухасці гук [ш]: лыжка – [лышка], вуж – [вуш].

Уваходзіць у склад дыграфу *дж*: агароджа, ураджай.

У марфалогіі літарай *ж* абазначаецца ўзмацняльная часціца. Пры яе напісанні трэба памятаць, што:

- часціца *ж* (*жа*) пішацца асобна ад слоў: *спявала ж, ішоў жа*;

- часціца *ж* пішацца пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны: *была ж, казалася ж*;

- пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны, замест *ж* пішацца часціца *жа*: *быў жа, казаў жа*.

Бывае вялікая (*Ж*) і малая (*ж*), мае рукапісную (*Ж ж*) і друкаваную (*Ж ж*) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (*ЖКГ, ЖЭС*).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «восьмы» (група «*Ж*»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (паліца № 4ж).

* * *

Са слоўніка «Беларускія пісьменнікі» мы выбралі наступных аўтараў: А. Жаўрук, А. Жук, К. Жук,

В. Жуковіч, Я. Журба, У. Жылка, Х. Жычка – гэта беларускія творцы, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **Ж**. Каго яшчэ з літаратараў вы самі прапанавалі б уключыць у гэты пералік? Успомніце іх творы.

У старажытнасці даволі папулярнай была **жыццёвая літаратура** – творы, у якіх апавядалася пра жыццё людзей, што праславіліся сваім паслушэнствам богу і потым былі аб'яўлены царквой святымі. Прыкладам твораў жыццёвай літаратуры могуць быць «Жыцце Аляксея – чалавека божага», «Жыцце Ефрасінні Полацкай» (якую мы ўспаміналі раней).

* * *

«Слоўнік беларускай мовы» налічвае 649 слоў на літару **Ж**. Тут і *жаваранак*, і *жайна*, і *журавель*; тут і *жаль*, і *жах*, і *жудасны*. Але над усім – *жыта*, *жыццё*, *жыццярадасны*, *жыць*.

А ці ведаеце вы, што такое *жалейка*? Канешне, гэта старажытны беларускі музычны інструмент, які зрэдку можна пачуць і сёння. **Жалейка** – уласнабеларускае па паходжанні слова ад **жаль**. Назва дадзена па характары гуку, якім вызначаўся гэты народны інструмент.

Пра свае ўражанні ад сустрэчы з чалавекам, які граў на жалейцы, расказвае пісьменнік А. Савіцкі:

«Другі раз у жыцці я пачуў дзівосную народную мелодыю жалейкі ў адным з шырокіх падземных мінскіх пераходаў у канцы восені. Яна загучала, калі я адолеў прыступкі, што вялі ў падземны пераход на плошчы.

Я, ашаламлены, стаяў, слухаў, утаропіўшыся позіркам у дзяўчыну, якая трымала ў руках прыгожую жалейку. Падалося на міг, што я не ў падземным пераходзе, а далёка ад яго.

Утрапенне было кароткае, бо ўбачыў, што не дзяўчына, а кабета гадоў пад сорок стаіць, прыхінуўшыся пля-

чыма да мармуровай сцяны. Але пералівы жалейкі былі тыя ж, што гучалі тады, болей за палову стагоддзя таму, у сялянскай хаце, ад якой сёння і знаку не засталася.

Калі заціхла жалейка, я падышоў да жанчыны. Маё захапленне майстэрствам выканання было адзначана лёгкім нахілам галавы. А вось як гэта зрабіць, каб запісаць на магнітафон дзівосную мелодыю? Адказ быў катэгарычны і няўмольны. Запісваць сваё гранне жанчына нікому не дазваляла».

А што вы ведаеце пра Купалаву «Жалейку»? Падрыхтуйце звязнае разгорнутае выказванне пра яе.

* * *

Многія з вас, напэўна, не раз прыцішвалі хаду і спыняліся, пачуўшы ў паднябессі развітальнае «курлы-курлы». Гэта журавы на сваіх крылах нясуць лета ў вырай. Так, як у наступным тэксце, па якім мы з вамі напішам дыктант.

ЖУРАВЫ НАД ЖЫЦЬКАВАМ

Над Жыцькавам ляцелі ў вырай журавы. Яны спакойна, не спяшаючыся, махалі ў воблаках крыллем, махалі, нібы развітваючыся з усім, што бачылі зверху, і неяк задумліва, нават крыху сумнавата трубілі. Яно і праўда, каму гэта лёгка, хоць і на некаторы час, развітвацца з радзімаю!

Жураўліны ключ то крыху звужаўся, то, расшыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі, нібыта яны бачылі сябе з зямлі, адразу ж выпраўлялі, выроўнівалі яго, не перастройваючыся нават. Гэты першы вырай шастаў крыллем над хатамі, кустамі, ячменным полем вельмі прыгожа і настойліва – важаком наперад.

Жураўліная песня расстання, як камячок тугі, качалася ў зашэрхлых ад доўгага лёту птушыных горлах. Здавалася нават, што яна перадаецца з дзюбы ў дзюбу, а потым з лёгкім пошумам крылаў, падобным на ціхі бязветраны лістапад, павольна і нячутна ападае на паднятыя ўгору твары.

Мы сядзелі і маўкліва праводзілі вачыма жураўліны клін, які паступова хаваўся за далёкія бярозы.

- Раскажыце аб правапісе часціцы *ж*, падмацоўваючы выказванне прыкладам з тэксту;

- падбярыце сінонім да слова *зашэрхлы*.

* * *

А яшчэ, назіраючы за жураўлямі (ды і не толькі за імі), людзі маглі прадказаць надвор'е, час выхаду ў поле і многае іншае. Нездарма

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Жаба квакае – сяўбу пара весці.

Жаўрук запеў – пара ў поле выходзіць.

Жаўрук у сакавіку вясну бласлаўляе.

Жаўрук прылятае на праталіну, шпак на прагаліну, жораў з цяплом, ластаўка з лістом.

Журавель прыляцеў – цяпло прынёс.

Жыта ў сакавіку глядзіць у неба – не з'ясі зімой хлеба.

Жураўлі прыляцелі і полудзень забралі з сабою.

Жнуць парою – жуюць зімою.

Жыта красуе – быдла гізуе.

Жоўтыя лісты ў канцы лета – да ранняй восені.

* * *

А вось яшчэ народныя скарбы – прыказкі і прымаўкі, – якія выкарысталі беларускія пісьменнікі ў сваіх творах. Падбярыце адпаведнікі да прыказак і прымавак, знайдзіце недастаючыя і самі змадэлюйце сітуацыі, дзе б гэтыя выслоўі можна было выкарыстаць.

Прыказка, прымаўка	Значэнне
Жабрачы хлеб – сабачы.	Памятаючы пра ўтраты, трэба думаць, як жыць далей.
Жыве, як гарох пры дарозе – хто ідзе, той і скубе.	Жыць пабіраючыся, з чужой ласкі, для чалавека крыўдна.

Прыказка, прымаўка	Значэнне
Жонка – не рукаво, не адпораш.	Пра неспрыяльныя ўмовы, якія не даюць магчымасці спакойна жыць, рабіць сваю справу, працаваць.
Жывём, хлеб жуём.	Характарыстыка становішча, якое можна цярапець, калі не імкнуцца да лепшага.
Жывому – жывое.	...
Жывуць на свеце з вуды, але не ўсе і не заўсюды.	...
Жывучы, усяго нажывеш – і Кузьму татам назавеш.	...
Жывы ў зямлю не палезеш.	...
Жыццё пражыць – не поле перайсці.	...

* * *

А цяпер – хто хутчэй выканае наступныя заданні:

- у назвах якіх птушак ёсць гук *ж*?
- у назвах якіх жывёл ёсць гук *ж*?
- у назвах якіх раслін ёсць гук *ж*?
- у назвах якіх колераў прысутнічае гук *ж*?

Што? Цяжка было вымаўляць гук [*ж*]? Калі так, то давайце будзем практыкавацца: вымаўляйце выразна гук [*ж*] у складах і словах: *жа-жо-жу-жо-жы-жэ; жаба, жаваць, жар, жалейка, жарабя, жартоўны, жахацца; жолуд, жоўты, жолаб; жуда, жур, журба, журавіны, жу-чок; жыва, жывучы, жыжа, жыр, жытны; жыццё; жэм-чуг, жэрабя, жэрдка, жэйжык.*

Прачытайце словы. Аглушайце [*ж*] на канцы слова і ў сярэдзіне перад глухімі зычнымі: *вуж, смойж, сцежка, цяжка, лыжка, прабежка, снежкі, спражка, сыраежка, важка, дзежка, кніжка, стужка.*

Напрактыкаваліся? Успомнілі, што [ж] у беларускай мове заўсёды цвёрды? Тады больш складанае заданне.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Жа-жа-жа – злавiлі вужа.
Жу-жу-жу – на траве ляжу.
Жы-жы-жы – у вадзе плаваюць маржы.
Жо-жо-жо – мы выраслі ўжо.

Ляжыць вожык ля ёлкі, у вожыка іголкі.

Занадта многа ножак у сараканожак.

Жвавы вожык жыва пашыў вожыку кажух.

Жальбіць жэўжык-жаўручок
Жнейцы-жніўніцы:
– Жужаль, жэрліца-жучок,
Жытам жывіцца.

* * *

Ну вось, пакуль «трэніравалі» язычкі, ледзь не забыліся на

ЗАГАДКІ*

У залаты клубочак схаваўся дубочак.

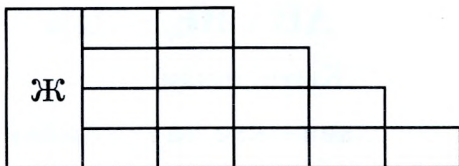
Маленькі галышык упаў з вышак,
Не так пабіўся, як шапачкі пазбыўся.

* * *

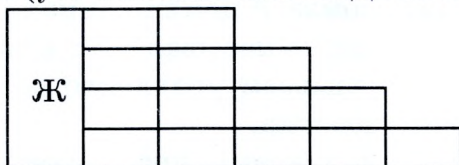
Малайцы, і з гэтымі заданнямі вы лёгка справіліся.
А як наконт наступных?

Запоўніце табліцу словамі, якія пачынаюцца на літару *ж*.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару *Ж*.

Запішыце ў пустыя клеткі словы, значэнні якіх падаюцца ніжэй (усе словы пачынаюцца на літару *ж*).

- Моцны страх.
- Камісія, якая прысуджае прэміі, узнагароды на конкурсах, выстаўках, алімпіядах.
- Ручны млын з двух плоскіх камянёў.
- Дураслівец, свавольнік, непаседа.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

Прачытайце жартоўныя вершы. Выразна вымаўляйце [*ж*]. Выпішыце словы, якія пачынаюцца з гукі [*ж*].

Жытні сноп перавязалі
 Перавяслам. Як малое.
 Жнеі дружна жыта жжалі –
 Колецца іржышча злое.
 Жыцень, жызаль, жарало,
 Жнея, жораў, жур, жытло
 Не абыдуцца без Ж.
 Слухай жа, як конь іржэ.

(*Р. Барадулін*)

Жора
 Ўчора
 Пайшоў у Мажорава.
 Жорны
 Ў Жоры там:
 Чорнае жэрала –
 Жэх! Колькі з жолаба
 Жыцінак
 З жэрла!

(*С. Папар*)

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Жыта, пшаніца

«*Жыта* – праславянскае па паходжанні слова. Тут той жа карань, што і ў слове *жыць*. І гэта невыпадкова, бо хлеб – галоўны прадукт харчавання і аснова жыцця. Слова *жыта* ў розных значэннях – хлеб на карані і інш. – паўсюдна вядомае. А памяшканне для захоўвання збожжа ў славян здаўна называлася *жытніцай*. І зараз мы вобразна так называем урадлівую вобласць, край, якія даюць краіне збожжа.

Слова *пшаніца* таксама праславянскае па паходжанні. Утворана яно пры дапамозе суфікса *-іц-а* ад слова «пшено» (беларускае *проса*), якое ўяўляе сабой старажытную форму дзеепрыметніка прошлага часу ад дзеяслова «пхаці» – таўчы, пхаць».

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Ж»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Здаецца, з усім, што прапанавала нам літара Ж, мы справіліся. Засталося толькі паклікаць нашых памочнікаў і пацікавіцца, якія ж яны падрыхтавалі развагі пра гэтую літару (глядзі на ўкладцы).

З

Завіруха завяла
Песеньку зімовую,
Скрозь узгоркі замяла
Белаю абноваю.
За каўнер назола лезе
І выводзіць **З** на снєзе.

З

(ЗЕМЛЯ)

Старажытныя фінікійцы, якіх мы ўжо не аднойчы ўспаміналі, выкарыстоўвалі ў сваім алфавіце літару пад назвай «зайн» – гэта значыць «зброя». Трошкі вусцішна, праўда? Хаця за гэтай назвай хавалася літара з.

Сёння ж **З** – дзевятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **З** («зямя»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Ζ** («дзэта»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. У адрозненне ад фінікійскай, назва славянскай літары больш «міралюбівая» і мнагазначная. А ці ўсе яе значэнні мы ведаем? Памятаеце: зямля – гэта ...

- трэцяя ад Сонца планета, якая верціцца вакол Сонца і вакол сваёй восі;

- суша (у адрозненне ад воднай прасторы);
- верхні слой кары нашай планеты; глеба, грунт;

- паверхня, плоскасць, на якой мы стаім, па якой рухаемся;

- тэрыторыя, якая знаходзіцца ў чым-небудзь карыстанні; краіна, дзяржава.

Абазначала зычныя гукі [з], [з’], пры аглушэнні [с], [с’]: *загадка* – [загатка], *зіма* – [з’іма], *морозъ* – [морос], *мазь* – [мас’].

Мела таксама лічбавае значэнне «сем».

Паралельна з ёй, хоць і больш абмежавана, для абазначэння гукаў [з], [з’] выкарыстоўвалася літара S («зяло»), утвораная шляхам відазмянення грэка-візантыйскай устаўной S («дыгама»: *Сло, Солото, Сять*).

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Фінікійская	𐤆
Старажытнагрэчаская	Ϻ
Візантыйская	Ϝ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѣ
Устаў XI ст.	Ѕ
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	З

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	Ꙑꙑ
Скорапіс XV ст.	ꙑ
Беларускі скорапіс XVI ст.	ꙑ
Паўустаў канца XVII ст.	ꙑ
Грамадзянская пач. XVIII ст.	ꙑ
Лацінская	Zz

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, але ўжыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове літара **з** абазначае шумныя звонкія шчылінныя прэдрнеязычныя зычныя гукі [з], [з']: *замок* – [замок], *зямля* – [з'амл'а], а перад глухімі зычнымі і на канцы слоў – парныя да іх па звонкасці і глухасці гукі [с], [с']: *нізка* – [н'іска], *везці* – [в'эс'ц'і], *завоз* – [завос].

Уваходзіць у склад дыграфу **дз**: *дзень* – [дз'эн'], *нэндза* – [нэндза].

Будзьце вельмі ўважлівымі і памятайце, што ў беларускай мове прыстаўкі, якія заканчваюцца на **-з** (з-, із-, уз-, раз-, без-, небез-, абез-, праз-, цераз-, а таксама дыз- і дэз-), пішуцца ў адпаведнасці з вымаўленнем:

- літара **з** пішацца перад звонкімі, санорнымі зычнымі і ётавымі галоснымі (перад апострафам): *здаць, ізноў, абезгалосець, раз'езд*;

- у гэтых жа прыстаўках замест літары **з** пішацца літара **с** перад глухімі зычнымі: *скінуць, іспыты, бескарысны, росчырк*;

- калі корань слова пачынаецца з галосных *а, у, э* або ненацісканога *і*, якое пераходзіць у *ы*, замест прыстаўкі з- пішацца прыстаўка *с-*: *сарганізаваць, сумысна, сэканоміць, сыграць; але: зымправізаваць, зыначыць;*

- у прыстаўцы дыз- перад галоснымі (у тым ліку ётаванымі) пішацца *з*, а перад зычнымі – *с*: *дызартрыя, дыз'юнцыя, дысгармонія;*

- прыстаўка дэз- пішацца нязменна: *дэзактывацыя, дэзынтэграцыя.*

Бывае вялікая (**З**) і малая (**з**), мае рукапісную (**З з**) і друкаваную (**З з**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіатурах (ЗАГС).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дзявяты» (група «З»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 6з).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 7912 слоў, якія пачынаюцца на літару **З**. Сярод іх знаходзім: *забава, завоблачны, завіхаца, закон, засвоіць, зерне, ззяць, зіма, зразу мець, зязюля.*

* * *

Каб лягчэй было засвоіць правапіс прыставак на з-, с-, запрашаем вас выканаць некалькі практыкаванняў і рашыць лінгвістычныя задачы.

Спачатку паклічце на дапамогу сваіх родных або сяброў і разам з імі напішыце

СЛОЎНІКАВЫ ДЫКТАНТ

Мароз, восчык, казка, нізкі, прыезд, грась, бярозка, гарбуз, завяска, блізка.

Калі ў дыктанце дапушчаны памылкі, выпраўце іх, выкарыстаўшы для дапамогі адпаведны пункт правіла «Правапіс з, с».

ДЗЯЎЧЫНКА А

Мая дзяўчынка А вельмі прыгожая. Ёй падабаюцца стракатыя, яркія сукенкі. Дзяўчынка вельмі акуратная і ахайная. Яна любіць вучыцца і з задавальненнем ходзіць у школу. Гэта вучаніца першая ва ўсіх справах, як і літара А ў алфавіце. Але яна не ганарыстая, а добрая, ветлівая, ціхая і сябруе з усімі літарамі ў алфавіце.

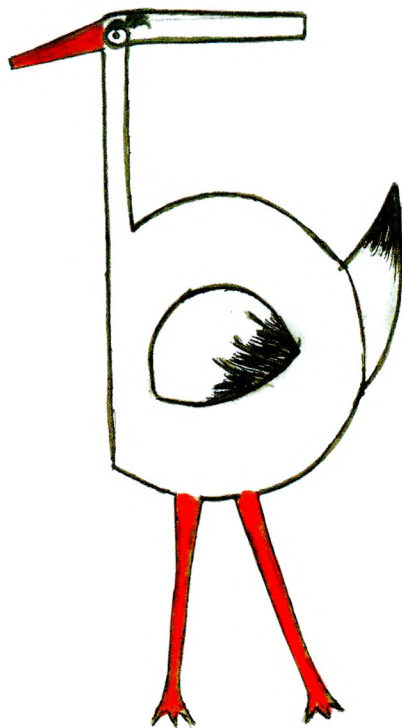
Намалюйце і вы сваю літару А ці раскажыце сваю гісторыю пра гэту літару.

БУСЕЛ

Бусел (бацян) – гэта наша птушка. Яго часта бачыш на палях, каля рэк і азёр. Вясной спыняешся і з замілаванасцю глядзіш, як бусел і яго сяброўка кружаць над родным гняздом. Няхай жа гэта добрая птушка нясе мір і спакой на Беларусь!

Намалюйце і вы сваю літару **Б** ці раскажыце сваю гісторыю пра гэту літару.

ВЯСНА

«Хто не згодзен, што ВЯСНА – найпрыгажэйшая пара? – пытае Рыжанкова Маргарыта. – Яна ўказвае птушкам шлях да нашых палёў і хат, яна фарбуе ў пяшчотную зелень дрэвы і трава, яна кліча ласкавае сонейка. І яшчэ мне здаецца, што жаночае свята невыпадкова адзначаецца вясной, бо жанчыны – чыстыя, светлыя, прывабныя кветкі зямлі. Нашай – беларускай – зямлі. Пагэтану мая літара В і ёсць тая вясна: з блакітнымі вачыма, светлымі валасамі, прыветная і ... васільковая».

А якою вам бачыцца гэтая літара? Раскажыце, пакажыце.

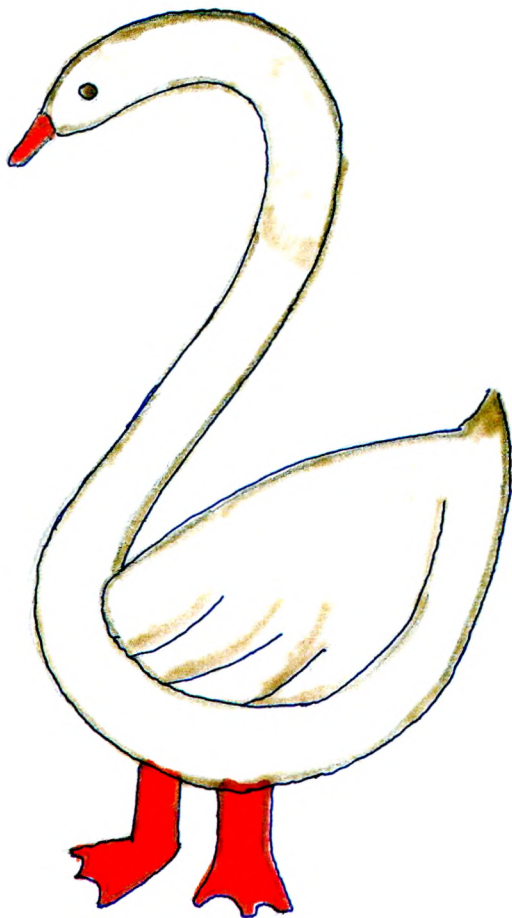

ГУСЬ

Гусь – дамашняя птушка. Яна ганарлівая і ганарыстая. Калі ёй што-небудзь не падабаецца, то можа вельмі балюча ўшчыпнуць сваёй чырвонай дзюбай. (Са мной гэта было.)

Гусь вельмі любіць ваду, асабліва калі спякотна. І сказанае – праўда, бо гэта я на свае вочы бачыла ў вёсцы.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

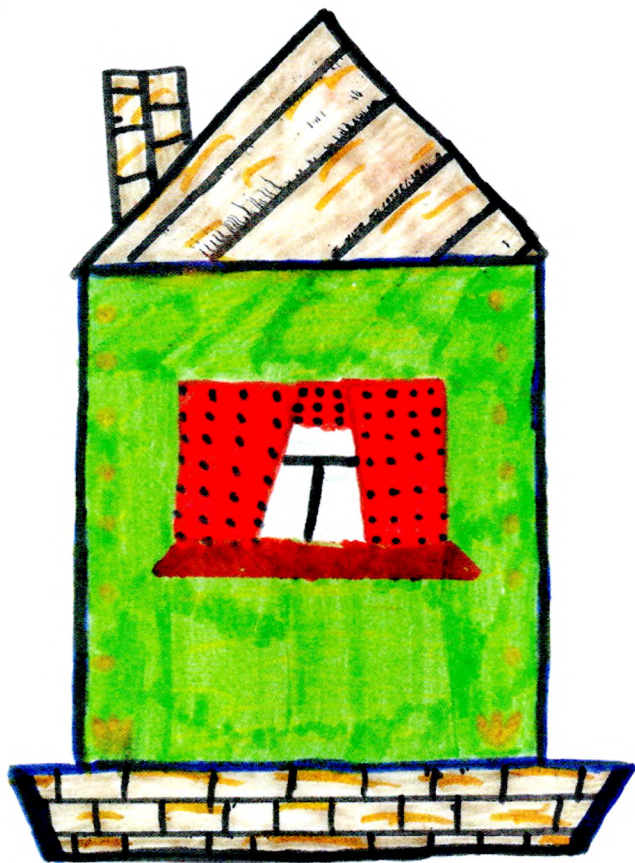
ДОМ

«У ДОМЕ жывуць людзі. Яны глядзяць, каб тут былі лад і парадак, а таксама ўтульнасць і чысціня. Калі гаспадары куды-небудзь ад'язджаюць на доўгі час, то вельмі сумуюць па родным ДОМЕ.

Мой ДОМ атрымаўся прыгожым, светлым, з добрымі гаспадарамі. Я думаю, у такі ДОМ ДАМАВІК і ДАМАВУХА з задавальненнем прыйдуць.

А вам як здаецца?» – пытаецца Рыжанкова Маргарыта.

Раскажыце, пакажыце, якою вам бачыцца гэтая літара?

ЕЛАЧКА

Елачка – само хараство. І свята. Бо які ж Новы год без яе?! А яна – маленькая – пад снегам, быццам дзяўчынка ў белым футрачку і пушыстай шапачцы. Хораша!

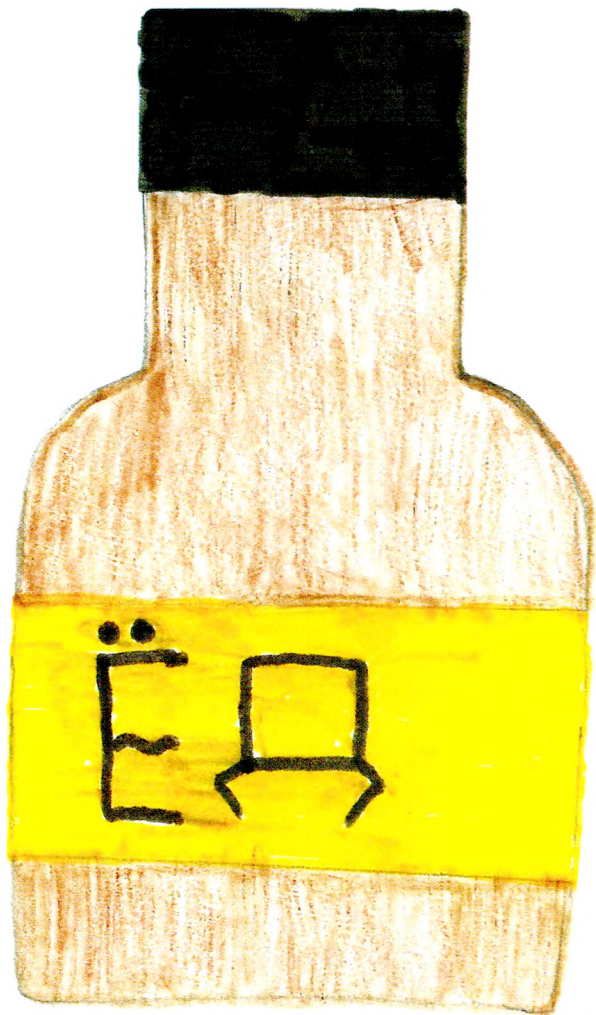
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЁД

Ёд – вельмі неабходнае лякарства ў аптэчцы. Гэта светла-карычневая вадкасць, якую неабходна трымаць у цемры пры тэмпературы не ніжэй за нуль градусаў. Калі параніўся, памаж ёдам: хутчэй заживе. Хоць і папячэ-пашчыпае.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЖОЛУД

Залез жолуд на самую высокую галінку і стаў аглядаць наваколле. Прыгожа як! Толькі сонейка ў вочы свеціць і перашкаджае любавання. Што ж тут рабіць? Думаў ён, думаў... І прыдумаў. На самыя вочы нацягнуў сваю шапачку. Але і гэта не дапамагло. Тады схваўся жолуд пад лісцік, як пад парасон... І ў цяньку сядзіць, і бачыць далёка. Шчаслівы!

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

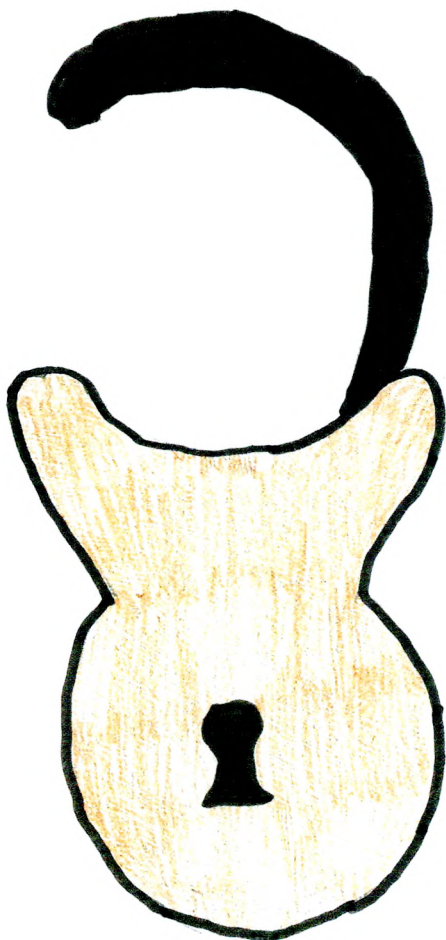

ЗАМОК

І замок – необходимая рэч у гаспадарцы. Ён дапамагае сцерагчы людскі набытак.

А яшчэ ў народзе кажуць, што на вяселлі жаніху і нявесце необходимна замкнуць замок – тады шлюб будзе моцны і шчаслівы.

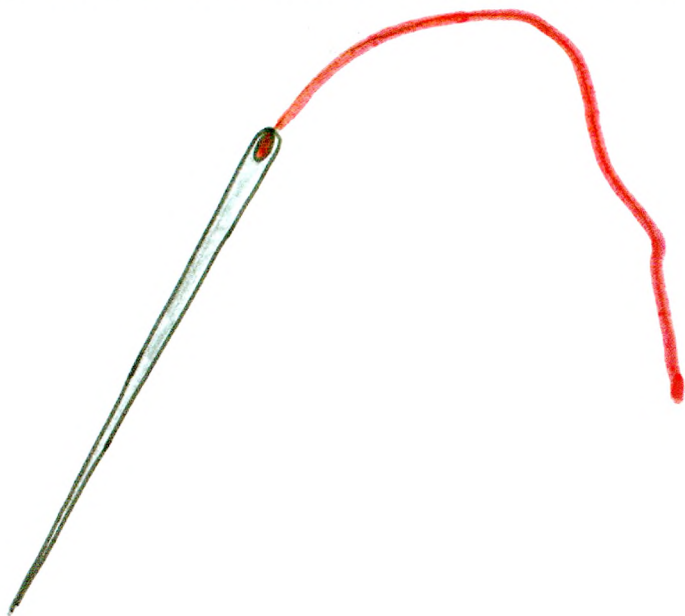
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ІГОЛКА

Што б мы рабілі без іголки? Адарванья гузікі, вопратка ў дзірках... А возьмеш у руку гэту прадаўгаватую заостраную з аднаго боку і з вушкам з другога палачку, уцягнеш нітку – і ніякіх праблем з адзеннем няма. Аднак памятай, што іголка вельмі вострая.

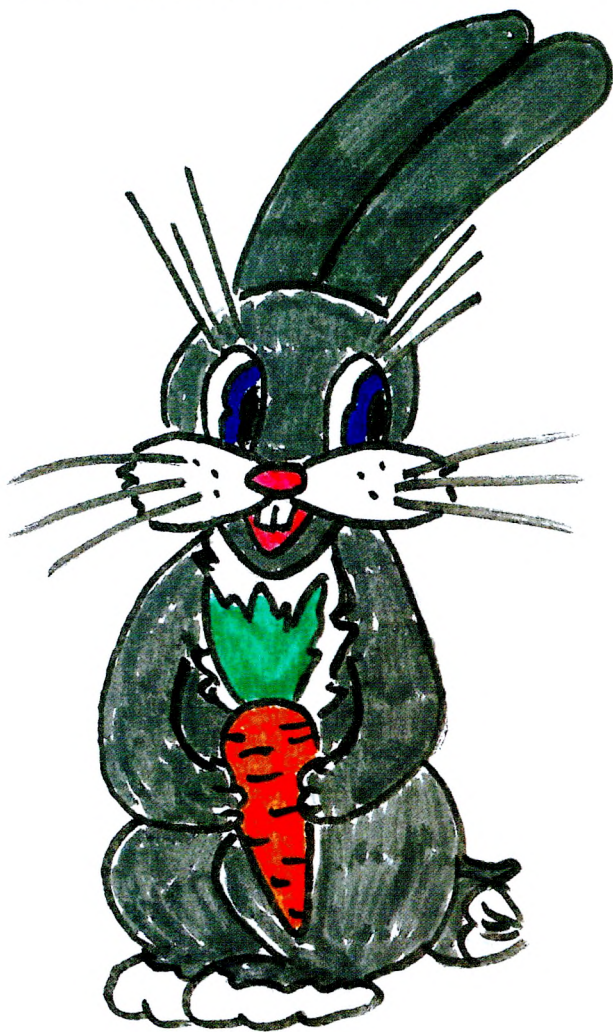
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЗАЙКА

Ён такі пушысты на белым снезе – сам белы-белы! Думае, што яго не заўважаюць. Што схаваўся. І дрыжыць. Бо страшна яму... Не спужай. Лепш зрабі для зайкі добрую справу: пакладзі на сцежцы некалькі морквінак. Няхай паласуецца. І перастане дрыжаць.

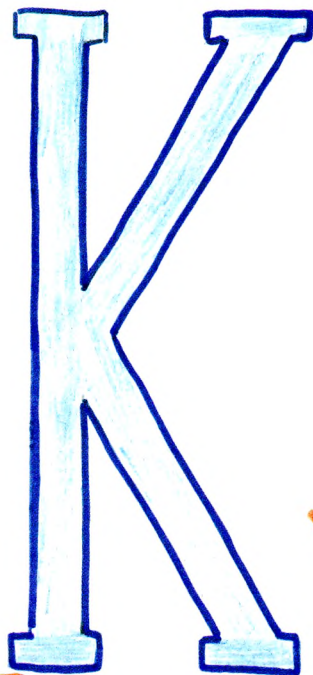
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

КУПАЛА

Купала – наша свята. Калі надыходзіць вечар, дзяўчаты і хлопцы ідуць на луг, распальваюць вялікае вогнішча, спяваюць песні, водзяць карагоды. А потым, узяўшыся за рукі, скачучь праз агонь. Дзяўчаты плятуць вянкі і пускаюць іх па рацэ. Затым ідуць у лес шукаць папараць-кветку. Калі глядзець збоку, то гэта атрымліваецца цэлае прадстаўленне.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЛАНДЫШ

Вельмі п'яшчотная гэта кветка. Убачыш – душа так і цягнецца да яе. Ландыш надзвычай прыгожы і духмяны. Выглядае ён так: на зялёныя прадаўгаватыя лісточкі з тонкіх галінак звісаюць белыя гарошынкi... Дзіўная кветка.

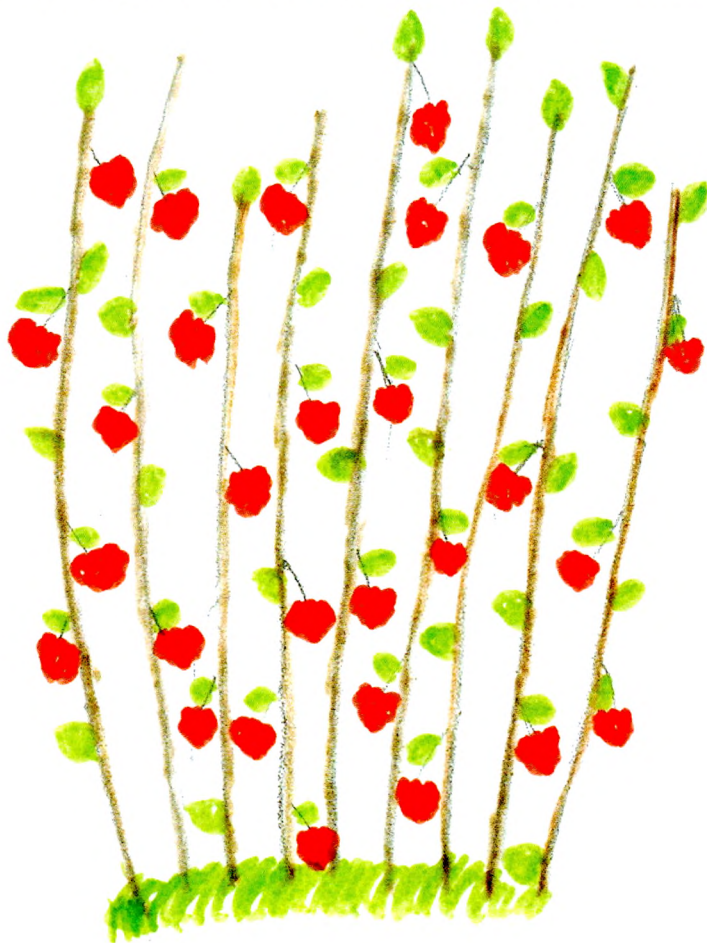
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

МАЛІНЫ

Куст малін вельмі прыгожы. Зялёныя-зялёныя лісцікі, на іх – чырвоныя-чырвоныя ягады. Салодкія і духмяныя. А яшчэ – лекавыя. Як і ўвесь куст. Калі ўзяць некалькі галінак або лісцікаў і заварыць у чайніку, то атрымаецца гарбата, якая дапаможа прагнаць прастуду.

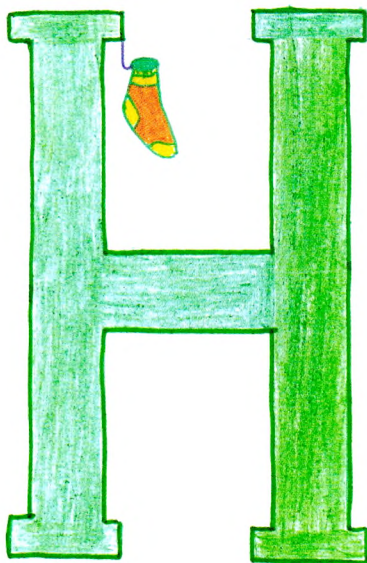
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

НОЧ

А ў ночкі – мяккія коцікавы лапкі. Яна так ціхенька падкрадваецца, што і не заўважыш. А яшчэ яна такая ласкавая! Здаецца, пачынае нячутна гладзіць – і ты засынаеш, спакойны і радасны. А назаўтра – куды яна падзелася? Ужо і сонейка цябе вітае...

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

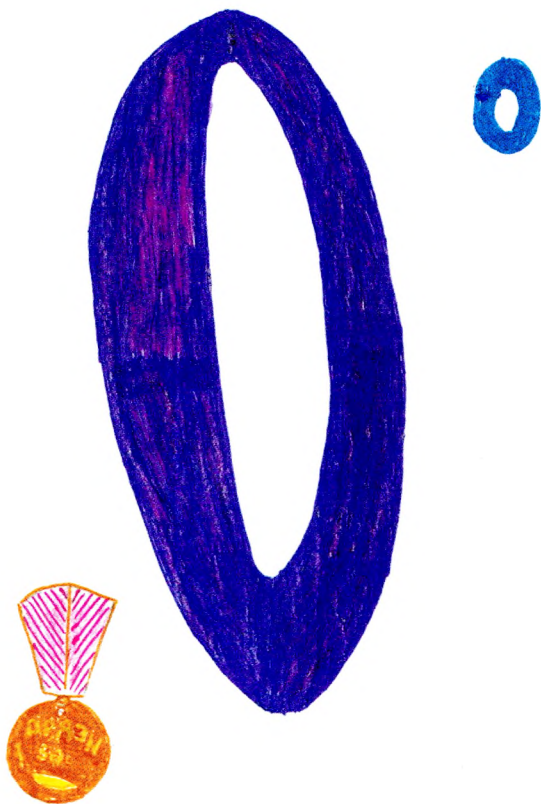

ОРДЭН

Узнагарода, адзнака найвыдатнейшых заслуг. Проста так яго не атрымаеш. Трэба быць моцным, спрытным, умелым. А таксама – смелым. І любіць і паважаць людзей.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

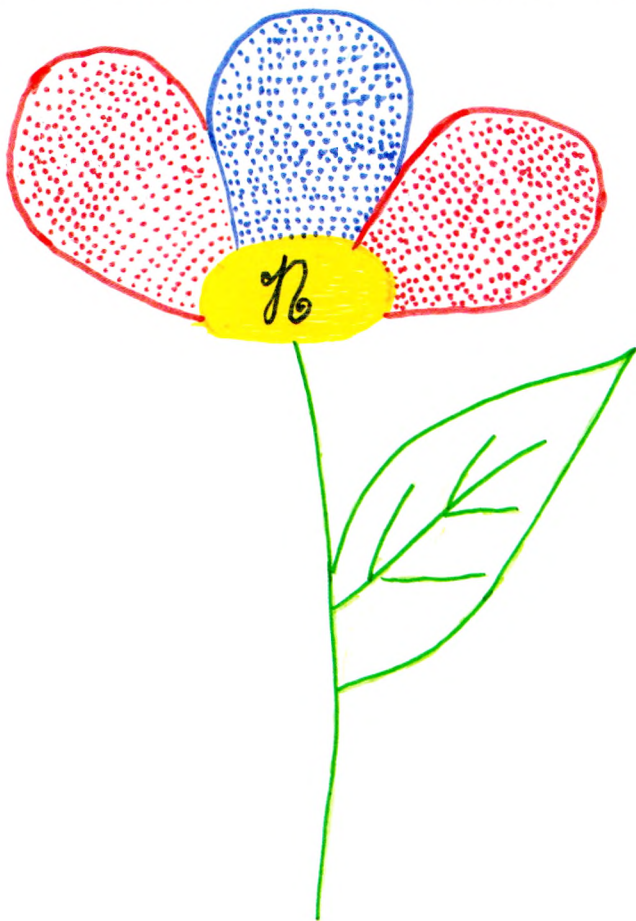
ОРДЭН

ПАПАРАЦЬ-КВЕТКА

Кожны марыць пра шчасце. З далёкай даўніны людзі шукалі папараць-кветку – увасабленне шчасця. Ды ніхто не знайшоў. А кветка засталася прыгожай і недасяжнай марай. Я лічу, што шчасце кожны стварае і знаходзіць сам.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

РУЖА

Каралева кветак, калючая прыгажуня – так называюць ружу. А яшчэ мне здаецца, што яна – вялікая модніца. Ружы бываюць розныя, але мне больш за іншыя падабаецца чырвоная ружа з жоўтым адценнем. А вам?

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

РУЖА

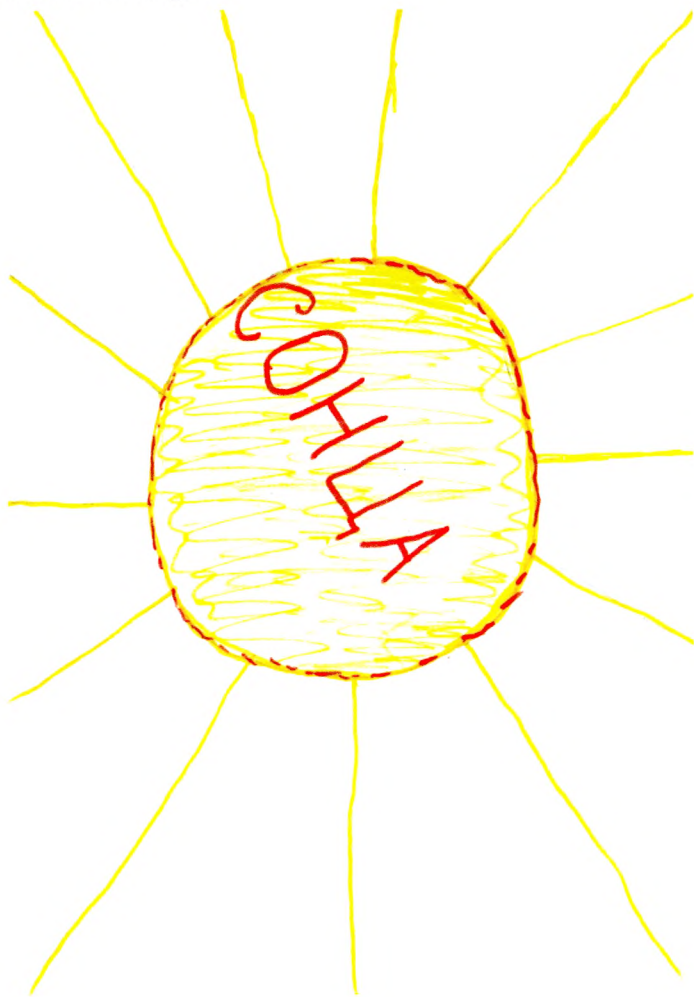

СОНЦА

Нехта скажа, што яно гарачае і моцна слепіць. А для мене сонейка – найбольшая радасць. Яно такое ласкавае і светлае. А яшчэ – пяшчотнае. Як прыемна летам паза-
гараць на сонейку! Сонца ўсяму дае жыццё.

Я вельмі люблю сонейка!

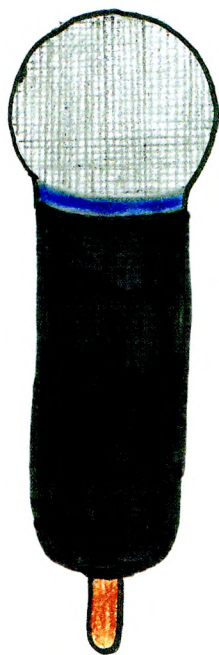
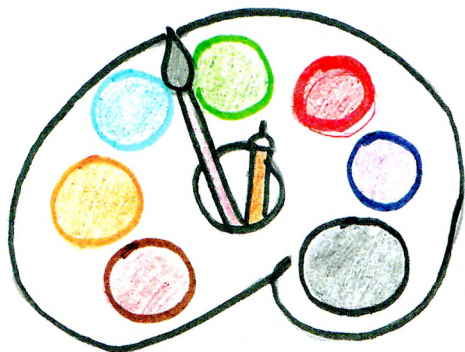
Не саромцеся, раскажыце, пакажыце, якою вам ба-
чыцца гэтая літара.

ТАЛЕНТ

Кожны чалавек мае талент. Аднак некаторыя кажуць, што ў іх таленту няма. Якія яны дзіўныя! Трэба толькі пашукаць у сабе, у сваёй душы – і талент знойдзецца. Яго нам дае прырода, каб мы выкарыстоўвалі гэты падарунак на карысць іншым. Талент – гэта найвялікшы цуд!

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

УБОР

Кожнаму хочацца быць прыгожым. І не падобным да іншых. Так і ўзнікае мода. Але яна зменлівая. Вельмі зменлівая. А тое, што стваралася вякамі, застаецца на вечна. Яно – адлюстраванне характару не аднаго чалавека, а часам і цэлага народа. Я так думаю.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ВОЎК

Зіма. Сцюжа. І ваўку вельмі кепска. Мала таго што ён мерзне, дык яшчэ і есці вельмі хоча. А дагнаць і злавіць каго-небудзь не ўдаецца. Таму і вые-плача воўк марознай мясячнай ноччу. Жаласна-жаласна. Працяжна-працяжна.

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ФАРБЫ ЖЫЦЦЯ

Кожны чалавек малое сваё жыццё сам. Кожнаму пачуццю адпавядае пэўны колер. Як добра, калі чалавек малое светлымі, яркімі фарбамі. Але ёсць і тыя, каму падабаецца цёмны колер...

Малюйце вясёлкавымі фарбамі! Тады і жыць, і працаваць стане весялей.

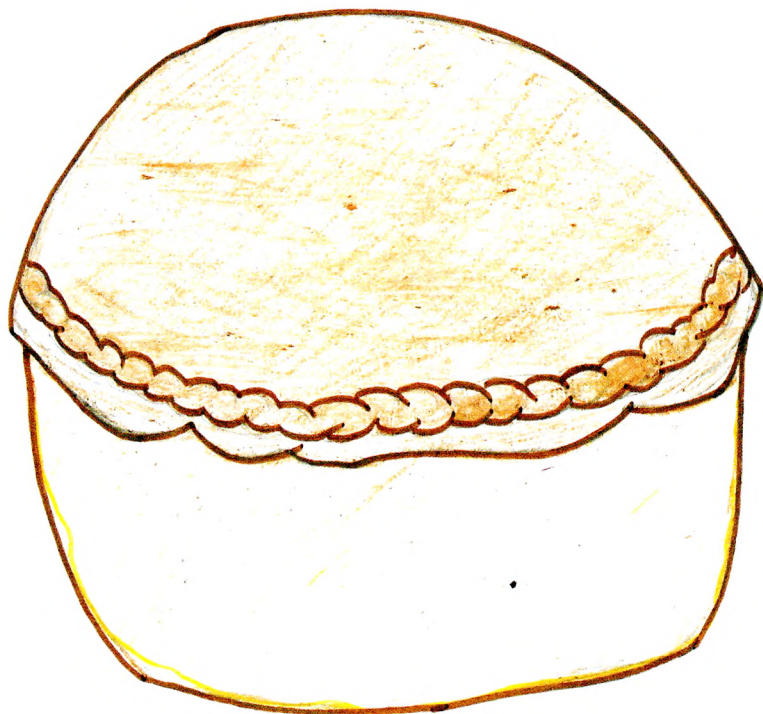
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ХЛЕБ

Хлеб – гэта не толькі першая стравя і ежа для чалавека. Гэта і мера чалавечага багацця. Але найперш – мера шчасця і дабрабыту. Спрадвеку так было. Так ёсць, і так павінна быць.

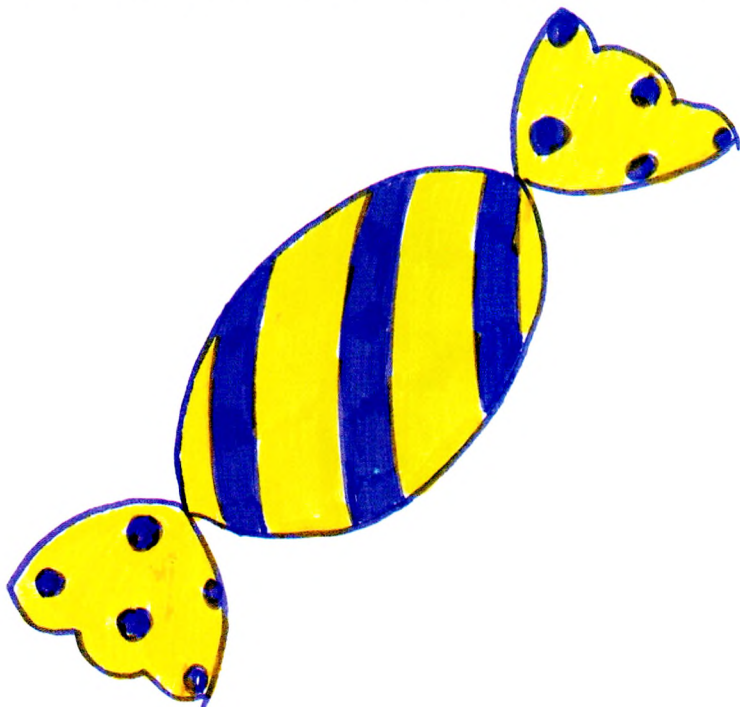
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЦУКЕРКА

Цукерка – гэта маленькае шчасце для дзіцяці. Усе цукеркі смачныя, і фанцікі ў іх прыгожыя. Нават маленькае кацянятка захоча пагуляць з цукеркай. Ешце цукеркі, але ведайце меру!

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЧАБОР

З глыбокай старажытнасці чабор быў ушанаваны, лічыўся чароўнай травой, якая здольна вяртаць чалавеку не толькі здароўе, але і жыццё. У Старажытнай Грэцыі чабор быў прысвечаны Афрадыце, у Рыме – богу часу Сатурну. У нас чабор звязаны з шанаваннем Матухны нашай Прасвятой Багародзіцы. Лічыцца, што ім можна вылечваць шматлікія хваробы, бо нават назва гэтай расліны – святое.

Не саромцеся, раскажыце, пакажыце, якою вам бацьца гэтая літара.

ШАПКА

У кожнай хаце ёсць шапка, ды не адна. І зімой, і летам яны патрэбныя нам. Кожная шапка прыгожая па-свойму: у адной – пышны бубон, у другой – вясёлая расфарбоўка. Кожнаму чалавеку – на яго густ. Многа шапак розных, але ў кожнага чалавека ёсць свая, адзіная, любімая.

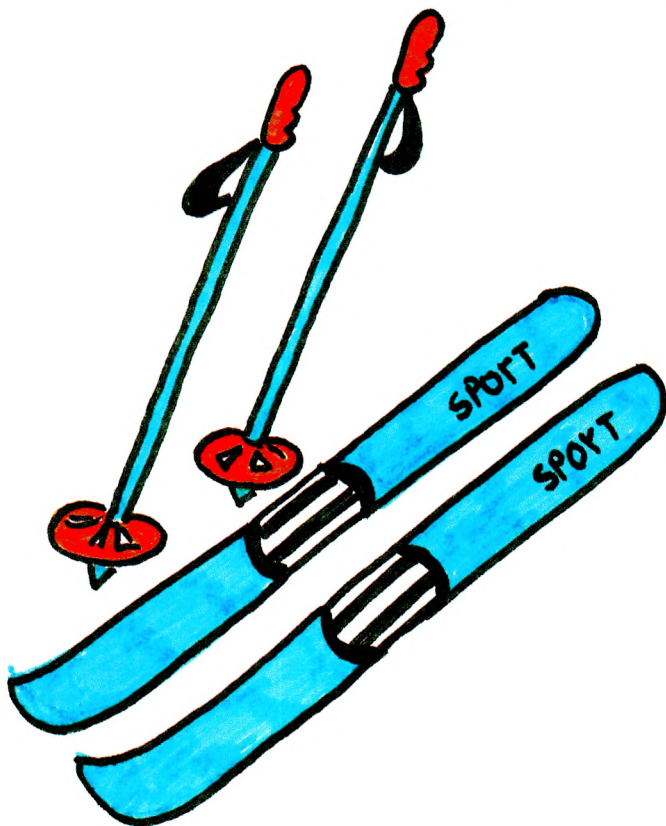
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЛЫЖЫ

Колькі снегу намяло! Гурбы – да самай страхі. Дзе ж вы, мае лыжы? Хадзем на вуліцу! І вы памчыце мяне па бялуткім снезе ў бязмежную даль. З пагорка на пагорак, праз палі і лугі. Толькі вецер свішча! Ды сонца з марозікам. Хо-ра-ша!!!

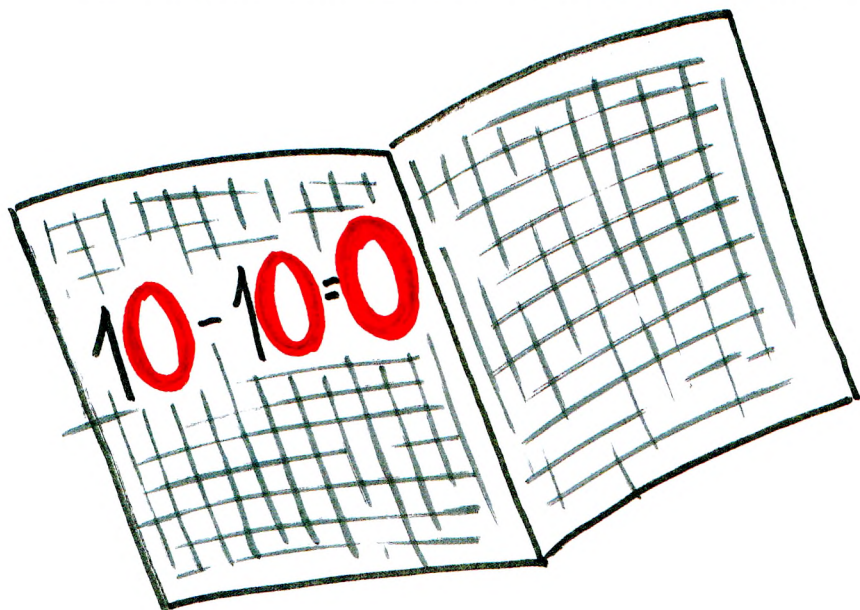
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

НУЛЬ

Што такое нуль? Здаецца, толькі невялікі кружок... А які важны! Калі настаўнік да лічбы 1 не дапіша гэты 0 (нуль), то для цябе – катастрофа, бяда. А 1 ды 0 – гэта 10. Признанне тваіх здольнасцей, розуму, заслуг. І радасць! І найвялікшае свята!

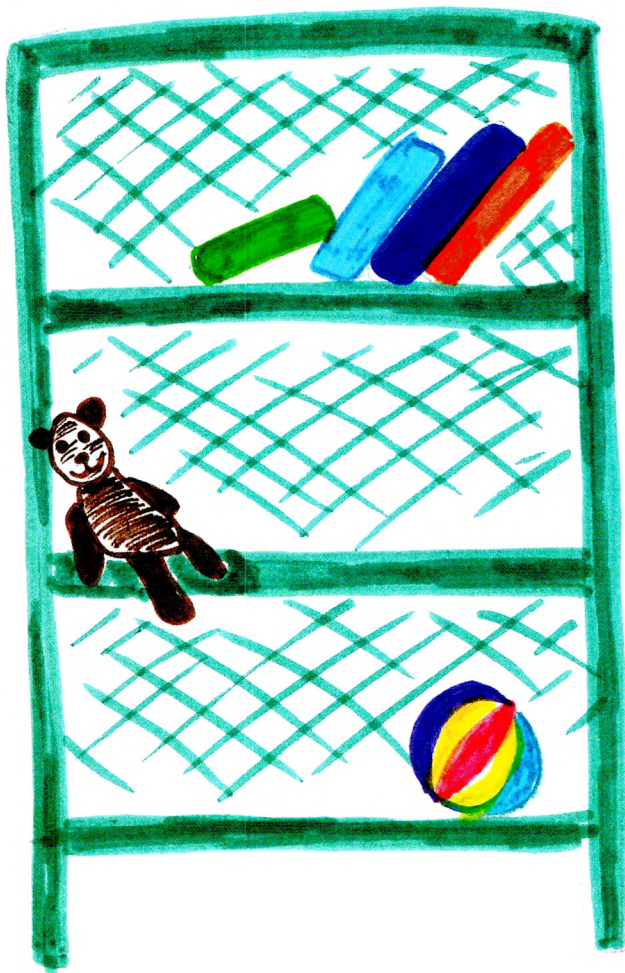
А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

ЭТАЖЭРКА

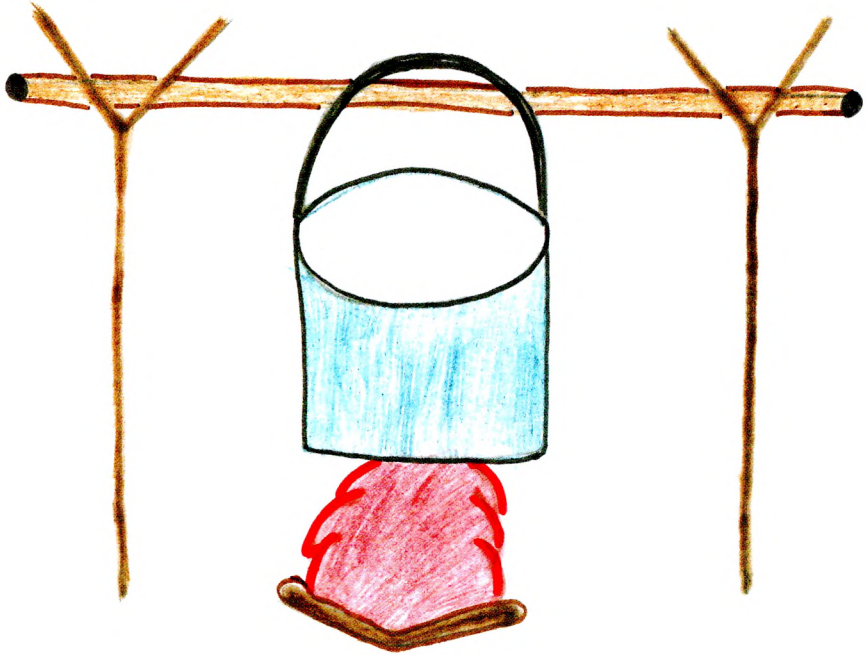
У бабулінай хаце ў вёсцы яшчэ і сёння стаіць этажэрка. Гэта не толькі палічкі, засланяя сурвэткамі, на якіх знаходзяцца розныя цікавыя рэчы. Гэта бабуліна памяць, бабуліна маладосць.

Не саромцеся, раскажыце, пакажыце, якую вам бацьця гэтая літара.

ЮШКА

Як многа на свеце смачнага! І сярод усяго – юшка. Яе можна гатаваць у хаце, а можна і на прыродзе. Свежае паветра, разгул апетыту, вогнішча... М-м-м! Смаката!

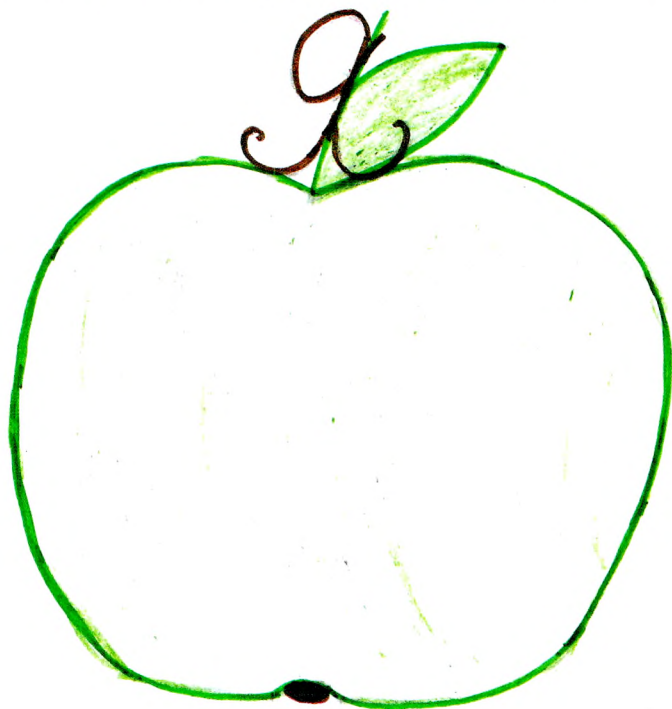
ЯБЛЫК

Яблык – гэта смачны вітамін. А яшчэ – фарсун і прыгажун. Рознакаляровы. Зялёны бок – кіслы, чырвоны – салодкі.

Сушаныя яблыкі яшчэ смачнейшыя. Зварыш зімой кампот з яблыкаў – і нібы вяртаешся ў лета.

А як прыгожа цвітуць яблыні!

А што атрымалася ў вас? Не саромцеся – пакажыце.

Калі ж з гэтым заданнем справіліся, то запрасіце сваіх памочнікаў рашыць задачы.

ЗМЕНЛІВЫЯ ПРЫСТАЎКІ

Заданне: у табліцах запісаны прыстаўкі, неабходна запоўніць клетачкі ў радках па гарызанталі так, каб атрымаліся пэўныя словы з імі, пры гэтым не парушыць правапісу. Значэнні слоў прыводзяцца, але не па парадку, таму размяшчэнне іх залежыць ад колькасці літар і правіл напісання слоў з прыстаўкамі на з-, с-.

РАЗ-, РАС-

РАЗ-								
РАС-								

1. Гаворка, абмен думкамі і звесткамі.
2. Шырокі, прывольны.
3. Які перш чым зрабіць, добра падумае.
4. Разыходзіцца, развітаўшыся.
5. Карыслівыя намеры, меркаванні.
6. Славеснае паведамленне пра што-небудзь.
7. Зрабіцца ад цяпла вадкім.
8. Прыемна ўсхваляваны, аж да замілавання.
9. Панізіць у чыне за якую-небудзь правіннасць.
10. Дакумент з подпісам, які пацвярджае атрыманне чаго-небудзь.
11. Які можна разняць на часткі, а потым зноў сабраць.
12. Залішне працяглы, доўгі.

БЕЗ-, БЕС-**БЕЗ-****БЕС-**

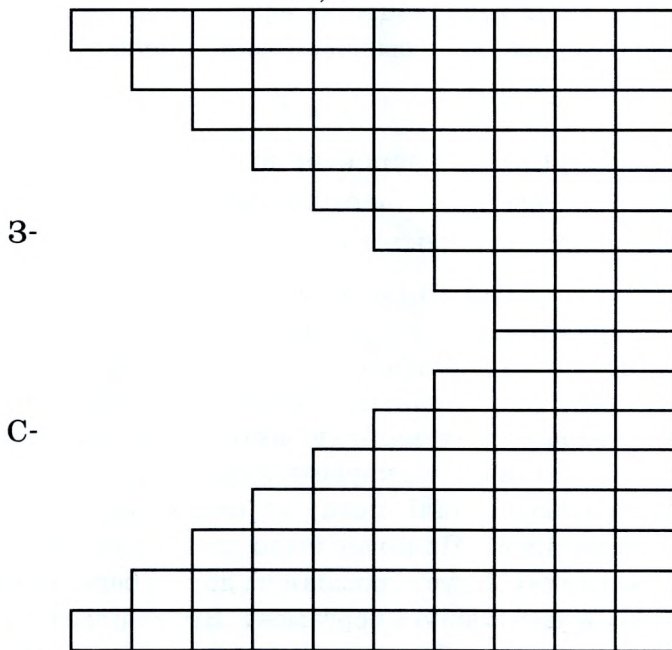
1. Шапка без казырка, звычайна ў маракоў.
2. Няздольнасць абараніць сябе.
3. Які не з'яўляецца членам партыі.
4. Адсутнасць сну.
5. Час, калі дарогі становяцца непраходнымі.
6. Які страціў голас.
7. Прорва, невымерная глыбіня.
8. Які не мае назвы.
9. Адсутнасць ідэйнасці.
10. Люты, які не ведае літасці.
11. Неразбярыха, беспарадак.

УЗ-**УС-**

УЗ-, УС-

1. Ганаровы знак, ордэн, медаль, якімі адзначаюцца чые-небудзь заслугі.
2. Сказаць нешта гучна і ўсхвалявана.
3. Аднавіць у памяці.
4. Паласа зямлі ўздоўж берага ракі, возера, мора.
5. Падняцца ў паветра, узняцца ўверх.
6. Рэзка ўзняць, падняць што-небудзь наверх.
7. Раптоўнае загаранне, нядоўгае ззянне, непрацяглы бляск.
8. Невялікая горка.
9. Зрабіць падушку больш мяккай, пышной.
10. Гук, які ўтвараецца пры плачы.
11. З'яўленне на гарызонце сонца або першых яго промняў.
12. Навар з сушанай садавіны, сушаных ягад.

З-, С-

1. Аб'яднацца, дасягнуць аднадушша ў поглядах і дзеяннях.
2. Захістацца, зрушыцца.
3. Паставіць у няёмкае становішча.

4. Вельмі змучаны, знясілены.
5. Кніга, у якой сабраны літаратурныя творы, матэрыялы, дакументы.
6. Раптоўнае адчуванне страху.
7. Знявечаны.
8. Які не выяўляе хвалявання, ціхі.
9. Моцна злучыць адно з другім, склеіць, звязаць.
10. Бягом спусціцца ўніз.
11. Станоўчы адказ на што-небудзь, згода.
12. Спецыяльнае памяшканне для захоўвання матэрыялаў, тавараў.
13. Зрэзаць касой або касілкай.
14. Захаваць ад псавання, знішчэння, знікнення.
15. Спалучэнне, злучэнне чаго-небудзь, напрыклад, зычных, абставін.
16. Граматычна і інтанацыйна аформленае спалучэнне слоў або асобнае слова, якое выражае закончаную думку.

* * *

Прыстаўкі цяжасцей не выклікалі? Вельмі добра!
А ці засвоілі вы правілы правапісу з? Каб праверыць за-
сваенне, напішам дыктант.

НА ЧЫМ ПІСАЛІ ЛЮДЗІ?

У старажытнасці людзі пісалі спачатку на плоскіх ка-
мянях, потым на спецыяльных плітах, зробленых з мяккай
гліны і крыху падсушаных. Сотні такіх плітак, складзеных
разам, утваралі адну вялікую кнігу. Для перавозкі такой
кнігі патрабаваўся цэлы караван вярблюдаў.

Пазней людзі сталі пісаць на пальмавых лістах, на бя-
росце, на папірусе. Папірусу было дастаткова, таму што яго
выраблялі з травы, густа росшай на доўгіх берагах Ніла.

З цягам часу з'явіўся пергамент. Яго рабілі са скуры нова-
народжаных цялят або ягнят, апрацаванай асобым спосабам.
Але для адной кнігі іншы раз патрэбен быў цэлы статак такіх
цялят. І важыла гэта кніга амаль трыццаць кілаграмаў.

А паперу чалавецтва вынайшла дзве тысячы год таму назад у Кітаі. З таго часу людзі і карыстаюцца ёю.

– Знайдзіце ў тэксе «праблемныя» арфаграмы на правапіс літары **з**. Што трэба памятаць, каб не памыліца ў напісанні? Прыведзіце свае прыклады.

* * *

Але ў «Слоўніку беларускай мовы» ёсць і такое слова, як *зайздрасць*. А гэта – *пачуццё незадаволенасці і раздражнення, выкліканае перавагамі, поспехамі, дабрабытам іншых; жаданне мець тое, што маюць другія*. Вельмі заганнае пачуццё, бо з яго пачынаюцца найвялікшыя беды і няшчасці не толькі аднаго чалавека, а і ўсяго чалавецтва ўвогуле.

Успомніце аўтараў і назавіце творы беларускай літаратуры, у якіх выкрываюцца зайздроснікі і зайздрасць. Як пісьменнікі вырашаюць гэта пытанне? Падрыхтуйце звязнае выказванне, прааналізаваўшы адзін з твораў. А каб аблегчыць працу, звярніцеся да народнай мудрасці.

Пра зайздрасць

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Завіднаму чужая бяда як цукар.

Завідніку сваё сваім, а чужбінка лепей.

Здалёку бачыць тваё вока!

Было б добра, каб і вы самі адшукалі колькі такіх залацінак ці то ў слоўніках, ці то ў мастацкай літаратуры сярод твораў тых пісьменнікаў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **З**. Гэта Л. Забалоцкая, Н. Загорская, І. Замоцін, А. Зарыцкі, М. Зарэмба, М. Зарэцкі, М. Засім, А. Звонак, В. Зуб, В. Зюёнак, Зьніч.

Невыпадкава напісанае гэтымі людзьмі атрымала самую высокую ацэнку і прызнанне, бо ў іх творах *змест і форма* знаходзяцца ў непарыўнай сувязі.

На прыкладзе аднаго з твораў названых аўтараў пакажыце гэтую сувязь. Каб лягчэй было выканаць заданне, карыстайцеся наступным літаратурознаўчым артыкулам.

Змест і форма – асноўныя паняцці, якімі характарызуецца кожная з’ява, у тым ліку і літаратурныя творы ў іх цэласнасці. У кожным мастацкім творы ёсць два бакі: тое, што паказвае пісьменнік, што ён хоча сказаць чытачу, г. зн., сутнасць твора, і тое, пры дапамозе чаго пісьменнік даносіць да чытача свае думкі, свае ўяўленні аб жыцці. Першае называецца **зместам**, другое – **формай**.

У асобным мастацкім творы да зместу адносяцца звычайна *тэма і ідэйны сэнс твора*, да формы – *кампазіцыя, моўна-выяўленчыя сродкі*.

Змест і форма знаходзяцца ў непарыўным адзінстве. Змест першасны ў адносінах да формы, ён нараджае форму, вызначае яе характар, але і форма адыгрывае актыўную ролю. Яна можа садзейнічаць найбольш поўнаму раскрыццю зместу або абмяжоўваць гэту магчымасць. Без глыбокага зместу, г. зн., без тэмы і ідэй, якія маюць грамадскую значнасць, не можа быць сапраўднага мастацтва, але і без дасканалай формы – таксама. Суадносіны паміж зместам і формай такія, што адно пераходзіць у другое. Асабліва наглядна гэта выступае ў творчым працэсе пісьменніка, калі аўтар увабляе сваю задуму ў вобразы, карціны, афармляючы іх пры дапамозе сродкаў мовы. Гэты пераход адбываецца таксама і ў працэсе чытання твора (толькі ў адваротным парадку), калі мы, успрымаючы найперш мову твора, а праз яе вобразы, карціны, ідзём да спасціжэння, разумення ідэйнага сэнсу твора. Адзінства зместу і формы вельмі важна ўлічваць пры аналізе літаратурнага твора. Усякае адступленне ад гэтага правіла вядзе да непаўнацэннага, а часта і няправільнага яго вытлумач-

чэння. Парушэнне гэтага правіла ў літаратуразнаўстве параджала такія з'явы, як *вульгарны сацыялагізм*, які недаацэньваў форму, або наадварот – *фармалізм*, які надаваў форме галоўнае значэнне.

Парушэнне прынцыпу адзінства зместу і формы мае месца і ў мастацкай творчасці, калі асобныя пісьменнікі, пераацэньваючы значэнне формы, схіляліся да *фармалізму*, прапаведавалі тэзіс «*мастацтва для мастацтва*». Іменна на гэтай аснове ўзніклі многія фармалістычныя плыні ў літаратуры і мастацтве – *абстракцыянізм*, *акмеізм*, *імажынізм* і інш. Адзінства зместу і формы – важнейшы закон мастацтва.

* * *

Пакуль вы будзеце рыхтаваць выказванні, мы паспрабуем ... прадказаць надвор'е: папрацаваўшы, вам хочацца асвяжыцца, праветрыцца. А як ісці на вуліцу, не ведаючы, што там чакае. Таму

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Зіма без снегу – не быць хлебу.

Зіма з вялікім ротам, усё паесць.

Зімой мяцеліцы – летам непагадзь.

Зязюля закукавала на голым дрэве – чакай замаразкаў.

Зязюля выкрыкне «ку-ку», тады сей на ўсю руку.

З вялікай хмары малы дождж бывае.

Зоркі высыпалі ў ноч на Купалу – многа грыбоў будзе.

Зерне ў каласку – не валяйся ў халадку.

Зайцы часта дарогу перабягаюць – да перамены надвор'я.

Зорка залацістая або ружовая – да ўстойлівага, яснага надвор'я.

* * *

Аднак, каб марна не траціць час на вуліцы, запрашаем у краіну *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літарай *З* і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Летам шэранькі, а зімой беленькі.

Не брэша, не кусае,

А ў хату не пускае.

Што за астры – любя глянуць.

Толькі ўночы цвітуць,

А ўдзень – вянуць.

Я заўсёды ў роце, а не праглынеш.

МЕТАГРАМЫ

Невялічкі яе рост,

Рожкі ёсць, бародка, хвост.

Толькі зычны замяніць –

На пракосе зазвініць.

Белы ўзімку, шэры летам –

Вось табе мае прыметы.

З на **с** змяніць патрэбна,

Каб прадуктам быць мне хлебным.

ЧЫСТАГАВОРКІ І СКОРАГАВОРКІ

За-за-за – рагатая каза,

Зу-зу-зу – Вова на вазу,

Зы-зы-зы – схаваўся ад казы,

Зі-зі-зі – у саначках вазі,

Зе-зе-зе – дай вады казе.

Зубр зубілам выбіў зуб.

Звонка-звонка звініць званок, звініць, заліваецца.

Лезь, залезь, залезшы, злезь.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Пра каго ідзе гутарка ў прапанаваных вершах?
Намалюйце іх «слоўныя партрэты».

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **З**.

* * *

– Скок-сюды і скок – туды:
Трэба зблытаць мне сляды,
Бо за мною шпарка мчыцца
Згаладалая лісіца.

* * *

Сілу волата ён мае:
Дуб з карэннем падымае.
Барада і рогі ёсць,
Цар у пушчы ён – не госць.

2. Прачытайце словы і словазлучэнні. Як трэба
вымаўляць зваўкі [з] перад глухімі зычнымі?

Падмазка, блізка, з калена, з кніжкі, без клею; з пусто-
га, з поля, цераз плот; без солі, з салам, без сэрца, з сынам; з
холаду, з хаты, з хвоі, з хвалі; з татам, з Тамарай, з Томска, з
торфу; з цырульні, з цырка, з цыганкай, з цэха, з цукру.

3. Дайце адказы на пытанні і запішыце іх.

- Якія беларускія імёны маюць гукі [з], [з']?
- У назвах якіх дамашніх жывёл ёсць гукі [з], [з']?
- У назвах якіх звяроў ёсць гукі [з], [з']?
- У назвах якіх рыб ёсць гукі [з], [з']?
- У назвах якіх звяроў ёсць гукі [з], [з']?
- У назвах якіх дрэў і траў ёсць гукі [з], [з']?

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Запалкі, газа

«Крэмень і жалезны калчадан – першыя сродкі для
здабывання агню. І вось у 1831 г. першыя ў свеце фос-
фарныя запалкі вынаходзіць 19-гадовы француз Сорыя.
Аднак ён не меў сродкаў на патэнт, і яго вынаходніцтва
«сплыло» да немца Камерэра. У састаў галоўкі гэтых за-

палак уваходзіў ядавіты белы фосфар. У 1855 г. у Швецыі была наладжана вытворчасць сучасных бяспечных запалак. Першая запалкавая фабрыка ў Расіі пабудавана ў Пецярбурзе (1837 г.). На Беларусі запалкі пачалі вырабляць у другой палове XIX ст.

Першым наладзіў атрыманне газы ў нашай краіне на Ухцінскім нафтавым радовішчы ў 1745 г. Ф. Прадуноў. Работы ў гэтай галіне паспяхова прадоўжылі прыгонныя сяляне браты Дубініны. Яны па праве лічацца заснавальнікамі газавай вытворчасці. Гэта яны каля г. Маздока ў 1823 г. пабудавалі першы ў свеце завод па ачыстцы нафты. А з 1859 г. ў Расіі пачалася практычная вытворчасць газы на заводзе ў Сурханах (каля Баку). Яго заснаваў В. А. Кокараў.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара З»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары З (глядзі на ўкладцы).

I

З плота выламана палка,
I на палку села галка.
I не круціцца – ані!
Паглядзіце: вось вам I.

I

(I ДЗЕСЯЦЯРЫЧНАЕ)

І – дзясятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай І («і дзесяцярычнае»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной ИИ («ёта»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычны гук [i] найчасцей перад галоснымі і й: *іосифъ* – [іос’иф], *пріехати* – [пр’іехат’у], *синій* – [с’ин’ій].

Мела таксама лічбавае значэнне «дзесяць».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤆
Старажытнагрэчаская	Ϻ
Візантыйская	ИИ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ɑ
Устаў XI ст.	И
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	И

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	ИИИИ
Скорапіс XV ст.	и
Беларускі скорапiс XVI ст.	иі
Паўустаў канца XVII ст.	И
Грамадзянская пач. XVIII ст.	И
Лацінская	Ii

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

З часоў Ф. Скарыны стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным. Ужывалася радзей, чым зараз, бо паралельна з ёй для абазначэння гука [i] выкарыстоў-

валася літара **и з н** («іжэ»), што ўзнікла на аснове грэкавізантыйскай устаўной **НІ** («эта»): *миръ* – [м’ир], *чини-ти* – [ч’ин’ит’и], а ў запазычаных словах – **І** («іжыца»): *кірилъ* – [к’ір’ил], *міро* – [м’іро].

Як сцвярджае Н. Сабліна, «літара і дзесяцярэчнае, апроч таго, што ёй абазначалася лічба 10, ніякага асобнага імя не мае. Аднак на пісьме ў яе многа работы.

Па-першае, яна павінна была разнастаіць і ўпрыгожваць радок перад **и** васьмярычным, **й** (и нескладовым) і другімі галоснымі, што называецца **графічнай зтыкай** і **эстэтыкай**: *пріидите вси; крепкій*.

Літара **і дзесяцярэчнае** выдзяляе таксама запазычаныя словы, якія дайшлі да нас са свяшчэнных кніг, па паходжанні яўрэйскія, грэчаскія, лацінскія. Звычайна гэта ўласныя імёны: *Васілій, Вікторъ, Віталій, Валентінъ*.

У сучаснай беларускай мове абазначае нелабіялізаваны галосны гук [і] пярэдняга рада верхняга пад’ёму і мяккасць папярэдняга зычнага: *ліпа* – [л’іпа], *нізіна* – [н’із’іна], а ў пачатку слоў, пасля галосных, **ў**, **ь** і апострафа – спалучэнне гукаў [ўі]: *іскра* – [ўіскра], *ускраіна* – [ўскрайіна], *салаўіны* – [салаўііны], *Ільіч* – [Іл’ўіч], *аб’інецъ* – [аб’ўін’эц’].

Бывае вялікая (**І**) і малая (**і**), мае рукапісную (*І і*) і друкаваную (**І і**) формы.

Ужываецца ў выразе «Паставіць кропкі над і» – удакладніць усе дэталі, не пакінуць нічога недагаворанага. Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ІКП, ІТК).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дзясяты» (група «І»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (кабіна № 3 і).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 1470 слоў, якія пачынаюцца на літару І. Сярод іх знаходзім: *івалга, ідэал, іжыца, ізумруд, імаверны, імпартаваць, іранічны, існы, істотны*.

Літара *і* пішацца, калі абазначае гук [i], што ўтварае склад:

- у пачатку слоў: *іголка, іней, ірыс*;
- у сярэдзіне слоў пасля мяккіх зычных або пасля галосных: *гісторыя, маіс, пратэін*;
- у канцы слоў пасля мяккіх зычных: *людзі, мяккі, ціхі*;
- пасля апострафа: *аб'інець, вар'іраваць, вераб'і*;
- пасля прыставак **між-**, **звыш-**, **пан-**, **транс-**, **контр-**, **гіпер-**, **супер-**: *міжінстытуцкі, звышімклівы, паніндыйскі, трансісландскі, контрыгра, гіперінфляцыя, суперінфекцыя*;
- у складанаскарочаных словах, калі першая частка заканчваецца на цвёрды зычны: *бортінжынер, палітінфармацыя, педінстытут*;
- пасля прэфікса іда **экс-**: *экс-імператар, экс-інжынер, экс-інструктар*.

Акрамя гэтага, у беларускай мове існуе яшчэ прыстаўны галосны *і*. Ён пішацца ў спрадвечна беларускіх словах:

- перад збегам зычных, першы з якіх **м**: *імгла, імчаць, імгненне*;
- перад збегам зычных, якія пачынаюцца літарамі **р**, **л**:
 - ◆ калі слова стаіць у пачатку сказа: *Ільдзіна адарвалася ад берага*.
 - ◆ пасля знакаў прыпынку: *Рассыпала сонца каралі, ірдзеў іх пыл, нібы жар*;

- калі папярэднія слова заканчваецца на зычны:
На лётанім іржышчы вядзе ў бярэзнік свежы след.

Але: не пішацца пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны, і пасля першай часткі складанага слова: *памчаць, замглены, вокамгненна.*

* * *

Сярод беларускіх пісьменнікаў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару І, мы можам назваць В. Івашына, А. Іверса, Ігнація Смальяніна, В. Іпатаву, Іпація Пацея.

Чытаючы іх творы, асабліва ўслых, неабходна звяртаць увагу на інтанацыю, бо *інтанацыя* (ад лац. *intonare* – голасна вымаўляць) – тон, характар вымаўлення фразы, якія выяўляюць пачуццё, душэўны стан, адносіны чалавека да прадмета размовы. У мове мастацкай літаратуры інтанацыя перадаецца праз падбор слоў, іх размяшчэнне ў фразе, паўзы, рытм і г. д. Асабліва важнае значэнне набывае ў лірычных творах, дзе мова заўсёды вельмі эмацыянальная, а таксама ў драматычных (рэплікі дзеючых асоб), у дыялогу ў эпічных творах, г. зн., там, дзе непасрэдна выяўляюцца душэўны стан чалавека, яго адносіны да іншых людзей і з'яў: прыхільныя або, наадварот, рэзка адмоўныя, гнеўныя, недаўменныя і г. д.

Краіна мая! Радасць мая!

Песня мая маладая!

Па нівах тваіх, па тваіх гаях

Сынава сэрца рыдае.

П. Панчанка. Краіна мая

* * *

А хто з вас чуў што-небудзь пра Грыня ІВАНОВІЧА?
Не чулі? То слухайце.

Грынё Івановіч – беларускі друкар і гравёр ХVІ ст. Нарадзіўся ў мястэчку Заблудаў Гродзенскага павета. Іван Фёдараў узяў Івановіча да сябе вучнем у Заблудаўскую друкарню; у Львове аддаў яго вучыцца да майстра Лаўрэнція Філіповіча. Пасля навучання Івановіч рабіў шрыфты і аздобы для фёдараўскіх выданняў у Львове і Астрогу. У 1582 годзе зрабіў шрыфт для друкарні К. Мамоніча ў Вільні. У 1583 годзе вярнуўся ў Львоў, паводле дагавору з Фёдаравым павінен быў рабіць яму новыя шрыфты. Пасля смерці Фёдарава (1583 г.) звестак пра Івановіча няма.

Адно толькі чалавечае жыццё – імгненне ў космасе часу – і якая спадчына пакінута нашчадкам! Як у той песні М. Тарывердзіева з кінафільма «Сямнаццаць імгненняў вясны»: «Не думай з пагардай пра імгненні». Або ў тэксце беларускай пісьменніцы Таісіі Бондар, па якім вы з дапамогай сяброў напішаце дыктант.

ІМГНЕННІ

Імгненні... Няўлоўныя, бязважкія, яны наслойваюцца адно на адно, утвараючы непераадольную запруду часу, якая ўстае паміж толькі што бачаным, адчувальным і цяпер аднесеным назад, за мяжу пагляду, і тым, што ўяўлялася далёкім, а то і недасяжным і ўжо наблізілася, наплыло і вась-вось захлісне ўсё навокал, каб тут жа адхлынуць, адкаціцца, зліцца з сучаснасцю, а потым і са змрокам ужо перажытага, прамінулага-мінулага. Калі азірнуцца і ўгледзецца, калі да рэзі ў вачах углядвацца ў гэты змрок за спінаю, вышукваючы паглядам згадкі-іскаркі, адчуваеш, як пагляд упіраецца ў нябачную сцяну і, адштурхнуты ёю, гэтаю сцяною, адступае, сцінаецца, гасне – ён бездапаможны, бяссільны перад змрокам. Перад мінулым. Ён бездапаможны...

Толькі душа можа паспрачацца з часам. Паспрачацца і перамагчы. І тады няўмольнасць часу, руху яго, абарочваецца шляхам, які то абганяе жыццё і расквечвае нязнаны, невядомы свет будучыні самымі вычварнымі, самымі

дзівоснымі мроямі, то імкне назад, наўстырч, у памяць, вяртаючы асветленыя новым, ярчэйшым, святлом самыя розныя малюнкi і адчуванні. Першае памкненне дадае сілы, другое – веры.

Імгненні... Ніхто не вымярае імі шлях, хоць менавіта з іх складаюцца дні, гады чалавечага жыцця, хоць менавіта яны вызначаюць усе павароты лёсу. Ды і сам лёс нярэдка!

Скажыце, а вы згодны з такім меркаваннем?

- растлумачце значэнне слоў *суцёмкі, вычварны, наўстырч*;

- карыстаючыся раней прыведзенымі правіламі, раскажыце аб правапісе літары *i* ў дадзеным тэксце;

- растлумачце, чаму ў пачатку слова *імгненні* пішацца літара *i*.

* * *

Думаецца, што нашы далёкія продкі, дзень за днём, імгненне за імгненнем назіраючы за наваколлем, стварылі свой каляндар прыроды. Бо

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Ідзе дождж вясной – ураджай нясе ў засекаі.

І навалніца не для кожнага страшная.

Іван Прадцеча гоніць птушку далеча.

Імклівы лістапад – суровая зіма наперадзе.

Іней на дрэвах – да марозу, туман – да пацяплення.

Іней або раса на траве – перад дажджом.

Іржышча, ламаючыся, трашчыць – дождж кліча.

І птушка чуе, што холад будзе.

* * *

Калі праверылі народны каляндар, на сабе пераканаліся ў яго праўдзівасці, то запрашаем у краіну *Пагуляндую*, дзе вас чакаюць гульні з літарай і цікавая інфармацыя.

У гэтым заданні прапануюцца прыказкі і прымаўкі, якія вы павінны згрупаваць у тэматычныя блокі. Тэмы вызначце самі.

Прыказкі і прымаўкі	Тэматыка
І баран бы касіў, каб хто касу насіў.	
І без калёс, і без атос чорт бабу панёс.	
І вада застаялая гніе.	
І воўк сыты, і козы цэлыя.	
І кашы не хачу, і па ваду не хаджу.	
І кругламу каменю ў падмурку месца будзе.	
І курыцаю запяе, калі за жывое забярэ.	
І на здаровай яблыні гнілыя яблык знойдзецца.	
І пальцы на руцэ няроўныя.	
Іскру тушы да пажару, бяду адводзь да ўдару.	

ЗАГАДКІ*

Што гэта за свінка:
Невялікі рост,
Жалезная спінка,
Канапляны хвост?

Нос сталёвы.
Хвост шаўковы,
Носам дзіркі прабівае,
Хвостом закрывае.

А і Б

Дзве сястрыцы *а* і *б*
Добра гралі на трубе.
Быў у іх маленькі брат,
Не хадзіў яшчэ ў дзятсад.
Калі ж сёстры хадзілі,

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару І.

Між сабою вадзілі.
 Памагчы сястрыцам рад
 Быў заўсёды меншы брат.
 Раз залез ён у трубу
 І як крыкнуў: «Ту-бу-бу!»
 Чуюць сёстры: гук не той,
 Ах ты, жэўжык, ну пастой!
 А браток з трубы – скок-скок!
 І няма – прапаў браток.
 Паспрабуй улаві
 І самога назаві.
 Назаві, назаві!
 Хто адкажа, дзеці?
 ...

ЧЫСТАГАВОРКА

З ціхіх далячыняў
 Выплыў ранак сіні.
 Ліпу і ялінку
 Абрануў у іней.

НЕПАКОРЛІВЫЯ НАЗОЎНІКІ

Так іх называюць за тое, што не хочуць скланяцца. Бо яны – госці ў нашай мове, запазычанні. У кожны радок табліцы запішыце такія іншамоўныя словы, якія заканчваюцца на літару і. Акрамя гэтага, да кожнага слова падбярыце тлумачэнне ці сінонім з беларускай мовы, ці растлумачце яго этымалогію, ці складзіце з імі словазлучэнні ці сказы (у залежнасці ад сітуацыі).

			i			
				i		
					i	
						I
					i	
				i		
			i			

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Ірад, каін, юда

«Слова *ірад* паходзіць ад імя іўдзейскага цара. Як апавядае евангеліст, Ірад загадаў забіць 11 тысяч дзяцей, разлічваючы на тое, што ў іх ліку будзе і Хрыстос. Гэта слова стала азначаць: вырадак, мучыцель.

Каін – здраднік і братазабойца. Гэта старэйшы сын Адама і Евы, земляроб. Ён з зайздрасці забіў свайго брата Авеля, пастуха. Бог пракляў яго і асудзіў на вечнае блуканне, адзначыўшы асаблівым знакам – «Каінавай пячаткай».

Юда – імя, якое зрабілася брыдкім і зняважлівым словам, характарыстыкай прадажнай душы, здрадніка. Юда Іскарыёт выдаў свайго настаўніка Хрыста за 30 срэбных манет («трыццаць срэбранікаў»).

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара I»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Засталося паклікаць нашых памочнікаў-вучняў, якія раскажуць пра сваю літару I (глядзі на ўкладцы).

Й

Да палкі прыбілі яшчэ адну палку,
Але не спалохалі чорную галку.
Яна і цяпер не хаваецца ўсё-ткі,
Ды стала тут **І** называцца кароткім.
У словах *чайка, май, трамвай*
Кароткіх **Й** не забывай.

Й

(І НЕСКЛАДОВАЕ)

Й – адзінаццатая літара беларускага алфавіта. Утворана шляхам далучэння дыякрытычнага знака да літары **И**, якая паходзіць з кірыліцкай **И** («іжэ»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **И** («эта»). Мае назву «*і кароткае*» (назва ўведзена Я. К. Гротам). У старабеларускай графіцы ўжывалася з канца XVI ст. (у рускай – з 1735 г.), абазначала гук [й] пераважна ў друкаваных кнігах: *злодейство, нехай, тайна*. У рукапісах XVII ст. ужывалася радзей, паралельна з традыцыйнымі сродкамі абазначэння гука [й] – літарай *и* і паерыкам ('): *войско – воиско – во'ско; хитрый – хитрыи – хитры'*.

Лічбавага значэння не мела.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорна-шумны мяккі шчылінны сярэднеязычны зычны гук [й] пасля галосных: *буйны – [буйны], край – [край], свой – [свой], чайка – [чайка]*.

Бывае вялікая (**Й**) і малая (**й**), мае рукапісную (*И и*) і друкаваную (**Й й**) формы.

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца ўсяго толькі 1 слоўнікавы артыкул, прысвечаны самой літары **й**.

Аднак варта памятаць, што літара **й** пішацца:

- пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны, на месцы каранёвага ненаціскага *і* ў словах, вытворных ад *ісці, ішоў, ішла, імя, іначай* і аднакарэнных з імі: *прыйсці, прышоў, пайменна, перайменаваць, перайначыць*;

- у словах *займаць, наймаць, пераймаць, праймаць* і ўсіх вытворных ад іх.

У астатніх выпадках каранёвы ненаціскны *і* захоўваецца: *заікацца, заінець*.

Але: каранёвы *і* захоўваецца пад націскам, калі ўтварае склад: *выІгрываць, праІгрываць*.

* * *

Цяпер паклічце сваіх сяброў-памочнікаў і з іх дапамогай напішыце дыктант на замацаванне правілаў правапісу літары *й*.

ВЕЧАР У ХАЦЕ

У хаце весела гарэў на камінку агонь, кідаючы гарачае святло на сцены, на руды стол, на светлую і, здавалася, цёплую лаву, на мокрыя шыбіны акна. Вокны былі то цёмнашэрыя, калі на іх падаў цень, то ярка-чырвоныя, калі ў іх адбіваліся языкі полымя. Вада была разліта на падлозе, і ў ёй таксама скакаў агонь.

Дзынкала маці вядром, наліваючы ваду ў чыгун, дзе празрыста бялела зверху бульба, толькі што начышчаная кабетай. Зноў дзынкала дужка аб вядро: маці ставіла яго на ўслон. Чуваць было, як на дне вядра пачынала плёхаць вада.

Ціха было ў хаце. Дзед ляжаў на ложку ў бакоўцы, зрэдку суха і коратка кашляў. Бабуля спала на печы. Адзін Іванка сядзеў ля камінка, блізка падставіўшы твар сухому, гарачаму цяплу. Яму добра такі пякло ў шчокі, аж неяк туманна рабілася ў вачах. Ён адхінаў тады галаву, і было прыемна адчуваць, як доўга яшчэ гарачыня казытала, калола твар, як роўна разлівалася яна па шчоках.

1. Растлумачце значэне слоў *камінок, кабета, услон, бакоўка*.

2. У якім значэнні ўжыта ў тэксце слова *цяпло*?

3. Выпішыце з тэксту прыклады на правапіс літары *й*.

4. Якія гукі абазначае літара *й* у выпісаных прыкладах?

* * *

А зараз прапануем вам прачытаць наступны тэкст і выказаць сваю згоду ці нязгоду з аўтарам.

Падрыхтуйце разгорнутае вуснае выказванне на тэму: «А мне здаецца, што...»

РОДНАЯ ВЁСКА

Народны пісьменнік Якуб Колас пісаў: «Мой родны кут, як ты мне мілы...»

Так думае і, напэўна, скажа кожны беларус ці асоба іншай нацыі, якая нарадзілася і вырасла на Беларусі. Але ж больш за ўсё, здаецца, гэтыя пачуцці ўласцівы тым, хто вырас у вёсцы. Там, відаць, вельмі ранняе сутыкненне з рэчаіснасцю і такое ж ранняе фарміраванне характару і самастойнасці. Ніхто дзіця не водзіць за руку да самага школьнага ўзросту, бо няма часу за працай. Але ж і само дзіця працуе. Пад наглядом бацькоў, таварышаў, вяскоўцаў праца ў радасць. Як жа бывае, напэўна, добра, калі ўдасца зрабіць так, як робяць дарослыя!

Для кожнага вяскоўца Радзіма – гэта перш за ўсё родная вёска, зялёныя палі, блакітныя рэкі і поле, на якім ён працуе. Працуе, каб забяспечыць жыццё. Працуе, каб зрабіць штосьці добрае і карыснае. Працуе, каб быць чалавекам.

* * *

Напісалі, праверылі, растлумачылі, выказаліся... Цяпер можна і ў *Пагуляндую*, дзе зноў чакаюць займальныя заданні і цікавая інфармацыя.

А пачнём іх выкананне, адгадваючы

ЗАГАДКІ*

Хвіліны вольнае
Не мае,
Бо спяшаецца заўжды,
І ўчэпіста трымае
Ён рукамі правады.
Полям-ніваю паўзе –
Аж зямля пад ім гудзе.
А навокал стук і грук –
Жне, малоціць за сто рук.

* У адгадцы маецца літара **Й**.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Прачытайце казку. Выпішыце словы з гукам [ў].

ЯК КАТЫ ВАРЫЛІ ЮШКУ

Сабраліся аднойчы каты і пайшлі на раку рыбу лавіць. Налавілі яны рыбы, і кот Мітрафан запытаўся:

– Смажыць будзем ці юшку зварым?

– Юшку! – закрычалі каты. – Юшку!

Кот Мітрафан апусціў у кацёл печууроў, кінуў туды рознай прыправы і сказаў:

– Няхай варыцца. А я прайдуся, адпачну трошкі...

Падрыхтуйце сваю версію заканчэння казкі.

2. Перакладзіце беларускія словы на рускую мову.

Вызначце, якім гукам яны адрозніваюцца.

Сіні – Светлы –

Чорны – Родны –

Зялёны – Стары –

Жоўты – Малы –

Шэры – Вялікі –

Белы – Горкі –

3. Адкажыце на пытанні. Адказы запішыце.

- У назвах якіх птушак гук [ў] знаходзіцца ў канцы слова? У сярэдзіне слова?

- У назвах якіх звяроў ёсць гук [ў]?

- У назвах якіх рыб і якіх паўзуноў ёсць гук [ў]?

- У назвах якіх дрэў ёсць гук [ў]?

- У назвах якіх кветак ёсць гук [ў]?

- У якіх мужчынскіх імёнах ёсць гук [ў]?

- У якіх жаночых імёнах ёсць гук [ў]?

ЦІ ЁСЦЬ ГУЛЬТАІ?

Сабраліся літары на працу. Майстар Алфавіт паставіў іх у строй і аб’явіў:

– Сёння работы будзе шмат, так што аднаму з ёю не справіцца. Таму кожнай з вас трэба набраць сабе брыгаду – словы.

Замітусіліся літары, адна за адну хапаюцца, адна адну цягнуць – усім на працу хочацца хутчэй. І вось яны ўжо стаяць у радках словамі. Толькі **Й**, **Ў**, **Ы** яшчэ стаяць убаку.

– Ах вы, гультаі, – дакараў іх майстар Алфавіт. – А вы чаго чакаеце? Хутчэй на месца! Працаваць пара. А ты, **Й**, чаму не ў брыгадзе?

– Я не ведаю, з кім мне стаяць. Хіба ж я магу стаяць у пачатку слова?

– А ты забыўся, што ёсць такія словы? Пашукай у слоўніках або на карце.

І вы разам з **Й** павандруйце па карце і знайдзіце словы-назвы, якія пачынаюцца з прапанаванай літары.

Амаль анекдот

Самы вялікі час праляжаў у зямлі індыйскі ёг Харыдаза. А было гэта так. У 1837 годзе Харыдаза прыняў позу лотаса, яго вушы і ноздры заляпілі воскам. Затым паклалі яго ў драўляную скрынку і закапалі. 40 дзён і начэй гэта месца пільна ахоўвалі салдаты. Пасля ўскрыцця труны ён быў у такім жа стане, што і да пахавання, адсутнічалі пульс і дыханне. У хуткім часе вучні Харыдазы... ажывілі яго.

* * *

Засталася паклікаць нашых памочнікаў-вучняў, якія раскажуць пра сваю літару **Й** (глядзі на ўкладцы).

К

Што такое гэта **К**?
Можа, гэта паўжука?
Толькі **К** абавязкова
Маюць словы *кот, карова*.

К (КАКА)

К – дванаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **К** («кака»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **κ** («капа»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Імя літары како – гэта пытална-адноснае адзайменнікавае прыслоўе. Чалавек пастаянна задае пытанне: «Як быць? Як жыць?»

Абазначала зычныя гукі [**к**], [**к'**]: *карта – [карта], килимъ – [к'іл'ім]*.

Мела таксама лічбавае значэнне «дваццаць».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	Ϙ
Старажытнагрэчаская	Ϙ
Візантыйская	κ
Глаголіца балгарская XI ст.	ꙗ
Устаў XI ст.	К
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	К

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	κκ
Скорапіс XV ст.	к
Беларускі скорапіс XVI ст.	«К
Паўустаў канца XVII ст.	К
Грамадзянская пач. XVIII ст.	К
Лацінская	Кк

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

З часоў Ф. Скарыны стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, географічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія выбухныя заднеязычныя зычныя гукі [к], [к']: *колас* – [колас], *сакавік* – [сакав'ік], *тонкі* – [тонк'і].

Бывае вялікая (К) і малая (к), мае рукапісную (K k) і друкаваную (К к) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (КНР).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «адзінаццаць» (група «К»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (пункт № 3 к).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 5907 слоў, якія пачынаюцца на літару К. Сярод іх знаходзім: *каварня, казачны, калыханка, камп'ютар, кахаць, квецень, клоўн, краевугольны, кроўны, крыжаванка, куфар*.

* * *

Невыпадкова, напэўна, і слова *класік* пачынаецца з літары к. Бо слоўнік «Беларускія пісьменнікі» творцам, чые прозвішчы маюць у пачатку гэту літару, адводзіць амаль том. Сярод такіх – сапраўдныя зоркі: К. Каганец, В. Казько, М. Калачынскі, У. Калеснік, К. Каліна, К. Каліноўскі, Л. Калюга, К. Камейша, В. Карамзаў, У. Караткевіч, В. Каратынскі, Г. Каржанеўская, У. Карпаў, А. Карпюк, Я. Карскі, У. Карызна, Г. Каханоўскі, А. Кіркор, Кірыла Тураўскі, К. Кірэенка, Г. Кісялёў, Клімент Смаляціч, М. Клімковіч, А. Клышка, Т. Кляшторны, Ф. Кміта-Чарнабыльскі, Я. Колас, У. Корбан, А. Коршак, К. Крапіва, А. Кулакоўскі, А. Куляшоў, Я. Купала.

Класіка (ад лац. *classicus* – узорны) – творы мастацкай літаратуры, якія ўвайшлі ў гісторыю літаратуры як найлепшыя па змесце і форме, з'яўляюцца ўзорам высокай ідэйнасці, мастацкасці. Паняцце *класіка* ўжываец-

ца ў дачыненні да сусветнай літаратуры і да літаратуры нацыянальнай.

Класікамі сусветнай літаратуры з'яўляюцца агульнапрызнаныя ва ўсіх краінах пісьменнікі: М. Сервантэс, У. Шэкспір, І. Гётэ, А. Пушкін, Л. Талстой, М. Горкі, М. Шолахаў.

Класікамі беларускай літаратуры мы лічым М. Багдановіча, Я. Коласа, К. Крапіву, А. Куляшова, Я. Купалу, К. Чорнага і інш.

У іх творах вы можаце сустрэць наступныя прыказкі. Але не спяшайцеся працаваць з табліцай, паслухайце заданне: у левай калонцы падаецца прыказка, а з правай вы самі павінны падабраць правільнае тлумачэнне гэтага выразу. А цяпер – за справу!

Прыказка	Тлумачэнне
Каб такіх часта сеялі, ды рэдка ўзыходзілі.	...упарты, капрызны чалавек сам сабе шкодзіць
Кабыла з ваўком цягалася, хвост ды грыва асталася.	...частымі і настойлівымі дзеяннямі можна дасягнуць многага
Калі добра пастарацца, то павінна атрымацца.	...гаворыцца пры выкананні якой-небудзь працы
Каму шанцуе, той і ў лапцях танцуе.	...кожны чалавек абараняе інтарэсы свайго асяроддзя
Каня куюць, а жаба ногі падстаўляе.	...гаворыцца пра таго, каму пашанцавала ці пашанцуе
Кожная сасна свайму бору песню спявае.	...кажуць пра таго, хто сам напрошваецца на непрыемнасці
Колас ад коласу – не пачуеш голасу.	...пра зусім кепскія разлікі на ўраджай
Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія.	...перамагае ў якой-небудзь справе дужэйшы, спрытнейшы

Прыказка	Тлумачэнне
Кропля камень крышыць (дзяўбе).	...навучанне – нялёгка, напружаная праца, але вынікі яе плённыя.
Крывое кола на сябе гразь кідае.	...зламысны праклён у дачыненні да нядобрага, шкоднага чалавека.

* * *

А што вы ведаеце пра Уладзіміра Караткевіча, акрамя таго, што ён з'яўляецца выдатным паэтам, пісьменнікам, драматургам, які даволі плённа распрацаваў гістарычную тэму ў беларускай літаратуры?

Каб вы не змаглі падрыхтаваць звязнае выказванне пра Уладзіміра Сямёнавіча як пісьменніка і чалавека, вам дапаможа яшчэ адзін вядомы беларускі пісьменнік Уладзімір Дамашэвіч.

УСПАМІНЫ ПРА У. КАРАТКЕВІЧА

Недзе разам з вершамі Уладзімір Караткевіч пачаў пісаць і прозу, і ўжо ў 1961 годзе выйшаў яго першы пражанні зборнік «Блакiт i золата дня». У той час я працаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура», і мне выпала быць рэдактарам гэтай першай кніжкі прозы. Я ўжо ведаў яго як чалавека, як асобу і паэта, ужо чытаў яго вершы, якія мяне хвалявалі і краналі да слёз. Верш, прысвечаны паэту Паўлюку Багрыму з Крошына, – гэта цэлая паэма лёсу нашага беларускага народа і нашага краю, гісторыя таленту на нашай зямлі. Прачытаўшы верш пра Паўлюка Багрыма, я падумаў, што гісторыя вяртае нам доўг: Уладзімір Караткевіч скажа для нас тое, чаго не змог, не здолеў ці не паспеў сказаць Багрым.

Праз шмат гадоў, калі я працаваў ужо ў часопісе «Малодосць», мне давялося зноў рэдагаваць прозу Уладзіміра Караткевіча: у часопісе друкаваліся яго творы «Лісце каштанаў», «Зброя», а потым раман «Чорны замак Альшанскі».

Уладзімір Караткевіч стаў ужо на гэты час знакамітым пісьменнікам, шмат выдаваўся, стаў папулярным дома і за мяжой. Але як чалавек, як асоба ён мала ў чым змяніўся: быў гэтакі самы шчыры, адкрыты, часам рэзкі, калючы, смелы, які і быў у маладосці. Мо толькі пабольшала ў ім іроніі і самаіроніі. Ды мо менш ён стаў паказваць сваю эрудыцыю, чым у маладыя гады. А яго дасведчанасці і эрудыцыі можна было пазаздросціць, але зраўняцца з ім, відаць, зусім нерэальна.

Пра што ж пісаў Караткевіч? Перш за ўсё, пра любоў да свайго краю, да вытокаў, да каранёў, да таго месца, дзе нарадзіўся і рос чалавек беларускі, – да Беларусі. Ён, Караткевіч, іграе тую мелодыю, якую нам спявала родная маці над калыскай і якую мы паступова пачалі забываць.

* * *

І каб не забыць, не «страціць святое штосьці», паслухаем, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Калі зімой мяцеліца кружыцца, лета будзе непагодлівае.

Калі зімой цёпла, летам холадна будзе.

Кот на печку – сюжа на двор.

Калі вясной многа павуціны лётае – лета будзе гарачае.

Калі ўвесну першы матыль карычневы – то ў гэтым годзе будзе многа мёду, а калі белы – многа малака.

Калі гром летняй парой грыміць бясконца – град будзе.

Калі год сухі, купляй пчолку, а калі мокры – кароўку.

Кветкі мацней пахнуць перад дажджом.

Калі восенню лісце бярозы пачынае жаўцець з вершаліны, то наступная вясна будзе ранняя, а калі знізу, то позняя.

Калі зацвітае падбел, значыць, цяпло блізка.

* * *

Яшчэ беларусы адзначаюць такое свята, як Купала (Купалле). Як жа яно ўзнікла? Каму ці чаму прысвечана? Як праводзілася? Адказы на гэтыя пытанні вы атрымаеце, напісаўшы дыктант

ДЗЕ КУПАЛА НАЧАВАЛА?

Свята Купала ведаюць усе людзі Беларусі. А сама назва хутчэй за ўсё паходзіць ад слова «купець», якое сустракаецца ў значэнні *гарэць* у некаторых беларускіх гаворках. Свята ўключае ў сябе абрады пакланення агню і сонцу, ачышчальныя абрады, яно было адным са святаў каханья. У ім адлюстравалася спрадвечная філасофія нашых продкаў. Чалавек, выконваючы пэўныя абрады, уздзейнічаў на сілы прыроды, каб забяспечыць свой дабрабыт, каб адчуваць сябе ў бяспецы ў акаляючым асяроддзі.

Напярэдадні Купала наступае час найвышэйшага росквіту жыццёвых сілаў зямлі. Чароўная сіла прыпісвалася купальскай расе, бо яна вылечвала раны, амаладжвала чалавека. Расою людзі мыліся і давалі піць жывёле. Лічылася, што дзень перад Купалам – самы лепшы дзень для збору лекавых траў. А ноччу пачыналіся пошукі чароўнай папараць-кветкі. Той, хто яе знойдзе, зможа разумець мову звяроў, птушак і раслінаў, будзе ведаць, дзе якія скарбы ляжаць і як да іх падступіцца. Знайсці папараць-кветку цяжка. Дапамагчы тут можа дзядок, калі сустрэнеш яго ў лесе падчас пошукаў.

Купальскі дзядок – гэта ўвасабленне добрага продка, які дапамагае людзям.

- Іван Дамінікавіч Луцэвіч – хто гэта?
- Раскажыце, як пераплятаецца лёс гэтага чалавека з народнымі святам.

* * *

І зноў вас запрашае *Пагуляндзя*. Па традыцыі, пачнём падарожжа, разгадваючы

ЗАГАДКІ*

Па хаце ходзіць, хвастом водзіць.

Пасярод двара стаіць гара,
Спераду вілы, ззаду мятла.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару К.

Ля ракі жыве званар,
Ён балотны гаспадар.
Даўганосы, даўганогі,
Голас тонкі, а сам строгі.

Усіх возіць, а сам пехатой ходзіць.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Як Якімка, так і Хімка,
А як Хімка, так Якімка.

З'еў баранчык
Мой абараначак.
Вавёрка – цукерку,
Кошка – кашку,
А качанятка – астаткі.

Кую, кую ножку,
Паеду ў дарожку,
Дарожка крывая,
Кабылка сляпая.

МЕТАГРАМЫ

Я з **з** прымету такую маю: З **к** шукай мяне ты ў полі,
Вясной і летам зялёным бываю; З **з** – пачуеш на раздоллі,
А з **к** адгадайце, што я такое: А калі падставіш **в**,
Цяпер – забава, калісьці – зброя. Дык шукай на галаве.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Загадкі

Лісты, нібы далоні,
Падставіў сонцу ён –
У сонечным палоне
Красуе горды (...).

Хто на печы на баку
Мые вусы зранку?
Хто ў бабуліным збанку
Вылізаў смятанку?

Дзед стаіць на градцы,
А на дзедку – світа:
Латка ў ёй на латцы,
Толькі не прышыта.

2. Закончыце сказы. Запішыце. Скажыце, якія гукі абазначаюцца літарай **к**.

Певень кукарэкае.

Зязюля

Жураўлі

Бусел

Кнігаўка

Крачка

Сабака

Кот

3. Адкажыце на пытанні. Адказы запішыце. Вызначце месца гукаў [к], [к'] ў словах.

- Назвы якіх кустоў і дрэў пачынаюцца гукамі [к], [к']?
- У назвах якіх звяроў ёсць гук [к]?
- У назвах якіх рыб ёсць гукі [к], [к']?
- У назвах якіх дрэў ёсць гукі [к], [к']?
- У назвах якіх кветак ёсць гукі [к], [к']?

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Коска, двукоссе

Коска ўпершыню з'явілася ў кнізе на рубяжы XV і XVI ст. Яе ўвёў венецыянскі выдавец Альд Мануцый. Ён таксама ўвёў і загаловаўкі ў кнігах. Коска – знак прыпынку, які абазначае інтанацыйнае чляненне ўнутры сказа, а таксама вылучае некаторыя сінтаксічныя групы.

Яшчэ ў XV ст. балгарын К. Граматык пісаў, што двукоссем трэба вылучаць «ерэтычныя цытаты», а коскі ставіць пры цытаванні біблейскіх кніг. У Расіі ў XVII ст. вядомы «кавыкі». Прычым, па адной з версій, слова гэта паходзіць ад «кукіш («кука» – кулак), а па другой – ад «кавыкі» – назвы травы. Зараз двукоссе (былыя «кавыкі») выкарыстоўваецца для розных вылучэнняў у тэксце.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара К»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Кніжны свет

Самыя першыя, гліняныя, кнігі існавалі ў старажытнай Асірыі. Старонкі іх мелі фармат 32x32 і таўшчыню 2,5 см – сапраўдная плоская цагляна. Часам такіх старонак было і сотні.

Самую вялікую колькасць старонак змяшчае «Кітайская энцыклапедыя XVII стагоддзя». У кнізе 853 450 старонак.

Самай «шматмоўнай» лічыцца кніга «Узоры шрыфтоў друкарні і словалітні Акадэміі навук». У 1872 годзе на міжнароднай выстаўцы, якая праходзіла ў Лондане, яна была прадстаўлена сярод рускіх экспанатаў. Адзін і той жа тэкст у ёй быў паўтораны на 356 мовах.

* * *

З літарай к асацыіруецца і такое слова, як **каляндар**. Штодня ім карыстаецца, звяртаецца да яго па дапамогу (асабліва калі лічыце дні да пачатку канікул). Напэўна, заўважылі, што і мы самі неаднойчы ўспаміналі яго, калі рыхтавалі раздзел «А ў народзе кажучь...».

А ці ведаеце, як і калі ўзнік **каляндар**, чаму тыя дваццаць месяцаў называюцца менавіта так, а не інакш? Дапаможа нам адказаць на гэтыя пытанні фалькларыст, даследчык беларускіх святаў і абрадаў А. Лозка.

Найперш Аляксандр Юр'евіч гаворыць: «Слова **каляндар** паходзіць са старажытнарымскага «календы» (*calendae*), што азначала: першыя чыслы кожнага месяца (дні маладзіка). Найменне адпавядае і слову «каляндарыум» – кніга, куды запісваліся даўгі, працэнты, па якіх патрэбна было плаціць, і маладзіковыя дні.

Чалавецтва на працягу свайго існавання ўдасканальвала меры часу, каб каляндар лепш адпавядаў астранамічнаму году. У 46-ым годзе да нашай эры ў Старажытным Рыме праслаўлены палкаводзец і ўладар

Юлій Цэзар здзейсніў рэформу ў летазлічэнні: Новы год пачалі святкаваць з 1 студзеня, а працягласць года стала раўняцца 365, 25 сутак. Эра вызначалася «ад стварэння свету» – у 5508 годзе да н. э.

У VIII стагоддзі была прынята новая эра – ад Нараджэння Ісуса Хрыста, 7 студзеня (25 снежня па старым стылі) 0-га года. Гэтую дату ўстанавіў, зрабіўшы складаныя разлікі, рымскі манах, папскі архіварыус Дыянісій у VI стагоддзі.

Юліянскі каляндар адставаў ад астранамічнага года. За 128 гадоў набіраліся цэлыя суткі. Таму ў 1582 годзе рымскі папа Грыгорый XII, асноўваючыся на праекце італьянскага ўрача, матэматыка і астранома Алаізія Ліліё, правёў рэформу: 4 кастрычніка быў аб'яўлены 15-ым і ўпарадкаваны высакосныя гады. Грыгарыянскі каляндар стаў больш дакладным і разыходзіўся ў адны суткі з астранамічным часам не за 128 гадоў, а за 3323.

Які каляндар існаваў у беларусаў? Найперш гэта былі рэчыўныя календары – на іх язычнікі ўмоўнымі знакамі абазначалі дні свят і ігрышчаў, земляробчых работ.

Вусны ж народны каляндар уключае багаты жыццёвы вопыт нагляданняў земляроба над навакольным асяроддзем.

Студзень. У старабеларускай пісьменнасці для абазначэння другога месяца зімы выкарыстоўвалася слова *стычань*. *Стычань* быў 11-ым месяцам года. У гісторыі славян ён лічыўся 1-ым і 5-ым.

Сучасная беларуская назва **студзень** паходзіць ад слова «сцюдзёны» і яскрава характарызуе самую халодную пару года. Наогул, усе беларускія найменні месяцаў адлюстроўваюць характэрныя асаблівасці сезонаў года. У рускай мове яны паходзяць ад лацінскіх назваў. У рымлян студзень – *januarius*, у англічан – *january*,

у немцаў – *Januar*, у французаў – *janvier*. У славян ён называўся таксама *сечань* (ад слова «секчы», рыхтаваць дровы), *просинец* (просінь у небе); у сучаснай мове чэхаў – *legon*, палякаў – *styczen*, украінцаў – *січэнь*.

Назву «януарыус» увёў рымскі цар Нума Пампілій у VII стагоддзі да нашай эры. Янус быў богам рымлян, якому прысвячаўся першы дзень гэтага месяца і святы Януаліі. Да 153 года да нашай эры студзень лічыўся 12-м месяцам года і ішоў за лютым. У згаданым годзе пачатак яго перанеслі на 1 студзеня. Хрысціянскія народы перайшлі на гэтае летазлічэнне ў асноўным у 1563 годзе.

Люты. Люты – другі месяц года, мае 28 дзён, а кожны чацвёрты год – 29. У старажытнарымскім календары называўся *februarius* і быў апошнім, 12-м, месяцам. Такая назва засталася ў многіх мовах: англійскай – *february*, нямецкай – *Februar*, французскай – *fevrier*, рускай – *февраль*. У старабеларускай мове *люты* яшчэ меў найменне *сьнежын*. Сучасная назва яго адлюстроўвае характэрныя асаблівасці пары года – месяц моцных і злосных марозаў. Іншыя найменні яго ў чэхаў – *unor*, у літоўцаў – *vasaris*.

У старажытнарымскі каляндар фебруарыус быў уведзены царом Нумаю Пампіліем і называўся так таму, што прыпадаў на час правядзення народных абрадаў ачышчэння (фебруары), якія сімвалізавалі абуджэнне прыроды ад зімы. Яны выконваліся і на свята Люперкаліяў (15 лютага), устаноўленае заснавальнікамі Рыма братамі Ромулам і Рэмам у гонар бога сялян Люперкуса, апекуна лясоў палёў і пашаў, заступніка жывёлы (бараніў ад ваўкоў). Святы прызначаліся і той ваўчыцы, што, згодна з легендай, у дні Люперкаліяў карміла малаком Ромула і Рэма, калі дзяцей выкінула на бераг ракі Тыбр.

Уводзячы новы месяц на пару дажджоў, Пампілій прысвяціў яго Нептуну – богу і валадару мора і ўсіх падземных і надземных вод. У старажытных грэкаў гэты месяц адзначаўся таксама ў гонар бога мора і вады Пасейдона.

Сакавік. Сучасная беларуская назва трэцяга месяца года і першага месяца вясны **сакавік** паходзіць ад слова «сок». У гэтую пару сок пачынае цячы з дрэў. У адным з тэкстаў XVI стагоддзя, які пісаўся ў Полацкім манастыры, зафіксавана найменне *сухий*. Францыск Скарына ў «Малой падарожнай кніжыцы» (1522) згадвае месяц *mareць*, а ў астрожскім «Псалтыры» (1597) – *березозол*. Апошняя назва, дакладней, яе варыянты, захавалася ў чэшскай мове – *brezen*, украінскай – *березень*. Лацінскую форму ўтрымліваюць французская – *mars*, англійская – *march*, нямецкая – *Marz*, польская – *marzec*, італьянская і іспанская – *marzo*, руская – *март* і інш.

Рымскі *martius*, згодна з легендай, «абвясцілі» Ромул і Рэм у гонар бога сонца і вайны Марса, апекуна земляробства і жывёлагадоўлі, які ўвасабляў творчыя сілы прыроды. Як ужо адзначалася, у рымлян гэта быў першы месяц года аж да 153 года да нашай эры (таксама і ў многіх народаў, у тым ліку і беларусаў).

Рымлянамі, асабліва жанчынамі, 1 сакавіка святкавалася яшчэ ў гонар Юноны, апякункі жаночага жыцця, найвышэйшай багіні, царыцы неба і зямлі, жонкі Юпітэра. Да таго ж, яна лічылася багіняй ранняга святла, таму ёй і прысвячаўся першы дзень новага года. З 19 па 23 сакавіка адзначалася свята Квінкватрус, якое супадала з днём вясенняга раўнадзенства. Яго «гераіняй» была Мінерва, дзявочая багіня мудрасці і вынаходніцтваў, што абараняла розныя промыслы, рамёствы, хатнія работы жанчын.

Красавік. Назва чацвёртага месяца года **красавік** паходзіць ад слова «красаваць», бо ў ім з'яўляюцца пер-

шыя краскі-кветкі. Гэтаму адпавядае і другое найменне, што сустракаецца ў старажытнай літаратуры, – *квецень*. У прыватнасці, яго ўжывае Францыск Скарына ў «Малой падарожнай кніжыцы». Такая форма захавалася ва ўкраінскай мове – *квітень* і польскай – *kwiecień*. У старажытных славян чацвёрты месяц вядомы яшчэ як *беразол*. А ў чэхаў гэта *duben*, у літоўцаў – *balandis* і г. д.

Рускі *апрель* (таксама ў англічан, французаў, немцаў) паходзіць ад рымскага *aprilis*, што азначае «адчыняць». У гэтым месяцы ў Італіі адчыняліся дзверы вясны, распускаліся на дрэвах пупышкі.

Пачатак апырліса ў рымлян прысвячаўся дзвюм багіням. 4 красавіка распачыналася сямідзённае свята Магалерыя. На ім ушаноўвалі маці багоў Цыбелі. А свята Цэрэаліі адзначалася ў гонар багіні земляробства Цэрэры, апякункі збожжа і пладоў, маці-карміцелькі ўсіх жывых істот, у тым ліку і людзей. Лічылася, што ад яе пайшла ўся культура, якая звязана з земляробствам. «Вынаходніцы» земляробства ахвяравалі мёд, малако, збожжа, розныя плады і кветкі.

Трэцім важным святам былі Паліліі. Яны праводзіліся 21 красавіка ў гонар бажышча пастухоў Палеса, якраз у дзень заснавання Рыма. Падчас святкавання рымляне асабліваю ўвагу звярталі на жывёлу: ачышчалі яе памяшканне, упрыгожвалі зелянінаю, абкурвалі сераю. У ахвяру Палесу прыносілі малако. Праводзілі абрады ачышчэння: пастухі пераскоквалі цераз кастры з саломы і праганялі праз іх свойскую жавёлу.

Май. Сучаснай беларускай літаратурнай назве месяца **май** адпавядае старажытнабеларуская *травень*, якая паходзіць ад слова «трава», бо ў гэтым, пятым, месяцы года зямля пакрываецца зеленню. Такое найменне захавалася не толькі ў старажытных пісьмовых крыніцах, але і ў вуснай народнай творчасці. *Май* – адзіная ў нас назва, узятая з лацінскай мовы. Такая ж лацінская ас-

нова таксама ў нямецкай і французскай мовах – *mai*, англійскай – *may*, польскай – *maj*, венгерскай – *május*, рускай – *май* і інш.

Рымляне прысвячалі месяц багіні зямлі Маі. У канцы красавіка і пачатку мая яны адзначалі вясёлае свята Фларэлія ў гонар багіні кветак Флары. У прыватнасці, у першы дзень апошняга месяца вясны быў звычай садзіць дрэва, што называлася «маем». У славян, у тым ліку беларусаў, захаваліся абрады з «маем» на Сёмуху. Падобны ў нас і старажытных рымлян і абрад ушанавання памяці нябожчыкаў. У рымлян ён выконваўся 9 мая.

Католікі прысвячаюць май Божай Маці – Марыі. Штодня ў касцёлах адбываецца так званае маёвае набажэнства. Фігура Багародзіцы ўсюды, дзе яна ўстаноўлена, упрыгожваецца.

Чэрвень. Чэрвень – пачатак лета, сярэдні месяц года, мае 30 дзён. Назва яго тлумачыцца з’яўленнем чарвякоў, а таксама чырвоным колерам, які набываюць ягады менавіта ў гэту пару.

Старажытнабеларускае найменне месяца – *чирвецъ* (*червец*), украінскае – *червень*, польскае – *szewiec*, старажытнарускае – *изокъ*, рускае – *июнь*, лацінскае – *junius*, нямецкае – *Juni*, англійскае – *june*.

Назва «юніус» паходзіць ад імя старажытнарымскай багіні Юноны. Згодна з іншымі звесткамі, месяц названы ў гонар першага рымскага консула Юнія Брута. У рэспубліканскім календары французскай рэвалюцыі ён згадваецца як *прэрыаль*, што азначае «пара паплавоў».

У месяцы самы доўгі дзень года – 22 чэрвеня (працягваецца 17 гадзін) і самая кароткая ноч. Дзень летняга сонцастаяння беларусы здаўна адзначаюць святам Купалля.

Ліпень. Сучасная беларуская назва сярэдняга, самага спякотнага, месяца лета – **ліпень** – паходзіць ад сло-

ва «ліпа» (дрэва цвіце менавіта ў гэтую пару). Найменне мае падабенства з польскім *lipiec* і ўкраінскім *липень*. У старабеларускіх крыніцах, акрамя назвы *липець*, сустракаецца яшчэ *чирвецъ*, што захавалася дагэтуль, напрыклад, у чэшскай, славацкай і беларускай мовах (*чэрвень*) у папярэднім месяцы.

Рымляне да 44 года называлі месяц проста пятым (*quintilis*), паколькі год пачынаўся з сакавіка. Затым з прычыны трагічнай смерці Юлія Цэзара перайменавалі квінтыліс у юліус (*julius*), таму і захаваліся *juillet* – у французай, *Juli* – у немцаў, *july* – у англічан, *июль* – у рускіх.

У гэтым месяцы старажытныя грэкі адзначалі чатырохдзённае свята Панафінеяў у гонар багіні мудрасці Афіны (рымляне называлі яе Мінервай). Падчас вялікага святкавання адбываліся ўрачыстыя працэсіі, розныя народныя гульні (барацьба атлетаў, гімнастычныя практыкаванні), спевы, танцы.

Жнівень. Сучасная беларуская назва восьмага месяца **жнівень**, таксама як і старабеларускія *серпень*, *зарев*, адлюстроўвае прыродныя асаблівасці пары. Дарэчы, найменне *серпень* захавалася ва ўкраінцаў, чэхаў (*srpen*), палякаў (*sierpien'*), іншых народаў.

Рымляне называлі гэты месяц *sehstylis*, што значыць шосты (год пачынаўся тады вясною). Пазней рымскі сенат пеайменаваў яго ў гонар імператара Актавіяна Аўгуста. Секстыліс налічваў 29 дзён, а аўгустус стаў мець 31. Заканадаўчы орган, аднолькава паважаючы Юлія Цэзара і Актавіяна Аўгуста, зрабіў і аднолькава доўгімі месяцы, якія стаяць побач у годзе. Класічная назва месяца захавалася ў многіх заходнееўрапейскіх мовах, а таксама і ў рускай.

Верасень. *Вресень*, *руин*, *риень*, *зарев* – гэтым старабеларускім найменням дзвятага месяца года адпавядае

сучаснае беларускае *верасень*, што паходзіць ад слова «верас» (менавіта ў той час расліна пачынае красаваць). Ва ўкраінскай мове першы месяц восені таксама *вересень*, у чэшскай – *zari*, польскай – *wrzesien*'. У англічан, французай, немцаў – варыянты рымскага *september*. У французскім рэспубліканскім календары ён *фрукцідор* – месяц пладоў, што канчаўся 22 верасня і завяршаў год.

Рымскі *september* меў 29 дзён (адзін дзень дадаў Юлій Цэзар у 46 годзе). Рымляне прысвячалі яго Вулкану, богу агню, і святкавалі Вулканаліі, забіваючы ў ахвяру парася і цяля.

У старажытных грэкаў на працягу дзевяці дзён адбываліся «містэрыі», таемныя культы. У іх прымалі ўдзел толькі пасвячоныя, якія рабілі ахвяры з захаваннем асаблівых абрадаў. Паказваліся ўдзельнікам абразы багоў і знакі-сімвалы, што да гэтага часу старанна ўтойваліся.

Кастрычнік. Кастрычнік – дзясяты месяц года. Стараславянскія назвы яго – *листапад*, *риень*, *паздерник*, *брудень*; у чэхаў ён таксама *říjen*, у сербаў – *паздзернік*, у палякаў – *październik*, ва ўкраінцаў – *жовтень*. Беларускае найменне месяца паходзіць ад слова «кастрыца» («кастра»): у гэты час сяляне трапалі, часалі лён і каноплі, з якіх ападала шмат кастры.

У рымлян *oktober* (такая ж аснова ў нямецкай, французскай, англійскай, рускай мовах) быў прысвечаны богу вайны Марсу. У 15-ы дзень месяца прыносілі ў ахвяру каня, які вылучыўся на папярэдніх скачках. 2 кастрычніка святкавалі Медэтрыналіі ў гонар багіні медыцыны Медэтрыны. Кожны рымлянін гатаваў сабе багаты стол і стараўся як мага больш наесціся і напіцца, бо гэта нібы перасцерагала яго ў будучым ад розных хвароб.

Старажытныя грэкі ўшаноўвалі бога вінаробства Бахуса (Дыяніса). Свята было вельмі вясёлым і свабод-

ным, у ім нароўні з вольнымі грэкамі прымалі ўдзел і рабы. Адмысловы хор пры музыцы і скоках пеў так званы дыфірамб – асаблівую песню ў гонар Бахуса, дзе адлюстроўваліся сумныя і радасныя падзеі з жыцця бога.

Лістапад. Апошні месяц восені, адзінаццаты месяц года меў старабеларускую назву **грудзень** (ад слова «груды» ў значэнні «замёрзлая зямля»). Сучаснае беларускае найменне *лістапад* тлумачыцца проста: канец ападання лісця з дрэў (таксама ва ўкраінцаў *лістопад*, палякаў і чэхаў – *listopad*). Рускі *ноябрь*, балгарскі *ноември*, нямецкі, венгерскі, славацкі *nowember* утрымліваюць агульную лацінскую аснову *nowem* (дзевяць). Французскія рэвалюцыянеры называлі месяц *струмерам*, што азначала «туманны».

Снежань. Першы месяц зімы і апошні каляндарнага года атрымаў назву **снежань** ад слова «снег». Старабеларускае найменне яго – *прасінець* (у значэнні «прасвет у воблаках»), старарускае – *студеный*, французскае перыяду рэвалюцыі – *фрымер* («намаразь»). Рускі *декабрь*, французскі *decembre*, англійскі *december*, нямецкі *Dezember* паходзяць ад лацінскага *december* (дзясяты – у старажытнарымскім календары).

Снежань – найбольш пахмурны месяц у годзе. У ім ёсць і самы кароткі дзень года – 21 або 22 (7 – 8 гадзін).

* * *

І, нарэшце, запрашаем нашых вучняў, каб яны прадэманстравалі сваё бачанне і разуменне літары **К** (глядзі на ўкладцы).

Л

Я лячу, лячу на лыжах,
Лёгкі ветрык лоб мой ліжа.
Белы снег нібыта мел...
На трамплін падобна эЛ.

Л (ЛЮДИ)

Ці можа літара быць... калючай? «Дзіўнае пытанне», – скажаце вы. І не памыліцеся. Не верыце? Давайце зазірнём у фінікійскі алфавіт. Аказваецца, там літара Л (у стараяўрэйскай мове «лямед») абазначала шып, джала, бо сваімі абрысамі нагадвала калючку.

Сёння Л – трынаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай Л («людзі»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай Λ («лямбда»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства.

Звяжам імя літары людзі з наступнай – М. Атрымаецца заклік: «Людзі, мыслеце!» У сэнсавы рад можна ўключыць і літару К: «Како, людзі, мыслеце! – Як? Людзі, думайце!»

Абазначала зычныя гукі [л], [л’]: ласка – [ласка], лист – [л’ист], льстити – [л’ст’ит’и].

Мела таксама лічбавае значэнне «трыццаць».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤋
Старажытнагрэчаская	Λ
Візантыйская	λ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѡ
Устаў XI ст.	Л
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	Л

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	ЛЛ
Скорапіс XV ст.	Λ
Беларускі скорапіс XVI ст.	λ
Паўустаў канца XVII ст.	Λ
Грамадзянская пач. XVIII ст.	Л
Лацінская	LI

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорныя змычна-праходныя пярэднеязычныя зычныя гукі [л], [л']: *золак* – [золак], *ліловы* – [л'іловы].

Бывае вялікая (Л) і малая (л), мае рукапісную (Лл) і друкаваную (Л л) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЛЭП), як умоўнае скарачэнне слова «літр» (25 л).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццацаты» (група «Л»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 6 л).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 2386 слоў, якія пачынаюцца на літару Л. Сярод іх знаходзім: *ландыш, ласкавы, лебедзяня, летуценнасць, лілея, любіць, лясны*.

Вось такая яна, літара Л.

* * *

А зараз клічце сваіх памочнікаў, каб разам з імі напісаць дыктант

СПАЗНАННЕ ЛЮЦІНКІ

У тысяча восемсот саракавым годзе Дунін-Марцінкевіч становіцца ўладаром невялікага, але сугучнага ягонай душы фальварка Люцінка.

Спазнанне Люцінкі і яе ваколіцаў было для пісьменніка ненатольным. Адна толькі назва якая! Люцінка! Пачаў у людзей распытваць, чаму так ягоны фальварак завецца. Патлумачылі, што такую назву мае ручаінка, якая абвівае

пагорак з фальваркам. Ад яе і назва пайшла. Але такое тлумачэнне толькі часткова задавальняла Дуніна-Марцінкевіча. Чула яго душа, што за назвай ручаінікі тоіцца штосьці больш загадкавае. І ён не памыліўся.

Калісьці тутэйшая невялікая ручаінка была безыменная, але мела шмат віроў. З паверхні іх не відаць было. Але калі над імі аказвалася якая-небудзь лодка, то віры круцілі яе, як пярынку.

Аднойчы ў такі вір трапіла на сваёй лодцы дачка аднаго гаспадара. Звалі яе Люціна. Вір перакуліў яе лодку і ўкруціў у сваю варонку прыгажуню-дзяўчыну. З той пары і празвалі безназоўную ручаінку Люцінкай.

Навакольная рэчаіснасць жывіла душу пісьменніка. У Люцінцы ён напісаў большасць сваіх твораў.

- Зрабіце фанетычны разбор слоў *Люцінка, калісьці*;

- успомніце, якія фальклорныя матэрыялы выкарыстаў Дунін-Марцінкевіч у сваіх творах;

- падрыхтуйце падрабязны вусны пераказ аднаго з гэтых твораў.

У пераказе ўжывайце (па магчымасці) залацінкі народнай мудрасці – прыказкі і прымаўкі. Але спачатку выканайце заданне да табліцы ў левай калонцы табліцы прыведзены прыказкі. У правай калонцы вы павінны запісаць свой каментарый да кожнай з іх.

Прыказка	Тлумачэнне
Лапаць з пасталом спрачаюцца за лычка пад сталом.	
Лепш адзін раз убачыць, чым сто разоў пачуць.	
Лепш з разумным згубіць, чым з дурнем знайсці.	
Лёгка сказаць, ды далёка дыбаць.	

Прыказка	Тлумачэнне
Ліха перамелецца – добро будзе.	
Ліхтаром пушчы не асвеціш.	
Лішняга і свінні не ядуць.	
Любіць аржаная каша сама сябе хваліць.	
Людзей слухай, а свой розум май.	
Людзі і мядзведзя вучаць.	

Ці можна сказаць, што названы вамі твор – ліра-эпічны? (Для адказу выкарытайце тэарэтычны матэрыял «Ліра-эпічныя жанры».)

Ліра-эпічныя жанры – сукупнасць твораў паэзіі, у якіх спалучаюцца адзнакі двух літаратурных родаў – лірычнага і эпічнага. Да гэтых жанраў адносяць паэму, баладу, вершаваныя апавесць і раман і інш. Ліра-эпічныя творы характарызуюцца наяўнасцю сюжэта, акрэсленых вобразаў-характараў і разам з тым шырокім выяўленнем аўтарскіх адносін да паказанага праз эмацыянальнае апавяданне або шляхам увядзення ў твор разгорнутых лірычных адступленняў. Ліра-эпічныя жанры асабліва інтэнсіўна развіваліся ў эпоху рамантизму. Яны пашыраны і ў рэалістычнай літаратуры. Часта да іх звярталіся Я. Купала (паэмы «Курган», «Бандароўна», «Магіла льва» і інш.), Я. Колас (паэмы «Новая зямля», «Сымон-музыка», «Рыбакова хата»), А. Куляшоў («Сцяг брыгады», «Далёка да акіяна», «Цунамі») і многія іншыя беларускія паэты.

А якія яшчэ ліра-эпічныя творы вы можаце назваць са спадчыны тых літаратараў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару Л: М. Лазарук, М. Ларчанка, В. Ластоўскі, Л. Левановіч, К. Лейка, Г. Леўчык,

Я. Лёсік, У. Ліпскі, А. Ліс, М. Лобан, А. Лойка, Е. Лось,
М. Лужанін, А. Луцкевіч, І. Луцкевіч, Я. Лучына,
М. Лынькоў, В. Лявіцкая, Ю. Лявонны, Х. Лялько,
Я. Лецка?

* * *

Усе мы любім лета з яго сонейкам, цёплымі
спакойнымі дажджамі, вясёлкамі, матылькамі на лузе
і птушынымі спевамі. Толькі ці ўмеем мы, сённяшнія,
прадказваць надвор'е так, як гэта рабілі нашы продкі?
Прыслухаемся, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Ластаўкі нізка лятаюць – будзе дождж.
Лета селяніну і маці, і бацька.
Лета навальнічнае, зіма – з мяцеліцамі.
Лета праляжыш – зімой з торбай пабяжыш.
Летам нагой прыцягнеш – зімой губамі падбярэш.
Летні дзень за зімовы тыдзень.
Ліст на дрэве поўны, дык і сеяць поўна (хопіць).
Ліпень пахучы, але даручы.
Ліпень без дажджоў і навальніц не бывае.
Лісце да замаразкаў апала – быць зіме цёплай.

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе
вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама
цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Задраўшы насок, бягуць у лясок.
Зімой камлём уверх расце,
Вясной памірае –
Хто адгадае?
Маленькі, сухенькі, усіх адзяе.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Л.

Рыжая дзяўчына
Залезла ноччу ў двор –
Курэй пералічыла
І ўсіх панесла ў бор.

Лета ўсё стаялі
Ды зімы чакалі.
Дачакаліся пары –
Паімчаліся з гары.

Глянуп на яго – сябе ўбачу.

Што за рыжая хітруха
Снежнай сцэжкай прабягае?
А за ёй – не завіруха:
След сваім хвастом змятае.

У хаце з ёй утульней:
Як вечар наступае,
Святло яна даруе
І сонейкам зіеа.

МЕТАГРАМЫ

Я на Д – паверхі маю,
А на Л – дзяўбу, ламаю.
Я ў кватэры кожнай ёсць,
Жыхар я сталы, а не госць.
Як Г заместа Л сказаць –
На лузе буду я стаяць.

ЛАГАГРЫФ

Сінее ў полі,
Спее летам.
Пасля тканінай стане гэта.
Дадай да слова
Зычны злева –
І ўжо – раскідзістае
Дрэва.

АНАГРАМА

Я з лесарубам – сіла!
Глядзі, сасну зваліла.
Парадак літар зменім ледзь –
Лісцёвым дрэвам мне шумець.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Лянок не любіць ляют,
Ляют не любіць лянок.

Рыс Ларыса пасаліла.
Пасаліла рыс Ларыса.

Лена шукала булаўку,
А булаўка ўпала пад лаўку.

Ліска лашчыць лісяня,
А ласіха – ласяня.
Леў ласкаваю лапаю
Ільвяня паляпвае.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Лінія, шлях

Шмат значэнняў у слова *лінія*. І ўсе яны ўзыходзяць да лацінскага «*лінеа*» – лінія. У аснове ж «лінеа» ляжыць назва канкрэтнай рэчы – расліны. Па-латыні «ліnum» – лён. «Лінеа» першапачаткова – ільняная нітка. Нацягнутая нітка, лінія стала вобразам, які ляжыць у аснове розных значэнняў слова *лінія* і яго «патомкаў» у радзе моў.

Слова *шлях* паходзіць ад нямецкага «шлаг» – удар. Цікава развівалася семантыка гэтага слова пры запазычаннях: удар капытом або нагою, потым след ад гэтага ўдару і нарэшце дарога, шлях. Параўнайце семантыку польскага «біта дрога» – бітая дарога, французскага «шмэнбацю» – уезджаная, выбітая дарога, рускага «торная дарога» (літаральна – цёртая). Дарэчы, слова *шлягер* – модны твор лёгкай музыкі – таксама ад «шлаг».

Якія адкрыцці вы самі можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Л»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Пара даць слова нашым вучням, каб яны прадэманстравалі сваё бачанне і разуменне літары Л (глядзі на ўкладцы).

М

З М – на ўвазе гэта май –
Мама,
Мір
І светлы Май.

М (МЫСЛЕЦЕ)

Многія з вас, напэўна, адпачывалі на моры. А ці даводзілася вам назіраць, як набягаюць хвалі на бераг? Ці заўважылі вы, што яны сваёй формай нагадваюць літару *м*? Здзівіліся? А вось тыя ж фінікійцы даўно заўважылі гэтую асаблівасць і назвалі літару «*мем*» – вада, хваля. Вельмі праўдзіва.

Сёння мы пра гэта забыліся і проста кажам, што **М** – чатырнаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **М** («мыслеце»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Μ** («мі»).

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнабеларускага пісьменства.

Абазначала зычныя гукі [*м*], [*м'*]: *масло* – [*масло*], *минута* – [*м'инута*].

Мела таксама лічбавое значэнне «сорак».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыянаваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	
Старажытнагрэчаская	
Візантыйская	
Глаголіца балгарская XI ст.	
Устаў XI ст.	
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	
Скорапіс XV ст.	
Беларускі скорапіс XVI ст.	
Паўустаў канца XVII ст.	
Грамадзянская пач. XVIII ст.	
Лацінская	

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорныя змычна-праходныя губна-губныя зычныя гукі [м], [м']: *мара* – [мара], *мядунка* – [м'адунка].

Бывае вялікая (М) і малая (м), мае рукапісную (Мм) і друкаваную (М м) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (МАЗ), як умоўнае скарачэнне слоў «метр» (30 м), «мора» (Балтыйскае м.).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «трынаццаты» (група «М»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 9 м).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 4230 слоў, якія пачынаюцца на літару М. Сярод іх знаходзім: *мажлівасць, мазаіка, мама, маральны, мастацтвазнаўства, матываваць, мезенец, метраж, міласэрны, мысліць, мытнік, мэтанакіраваны.*

* * *

Што ж, клічце хутчэй памочнікаў: для замацавання ведаў будзем пісаць дыктант.

МІЦКЕВІЧАЎ ДУБ

Добра ўбітая сцежка нават у нізінах спружыніла. На ёй было столькі каранёў, нібы хто некалі там гаць гаціў. Усе яны ажно гулі пад нагамі. Здавалася, што ідзеш не па сцежцы, а па мудрагеліста сплеченай драбіне. Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь? Глядзеў, а ўспамінаўся той, што стаіць у Шчорсах, у старым парку. Гэты дуб – падлетак у параўнанні з тым. Той дуб у народзе называюць

Міцкевічавым. Пад ім, кажучь, паэт пісаў сваю гераічную паэму «Гражына». Пад ім не раз марыў аб светлай долі для свайго народа.

Каб зберагчы жывы помнік і падоўжыць яму жыццё, мясцовыя кавалі яшчэ некалі спавілі дуб жалезнымі абручамі. Але стары волат аджывае сваё. У апошнія гады толькі адна-адзіная галіна зелянее на ім. Але і гэта галіна – вялікая радасць для мясцовых дзяцей. Яны прыбягаюць туды гаманкім табунком, пазіраюць на жывую яшчэ галіну і мараць дачакацца жалудоў, каб вырасціць з іх новыя дрэвы.

- Выпішыце прыклады, у якіх літара **м** абазначае гукі [м] і [м’].

- Пра якога Міцкевіча ідзе гутарка ў тэксце?

* * *

Прачытайце. А пра якога Міцкевіча ідзе гутарка ў дадзеным тэксце? Успомніце і перакажыце яшчэ некалькі эпизодаў з жыцця гэтага чалавека. Для пераказу выкарыстайце кнігу М. Лужаніна «... расказвае пра сябе» (замест шматкроп’я ўстаўце псеўданім-прозвішча гэтага пісьменніка).

«ЯШЧЭ АДЗІН МІЦКЕВІЧ...»

Пасля заканчэння школы ў Мікалаеўшчыне Кастусь два гады рыхтаваўся да паступлення ў Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю.

Праўда, калі гаварыць больш дакладна, то не два гады, а дзве зімы. Толькі сьдзе снег – і да позняй восені не было часу займацца падрыхтоўкай – хапала іншай, больш пільнай работы!

Бацька вечна заняты: то ў абходзе, то высочвае для паноў глушцоў ці лася, то вязе ў замак князю рыбу або качак. Да таго ж у апошні час ён пачаў прыхворваць. Усё часцей і часцей бацька садзіўся ля стала, паклаўшы пад бараду рукі, думаў горкую думу...

На службе бацьку замяшчаў Уладзік. Алеся дома ўжо не было: ён паехаў у Данбас. А Косцік памагаў дзядзьку Анто-

сю ўпраўляцца з гаспадаркай. Абсяваў поле, касіў, вазіў дровы, ездзіў у млын – ды хіба мала працы каля дома?! Прылаўчыўся нават так жаць, што мала адставаў ад маці і дзядзькі. А выпадзе якая вольная часіна – чытаў кнігі ці ішоў збіраць грыбы.

Затое зімою Косцік цалюткі дзень праседжваў за сталом. Рыхтаваўся ўдумліва і без прынукі. Перарашаў усе задачкі з задачніка. Старанна вучыў граматыку, у якой правілы падмацоўваліся прыкладамі з вершаў. Трапляліся тут і дзівосныя радкі. Косцік выпісваў іх у свой сшытак і вучыў на памяць. Шкада толькі было, што гэтыя вершы ў граматыцы надрукаваны не поўнасю і абрываліся на самым цікавым месцы...

Кастусь сядзіць з кнігай...

Заглядае ў акно месяц, кідае на падлогу зеленаваты водбліск. Гэта страляе мароз. Косцік узіраецца ў замерзлую шыбу. Пад зьяннем месяца хлёў і клуня, што схаваліся ў гурбах, нават сосны, зацярушаныя снегам, здаюцца нейкімі іншымі – маленькімі, прысадзістымі. Дрыжаць зоркі, пабліскваюць, пераліваюцца рознымі колерамі сняжынкі... Кастусь углядаецца ў акно і доўга любуецца характам зімовай ночы. Пасля адкладвае кнігу, і самі сабою нараджаюцца ў думках, плывуць радкі верша на лісток паперы. Праўда, заўтра можа здарыцца так, што перачытае ён свой верш і лісток паляціць у печ. Цяжка складаць верш... Кастусь прагна чытае кнігі, а дастаць іх – бяда. Часам кажа ён бацьку:

– Папрасі, татачка, кніжак у пані Аксені... Бяры з вершамі.

Міхал то забудзецца на сынаву просьбу, то неахвота ісці ў хату да пана ляснічага, лішні раз пападацца яму на вочы. Адноўчы жонка ляснічага, пані Аксеня, сама запытала, як маецца Кастусь.

– У настаўніцкую семінарыю рыхтуецца. Прасіў ён у вас, дарагая панечка, кніг з вершамі, ды я не адважыўся вас турбаваць...

– З вершамі? — здзівілася жонка ляснічага.

– Ведаеце, блазнота... Сам нешта такое складае, – тлумачыў ляснік.

– Няхай, няхай піша... Можа, яшчэ адзін Міцкевіч паэтам стане... Быў такі польскі паэт Адам Міцкевіч. Родам з Беларусі, з-пад Навагрудка, хораша апісваў нашыя мясціны, асабліва возера Свіцязь...

І прынёс у той дзень бацька Кастусю два томікі вершаў рускага паэта Лермантава, балады Міцкевіча на польскай мове і расказаў сыну пра размову з жонкай ляснічага.

Кастусь з цікаўнасцю прыступіў да чытання.

* * *

Успомнілі мы з вамі і аднаго Міцкевіча, і другога. Толькі ў нашай літаратуры даволі значная колькасць творцаў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару М. Сярод іх – У. Мазго, С. Майхровіч, А. Макаёнак, П. Макаль, А. Мальдзіс, М. Маляўка, І. Манькоўскі, В. Маракоў, К. Марашэўскі, У. Мархель, Г. Марчук, А. Масарэнка, М. Матукоўскі, Я. Маўр, А. Махнач, Н. Мацяш, М. Машара, І. Мележ, Е. Міровіч, П. Місько, М. Мішчанчук, А. Мрый, П. Мсціславец, М. Мушынскі, П. Мядзёлка, Мялецій Сматрыцкі, М. Мятліцкі.

Абапіраючыся на ўласны вопыт і раней набытыя веды, скажыце, ці ўжывалі названыя аўтары ў сваіх творах макаранічную мову? Для адказу выкарыстайце наступны матэрыял.

Макаранічная мова – мова асобных персанажаў або нават цэлага твора (верша), перанасычаная іншамоўнымі словамі, варварызмамі з мэтай камічнага паказу героя або парадыйнага высмейвання пэўных літаратурных з’яў. Напрыклад, у камедыі Я. Купалы «Паўлінка» на такой мове, дзе змешаны беларускія, польскія і рускія словы, выказваецца і спявае свае песні сатырычны персанаж Адольф Быкоўскі:

*Дзяўчыначка суха, бляда,
Я да тебе ў госці яда,
І конікаў не жалую,*

Ушыстку ночку машырую.
 Сядзіць голуб на галіне,
 Салавей на ветке;
 С аднэй дзевушкай гуляю.
 Другая в прыметке.

* * *

Для выканання наступнага задання зноў спатрэбіцца «Слоўнік беларускіх прыказак». Карыстаючыся ім, вы па тлумачэнні павінны аднавіць першапачатковы варыянт прыказкі.

Прыказка	Тлумачэнне
	... адзін чалавек спрачаецца з другім яго ж довадамі
	... гавораць, калі чалавек перабольшвае свае якасці
	... пра таго або тое, што толькі з выгляду здаецца малым і нязначным
	... таго, што прыносіць карысць, лепш перадаць, чым недадаць
	... маўчанне ўспрымаецца як станоўчы адказ на пытанне
	... нежаданне адставаць ад іншых у супольнай справе
	... асуджэнне плётак, ад якіх бывае бяда, разлад між людзьмі, сваркі або непрыемнасці
	... здарылася нешта прыёмнае, але непрадбачанае, неспадзяванае

Прыказка	Тлумачэнне
	... кажуць, калі не давяраюць чужым парадам, думкам, а спадзяюцца на свой вопыт і розум
	... спадзяванне на лепшае, на тое, што гора перабудзецца і вернецца шчасце

* * *

Пара і адпачыць пасля такой працы. Як казаў наш Міцкевіч (Якуб Колас), «не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому...» Напэўна, і вас кліча вуліца. Толькі не спяшайцеся, а паслухайце, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Мароз вялікі стаяць не дазваляе.
 Мокры красавік – добрая паша будзе.
 Май зямлю грэе, але і сіверкам вее.
 Май халодны – не будзеш галодны.
 Май дажджлівы – год урадлівы.
 Май – і пад кустом рай.
 Майская травіца – нібы маладая дзявіца.
 Маланкі на чыстым небе – засухі будуць.
 Моцна парыць – на навальніцу.
 Мужыку лета, што святому рай.

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Вочкі – чорныя гарошкі,
 Шэрая апратка,

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару М.

Хвост – іголкай, вусы, ножкі,
І нара ёй – хатка.

Залатая змейка хвосцікам махнула,
Хвосцікам махнула – ў небе мільганула,
Ў небе мільганула, ды хутчэй – за хмары,
Ды хутчэй – за хмары, бо тут гром ударыў.

Неба з ранку хмурыцца –
Не пайду на вуліцу,
Бо шчыпае там за нос
Жартаўлівы дзед ...

Выпякалі каравай,
Ды праспалі трошкі:
Птушкі вышчыпалі край,
Рассыпалі крошкі.

Схавала дзіўную красу
Дзяўчына ў падзямеллі,
На свет пакінула касу
З зялёнае кудзелі.

Лета ён хадзіў, знямог,
Намазоліў лапу –
На зіму, стамлёны, лёг
У бярлог-канапу.

Што за шкоднае стварэнне –
Кружыць-кружыць ля варэння,
Так і цэліць, каб упасці
Альбо кроплю хоць украсці.

МЕТАГРАМЫ

З **М** расту я на градзе,
З **Р** я поўзаю ў вадзе.
Калі пачнём на **Р** чытаць –
Сама адна, братоў аж пяць.
А вось паставім **М** спачатку –
Спячэм і булку, і аладку.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Мама Мілу мылам мыла,
Міла мыла не любіла.

– Ці маліны мылі вы?
– Мылі, ды не мылілі.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Мільён, мінута

Венецыянскі падарожнік XIII ст. Марка Пола прыехаў з Кітая і стаў распавядаць аб незлічоных багаццях гэтай краіны. Апавядаючы, ён дабавіў да існуючага слова «міле» (тысяча) канчатак «оне» з павелічальным значэннем. Так слова «міліоне» стала папулярным і паступова ўвайшло ў мову для абазначэння тысячы тысяч.

Слова *мінута* ўтварылася ад «міна», што ў старажытным Вавілоне абазначала адзінку вагі, роўную прыкладна 500 г. За дзве «нашыя» гадзіны з існаваўшых тады ў Вавілоне вадзяных гадзіннікаў выцякала *міна* вады. Таму гэты адрэзак часу таксама стаў называцца *мінай*. Пазней *міна* ператварылася ў сучасную «мінуту». Слова мае сувязь і з лацінскай «мінута» – паменшаная, малая. Да нас прыйшло з нямецкай «мінутэ». На Беларусі для абазначэння невялікага праемежку часу і як адзінка вымярэння часу ўжывалася слова *хвіліна*.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара М»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Надышоў час паклікаць нашых памочнікаў-вучняў, якія раскажуць пра сваю літару М (глядзі на ўкладцы).

Н

З ног на руки стала Н –
Не знайсці ніякіх змен.
Але *нос* і *ногі* згінуць,
Калі Н зусім адкінуць.

Н (НАШЪ)

Якую ж яшчэ інфармацыю пакінулі нам старажытныя фінікійцы? Аказваецца, інфармацыя вельмі загадкавая, бо сённяяшняя літара **Н** гучала як «нун». І мела значэнне... «рыба». Паспрабуйце знайсці падабенства, хоць аддаленае, калі ў сучаснай мове **Н** – пятнаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Н** («нашъ»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Ν** («ні»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства.

Абазначала зычныя гукі [**н**], [**н'**]: *назвати – [назват'и], небо – [н'эбо]*.

Мела таксама лічбавае значэнне «пяцьдзясят».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤍
Старажытнагрэчаская	Ν
Візантыйская	ν
Глаголіца балгарская XI ст.	Р
Устаў XI ст.	Н
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	Н Н

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	Н
Скорапіс XV ст.	н
Беларускі скорапіс XVI ст.	н
Паўустаў канца XVII ст.	Н
Грамадзянская пач. XVIII ст.	н
Лацінская	N

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва

ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорныя змычна-праходныя прэдняязычныя зычныя гукі [н], [н']: *нага* – [нага], *назоўнік* – [назоўн'ік], *ніва* – [н'іва].

Бывае вялікая (Н) і малая (н), мае рукапісную (Нн) і друкаваную (Н н) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (НАН), як умоўнае скарачэнне (н. э. – новая эра).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «чатырнаццаты» (група «Н»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (пункт № 9 н).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 8212 слоў, якія пачынаюцца на літару Н. Сярод іх знаходзім: *наверадзіць, навука, нагбом, народ, ноу-хау*.

Вось такая інфармацыя пра літару Н. І правілы правапісу яе засвойваюцца лёгка. Але... клічце сваіх памочнікаў, каб разам з імі напісаць дыктант

НАЗВА ГОРАДА

Некаторыя даследчыкі лічаць, што горад Нясвіж узнік таму, што ў гэтым месцы праходзіў адзін з водных гандлёвых шляхоў. А пра ўзнікненне назвы горада існуе многа легендаў. Вось адна з іх.

Паміж вытокамі рэчак Ушы і Лані ўзнікла старажытная крэпасць. Лодкі з купцамі і воямі плылі з поўдня па Лані. А ў тым месцы, дзе цяпер Нясвіж, перацягвалі лодкі волакам па зямлі да рэчкі Ушы. Работа была цяжкая, шмат людзей займалася гэтым. Жылі яны тут у крэпасці, якая была добра ўмацавана. Варожым лазутчыкам, якіх называлі віжамі, амаль немагчыма было туды прабрацца. Кожную раніцу дзорныя хадзілі па сценах, а потым дакладвалі князю: «Несць віжаў». А князю чулася слова: «Нясвіж».

Адсюль і пайшла назва Нясвіжа.

- Зрабіце фанетычны разбор слоў *Нясвіж, узнікненне*;

- на аснове народных легендаў падрыхтуйце разгорнутае паведамленне пра паходжанне назвы аднаго з гарадоў Беларусі (акрамя абласных цэнтраў).

* * *

Дзякуй продкам за такую багатую фальклорную спадчыну. Але і гэта яшчэ не ўсё. Давайце паслухаем, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

На дварэ мароз, а пад носам адліга.
На дварэ мароз, а ў кішэні грошыкі таюць.
Неба белазорнае – зіма заплача позна.
Не лічы кветачкі вясною, а лічы ягадкі восенню.
Не чакай лета доўгага, маліся за цёплае.
Не поле родзіць, а лета.
Начная раса невысокая – быць навальніцы.
Не сей пшаніцы, калі дзеці ідуць у суніцы.
Не помніць карова зімы, дачакаўшы лета.
Націна пасохла – значыць, бульбу выбіраць пара.

Напэўна, доўга даводзілася нашым прадзедам назіраць, каб зрабіць такія высновы. Калі яшчэ з’являцца розныя спадарожнікі і метэаралагічныя станцыі?! А так – назірай, запамінай і рабі высновы. Можна, і вы назаўяце некалькі прыкмет для прагназавання надвор’я, якія пачынаюцца на літару **Н**.

* * *

Пакуль займаліся прагназаваннем, ледзь не забыліся яшчэ на адзін спрадвечны скарб – прыказкі і прымаўкі.

Прааналізуйце табліцу. Замест шматкроп’яў у кожны выраз устаўце адно і тое ж слова (у адпаведнай форме) – і атрымаеце гатовую прыказку. У правую калонку табліцы запішыце тлумачэнне кожнага выслоўя.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Аддай рукамі, хадзі ...	
2. Каб не спатыкнуцца, трэба пад ... прыглядацца.	
3. падпірае, рука руку абмывае.	
4. Не піў – не мог, а выпіў – ні рук, ні ...	
5. У ... праўды няма.	
6. Ці за адну ... вісець, ці за дзве – адна ласка.	

А зараз паспрабуем ускладніць гэта заданне: перад вамі – прозвішчы беларускіх літаратараў з пачатковай літарай **Н**. Ці ўдасца вам адшукаць у іх творах прыведзеныя прыказкі?

А. Наварыч, І. Навуменка, А. Налівайка, І. Насовіч, Я. Нёманскі, М. Нікіфароўскі, Г. Новік, С. Новік-Пяюн, І. Новікаў, Р. Няхай.

Складанае заданне атрымалася? Затое – колькі прачытана! І, можа, падчас чытання вы знайшлі прыклады, калі аўтары выкарыстоўваюць у сваіх творах няўласна-простую мову? Каб узначіль вывучаны на ўроках матэрыял, прачытайце наступны артыкул.

Няўласна-простая мова – своеасаблівы прыём апавядання, у якім спалучаюцца мова аўтара і мова героя. Апавяданне вядзе аўтар, але ў гэтае апавяданне як бы ўрываецца голас героя, аўтар пачынае гаварыць словамі героя, думаць і выказваць пачуцці так, як гэта рабіў бы герой. Напрыклад, у рамане «Людзі на балоце» І. Мележ з дапамогай няўласна-простай мовы раскрывае душэўны стан, думкі і паводзіны Васіля, калі ён пачуў, што банда Маслака разгромлена:

«Васіль аж перастаў дыхаць: вось дык навіна! Вестку гэтую чуў ён упершыню, чуткі неяк абышлі яго, і навіна

ўразіла хлопца незвычайна. І як яна магла не ўразіць, калі столькі пакутаваў з-за гэтай поскудзі з абрэзамі, калі яна, можна сказаць, свет яму закрыла! Даскакаліся, значыцца, гады! Атрымалі сваё! Тут жа ўслед за радасцю паявілася клопатнае: а можа, яны і пра Курані, пра яго што гаварылі?»

* * *

Цяпер самы час адпачыць і зазірнуць у *Пагуляндую*, дзе вас чакаюць гульні з літарай **Н** і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Блакiтная дарожка
Пасыпана гарошкам.

Шэрае сукно лезе ў акно.

МЕТАГРАМЫ

Ты пра мяне чытаў, напэўна,	Я – з казкі Пушкіна, я там
Я – казкі Пушкіна герой.	Папá перамагаю.
Калі ты Л на Н заменіш –	Калі заменіш Л на Н ,
Сiбiрскай стану я ракой.	То я – бандытаў зграя.

ЛАГАГРЫФ

Бачыць ты прывык мяне цякучай,
Н устаў – і стану я балючай.

СКОРАГАВОРКА

Звала па маліну
Марына Галіну.
Галіна Марыну
Звала па каліну.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Н**.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Скажыце, у сувязі з чым змяняецца вымаўленне чалавека пры насмарку. Прыгадайце, як вымаўляецца [н]. Чаму так вымаўляецца? Выразна прачытайце прымаўкі і скарагаворкі з [н], [н'].

Шумны. Думны, ды не разумны.

Нясмелага з няўмелым не распознаеш.

Ні налева ні направа, ні направа ні налева.

Змяняў быка ў Мінску на індыка ў Пінску.

Як дурніцы не чарніцы, дык чарніцы не дурніцы.

Ніна несла Нэлі ніткі.

2. Выразна вымаўляйце падоўжаны мяккі [н':] у прапанаваных словах.

Насенне, вясенні, асенні, карэнне, чытанне, змаганне, здарэнне, варэнне.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Народ, нацыя

Слова *народ* – агульнаславянскага паходжання ад асновы «род» і азначае: усе людзі, якія нарадзіліся ў адным племені, краіне. **Народ** – насельніцтва дзяржавы, жыхары краіны; нацыя, нацыянальнасць, народнасць; асноўная працоўная маса насельніцтва краіны; людзі.

Слова *нацыя* ўвайшло ва ўсеагульнае карыстанне ў 2-й палове XVIII ст. з лацінскай «нацыё» – племя, народ. Яно ўжывалася часцей за ўсё ў значэнні «нацыянальнасць». Зараз слова *нацыя* абазначае ўстойлівую супольнасць людзей, узнікшую на базе супольнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага і псіхічнага складу, які праяўляецца ў супольнасці культуры. Гэта яшчэ і дзяржава, краіна.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Н»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Самую вялікую нагрузку вырашыў вытрымаць амерыканец Білдзінг. Прывязаўшы сябе да санак з ракетным рухавіком, ён панёсся ўніз па нахільнай плоскасці. Імкліва апускаючыся, Білдзінг раптам прыпыніў сані. На імгненне паскарэнне сілы цяжару павялічылася ў 82,6 раза – цела яго важыла ў той момант 6 тон! Напружанне працягвалася ўсяго 1/400 секунды, але чалавек адразу пазбавіўся зроку, пульс прыпыніўся. Ён знаходзіўся ў глыбокай непрытомнасці. Толькі праз тыдзень Білдзінг ачуняў.

* * *

Самым моцным і вынослівым артыстам савецкага цырка быў Мікалай Жарабцоў. Ён мог везці фурманку з 20 седакамі, падымаць платформу з двума быкамі, варочаць 12 чалавек на каруселі, устаноўленай у яго на гродзях.

* * *

А што ж нашы памочнікі падрыхтавалі пра літару Н? Дадзім слова ім (глядзі на ўкладцы).

О

Як абруч сарвалі з бочки,
О ад нас пабегла ўпрочкі.
Стой! Без літары такой
Не напішаш нават «ой»!

◊

(ОНЬ)

Няцяжка здагадацца, што літара **О** ў старажытных фінікійцаў асацыіравалася з вокам. Па гэтай прычыне яна мела назву «айн» («вока»). Абрысы яе не змяніліся і праз тысячагоддзі.

Сёння **О** – шаснаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **О** («он»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Ο** («омікрон»).

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала галосны гук [o] пасля цвёрдых зычных: *народъ* – [народ], *столь* – [стол].

Мела таксама лічбавое значэнне «семдзясят».

У XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская		Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	
Старажытнагрэчаская		Скорапіс XV ст.	
Візантыйская		Беларускі скорапіс XVI ст.	
Глаголіца балгарская XI ст.		Паўустаў канца XVII ст.	
Устаў XI ст.		Грамадзянская пач. XVIII ст.	
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.		Лацінская	

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з **Ф**. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове літара **О** абазначае лабіялізаваны галосны гук [о] задняга рада сярэдняга пад'ёму ў пачатку слоў і пасля цвёрдых зычных пад націскам: *Орша* – [Орша], *родны* – [родны].

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца толькі 81 слова, якое пачынаецца на літару **О**. Сярод іх знаходзім: *омнібус, ордар, ордэн, оталарынгалогія, офіс, охра*.

Пад націскам літара **О** пішацца:

- у пачатку слоў (пераважна запазычаных): *оптыка, ордэн*;

- у славянскіх прозвішчах і назвах: *Обручай, Ожагаў, Орша*;

- у сярэдзіне і на канцы слоў пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных: *ночы, жолуд, дэпо*.

Не пад націскам **О** захоўваецца:

- у выклічніках і часціцах: *ого, о-го-го*;

- у некаторых іншамоўных тэрмінах: *омметр, офшор*.

Бывае вялікая (**О**) і малая (**о**), мае рукапісную (*О о*) і друкаваную (*О о*) формы.

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «пятнаццаты» (група «О»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 5 о).

І хаця сярод беларускіх літаратараў няма творцаў, чыё прозвішча пачынаецца на літару **О**, аднак сярод твораў іншых аўтараў можна сустрэць такі жанр, як ода (грэч. *ode* – песня) – урачысты, узнёслы, паэтычны вершаваны твор, хвалебная песня ў гонар важнай падзеі ці асобы. Узнікла ў старажытнай Грэцыі, дзе мела форму песні для хора. Асаблівае пашырэнне набыла ў паэзіі класіцызму. У рускай літаратуры да гэтага жанру часта звярталіся М. Ламаносаў, Г. Дзяржавін. У пазней-

шай літаратуры *ода* не мела развіцця, як жанр устарэла. Аднак яна перадала свае традыцыі грамадзянскай лірыцы.

* * *

Зараз клічце сваіх сяброў і папрасіце іх прыхапіць з сабой перакладныя руска-беларускія слоўнікі, бо нам давядзецца пісаць пераклад

ОСЕНЬ

Как хороша иногда бывает осень! Погода стоит тёплая и тихая, нет ещё ни обложных дождей, ни восточных ветров с заморозками. Солнце греет слабо, не курится земля, и лишь по утрам покрывается она дымчато-сизым туманом. Сквозь туман, как сквозь матовое стекло, проступает зелёная краска озими, а по сенокосам так буйно подымается свежая трава на месте скошенной (её называют у нас отавой), что впору второй раз пускать сенокосилки.

Едешь то ли по шоссе, то ли по железной дороге, и по обе стороны её бесконечными шеренгами тянутся фруктовые деревья, многие из которых, несмотря на позднюю осеннюю пору, отягощены плодами.

Осень позолотила листву, украсила склоны холмов багрянцем, острым клином тянутся на юг журавли в синей вышине, а на плантациях мелькают белые платочки сборщиц овощей, тархтят по дорогам возы, запряжённые лошадьми. Возы доверху нагружены ящиками, наполненными щедрыми дарами природы.

* * *

Вось перад вамі яшчэ адзін «асенні» тэкст. Прачытайце. Абапіраючыся на пераклад і прапанаваны тэкст, падрыхтуйце разгорнутае вуснае выказванне на тэму «Восень».

ВОСЕНЬСКІ ЛЕС

Восеньскі лес быў сцюдзёны, туманны і шматфарбны. Холад разліўся па лесе, павуціна, мокрая ад ранішняга тумана

ну, перапляла ўсе сцяжынкi. Здавалася, што ноччу тут пра-
бег сярдзіты звер і ўсюды пакінуў шматкі сваёй белай поўсці.
Адзінокія птушыныя галасы няўтульна гучалі ў гэтым ура-
чыстым халодным маўчанні, якое перад прыходам зімы ўсё
глыбей агортвала лес. Засвішча паўночны вецер, скуе дарож-
ныя каляіны і травяністыя балотцы свежы бліскучы лёд, глу-
ха зашумяць высозныя грамады елак і соснаў, бездапаможна
затрапечацца апошнім лісцем асіна.

Тады пад лясныя шаты прыйдзе зіма. Змярцвелы лес
будзе стаяць пад суровым небам, успамінаць сонечныя вес-
навыя дзянькі, успамінаць сваё шумлівае зялёнае юнацт-
ва і аднойчы раптам пасвятлее, азорыцца іскрыстай беллю.
Гэта першы снег бязгучна апусціцца на скаваную маразамі
зямлю, пакрые жоўта-буры мох, тоненькі лёд на балоце, пад
якім застыла вада. Мяккія белыя купіны, што раскіданы між
хвойнічку, стануць падобныя на вялізныя пуховыя падушкі.

* * *

Прыйшоў час зазірнуць і ў *Пагуляндыю*, дзе вас ча-
каюць гульні з літарай **О** і цікавая інфармацыя.

МЕТАГРАМЫ

Я не яблык і не сліва,
А другі духмяны плод.
Хочаш ты, каб я залівам
На рацэ зрабіцца змог?
Трэба – толькі і ўсяго –
А паставіць замест **О**.

Я маю сцены і куты,
Усё жыццё служу табе.
Мне **О** на **Ы** заменіш ты –
Тады шукай мяне ў трубе.

ЛАГАГРЫФ

З О – арктычныя я і антарктычны,
А без О – я знак матэматычны.

КРЫЖЫКІ-НУЛКІ

1. Устаўце ў пустыя клеткі літары так, каб словы чыталіся аднолькава ва ўсіх напрамках.

	О	
О		О
	О	

2. Колькі слоў можна прачытаць у гэтых квадра-
тах?

А	С	А
С	О	Н
А	Н	Я

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Ордэн

Слова *ордэн* запазычана ў Пятроўскую эпоху з нямецкай мовы. А ў нямецкую мову яно прыйшло з лацінскай, дзе *ordo* – родны склон *ordinis* – «рад» (роднаснае *ordinare* – «прыводзіць у парадак, ставіць у строй»).

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара О»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

А зараз запрашаем нашых вучняў, каб яны прадэманстравалі сваё бачанне і разуменне літары О (глядзі на ўкладцы).

П

П падобна на вароты.
Пашукай хутчэй яго ты
У словах: *пара, птах, пілот*
І *паветраны палёт*.

П (ПОКОЙ)

Калі ўважліва прыгледзецца да гэтай літары і крыху пафантазіраваць, то можна зразумець, чаму ў старажытных фінікійцаў яна называлася «пе» і асацыявалася з такой часткай твару, як рот.

Сённяяшняя П – сямнаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай П («пакой»), утворанай на аснове грэка-візантыйскай устаўной П («пі»). Імя літары «пакой» увялі Кірыл і Мяфодзій. Гэта станбяздзяення ў матэрыяльным і духоўным значэнні, адсутнасць узрушанасці і трывогі.

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычныя гукі [п], [п’]: *палацъ – [палац], праца – [праца], пятно – [п’атно]*.

Мела таксама лічбавое значэнне «восемдзясят».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыянаваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤑
Старажытнагрэчаская	Γ
Візантыйская	Π
Глаголіца балгарская XI ст.	Р
Устаў XI ст.	П
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	П

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	пП
Скорапіс XV ст.	п
Беларускі скоропіс XVI ст.	п
Паўустаў канца XVII ст.	П
Грамадзянская пач. XVIII ст.	л
Лацінская	Рр

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія выбухныя губна-губныя зычныя гукі [п], [п']: *па-рог* – [парох], *праўда* – [праўда], *пясок* – [п'асок].

Бывае вялікая (П) і малая (п), мае рукапісную (P п) і друкаваную (П п) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ППШ).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «шаснаццаты» (група «П»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (паліца № 4 п).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 23701 слоў, якія пачынаюцца на літару п. Сярод іх знаходзім: *па-братэрску*, *падснежнік*, *паклясціся*, *патрыятычны*, *пераканальна*, *пленэр*, *поўнагалоссе*, *прывітанне*, *прыязнасць*.

* * *

Каб не парушаць традыцыю, зараз напішам з вамі дыктант. Клічце сваіх памочнікаў.

ПІНСК

Ёсць на карце нашай Радзімы нямала такіх гарадоў, непаўторны каларыт якіх увабраў у сябе і таямнічую экзотыку даўніны, і мяцежны подых бітваў, і галавакружны поступ пераўтварэнняў. Да іх з поўнай падставай можна аднесці Пінск – адзін з самых старажытных беларускіх гарадоў.

У паўднёвай частцы горада відаць велізарны белы манастыр, збудаваны езуітамі ў шаснаццатым веку. Манастырскі будынак, дзе даўней жылі манахі, а цяпер змяшчаецца духоўнае вучылішча, узнімаецца над роўняддзю балот.

Зацятаю грознасцю і панураю суровасцю вее ад гэтых старасвецкіх муроў, а манастыр мае выгляд непадкупнага

вартаўніка аджытых рэлігійных традыцый старасветчыны. Як непарушная скала над морам, стаіць над балотамі гэты маўклівы волат, аглядаючы неабсяжныя разлогі на далёкія дзясяткі вёрст.

У ясныя вясеннія або летнія раніцы ці вечары, калі паветра, напоенае вільгаццю, бывае асабліва чыстым і празрыстым, манастыр выступае яшчэ больш выразна ў сваіх магутных абрысах. Яго парталы паважна разгортваюцца на фоне ясна-ружовага неба, і нельга не заглядзецца на яго.

- Растлумачце значэнне слова *партал*;
- затранскрыбіруйце словы *частцы*, *старасветчыны*, *напоенае*;
- успомніце, лёс якога беларускага пісьменніка цесна пераплецены з гэтым горадам;
- назавіце творы гэтага літаратара, у якіх упамінаецца горад Пінск.

* * *

Сярод беларускіх літаратараў, чые прозвішчы пачынаюцца на названую літару, са слоўніка «Беларускія пісьменнікі» мы вылучылі В. Палтаран, С. Палуяна, А. Пальчэўскага, С. Панізьніка, П. Панчанку, У. Папковіча, Я. Пархуту, М. Паслядовіча, А. Паўловіча, Пашкевіча Яна Казіміра, Г. Пашкова, Г. Пельгрымоўскага, П. Пестрака, А. Петрашкевіча, А. Пісьмянкова, П. Прыходзьку, І. Пташнікава, Я. Пушчу, А. Пысіна.

Чытаючы іх творы, звярніце ўвагу на такія мастацкі прыём, як **перыфраза** (ад грэч. *peri* – навокал і *phraso* – гавару) – зварот, які ўжываецца замест назвы ці ўласнага імя і ўказвае на якую-небудзь важную асаблівасць з’явы, прадмета ці рысу чалавека. Перыфраза – гэта, уласна, разгорнутая метанімія. Напрыклад:

*Хоць білі гарматы
на сыне Урала,*

*ды бронь баявую
снарадам не брала.*

А. Вялюгін. Балада аб уральскім танку

Абапіраючыся на творы названых аўтараў, складзіце слоўнік «Паэтычная перыфраза». Калі ўзнікнуць цяжкасці, звярніцеся да слоўніка Г. Малажай «Беларуская перыфраза».

* * *

З залацінкамі нашых твораў пазнаёміліся. Але не трэба забывацца і на спадчыну народа. Пагэтану паслухайце заданне: у левай калонцы падаецца прыказка, а з правай вы самі павінны выбраць правільнае тлумачэнне гэтага выразу.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Пад кожнай крышай свае мышы.	а) праўда не заўсёды прыемная, раздражняе, выклікае злосць
2. Пажар агнём не тушаць.	б) што-небудзь непрыемнае для каго-небудзь не ліквідуеш дакарамі, натацый
3. Пень гарэў, а чорт хвост пагрэў.	в) пра неабходнасць захоўваць меру пры гасцяванні
4. Першы дзень госць – золата, другі – срэбра, трэці – медзь, дадому едзь.	г) плач не дапаможа таму, у каго бяда, гора, маркота
5. Плачучы, рот не паправіш.	д) гаворыцца пра незадаволенасць чыёй-небудзь працай ці пра яе безвыніковасць
6. Праўда вочы коле.	е) у кожнага свае асаблівасці, звычкі, клопаты

Прыказка	Глумачэнне
7. Працуюць і смаку не чуюць.	ё) гаворыцца пра чалавека, сваяцтва з якім выклікае падазрэнне

А яшчэ

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Па зіме кладзецца лета.

Першы снег выпадае ноччу.

Паўднёвы вецер вее – старога грэе.

Першы гром вясной – значыць, цяпло не за гарамі.

Прыйшла вясна – ужо часу няма; прыйшло лета – бярыся то за тое, то за гэта.

Пяе салавей у голым лесе – неўраджайны год будзе.

Паспелі чарніцы – і жыта гатова да жніва.

Па лету нагою коп, а ўзімку ў рот хоп.

Пчолы рана вылятаюць – на дождж.

Па восені і ў кошкі ляпёшкі.

* * *

Прачытайце тэкст. Ці згодны вы з аўтарам? Падрыхтуйце сваё разгорнутае звязнае выказванне на дадзеную тэму. Якую прыказку вы можаце прапанаваць у якасці эпіграфа да свайго выказвання?

ПРАГА ЧАЛАВЕЧНАСЦІ

– Свет збудаваны такім чынам, што ўсе людзі лёгка замяняюцца адзін адным, – растлумачыў Глеб. – І не толькі на любой вытворчасці. У любым сэрцы. Памяць – для суцяшэння. І пагаджацца з гэтым – хлусіць самому сабе...

Я не пагадзілася. Навошта тады жыць? Каб жыць? Каб не ламаліся звенні ў ланцугу часу, як ён лічыць? Мы хлусім у іншым. У большым. Таму што прагнем толькі браць, толькі атрымліваць – і ад людзей, і ад прыроды. Як плату за тое, што жывём.

Калі задумацца, чаму на працягу столькіх стагоддзяў панавала ў свеце рэлігія, атрымаецца: да Бога, да Хрыста, цягнуліся душы якраз таму, што ён платы не браў. Што ён сабой заплаціў, даўшы прыклад самаахвярнага служэння ісціне, людзям. Наша ісціна, наша праўда – іншая, але і яе нельга сцвердзіць, пакуль чалавек не адмовіцца ад платы, ад жадання толькі браць, атрымліваць. І нічога я не блытаю, самаадрачэннем гэта называй ці ідэалізмам.

Мікеланджэла, Бетховен, Талстой... Старыя майстры верылі, што чалавек заслугоўвае вечнасці, што душа яго павінна ачышчацца ад усяго цёмнага і балючага ў ёй, каб наблізіцца да неба. Да неба не ў значэнні «раю», а ў значэнні вышыні, духоўнага ўздому, духоўнага прасвятлення. Таму столькі светлай радасці ў адных з іх і столькі імклівай сілы пераадолення ў другіх.

Думаю, нам, нашаму часу не хапае і гэтай веры, і гэтага імкнення да гармоніі, да гарманічнага спалучэння будзённай працы і святочнай мары, памкнення ачышчацца ад усяго цёмнага і балючага ў душы. Чалавек капаецца ў дарах і смецці прагрэсу – і літаратура, і мастацтва калупаюцца часам у дробным, будзённым, заўважаючы ў чалавеку толькі абывацеля. Не таму, што абывацель выйшаў сёння ў героі і смецця ў наш час больш, чым у любы іншы, не. Смецця заўсёды хапала. Хапала і тых, хто ў ім капаўся. Але раней класікі нават паказваючы такога чалавека, верылі і іншых, усіх, прымушалі верыць – у іншае прадвызначэнне яго, чалавека вось гэтага, вось гэткага...

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю. Толькі паспявайце спраўляцца!

ЗАГАДКІ*

Важна ходзіць па таку,
Хваліцца бясконца:
– Без майго «ку-ка-рэ-ку»
Не ўзышло б і сонца.

Схаваўся ён у гушчы –
Чырвоны жартаўнік.
У той зялёнай пушчы
Да голлейка прынік.

Як села на паўхаты,
Прайсці – не размінуцца.
Але ж усе ёй рады
І да яе хінуцца.

З кветкі ў кветачку лятае,
Залацісты мёд збірае.
Паласаты яе ўбор...
Гэта ... -медабор?

Карабель наўсцяж шнуруе,
Хвалі ў моры ён раўнуе.
А як спыніш – гора:
Будзе з дзіркай мора.

Ходзіць полем
З краю ў край,
Рэжа чорны каравай.

АКРАЗАГАДКА

Пілавінне рассякаю
І ў час працы распяваю.
Лес заўжды мяне чакае,
Адгадай, хто я такая.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Срытна кроп палоў Пракоп,
Лёг пад кропам і захроп.

Пільшчыкі-пілавальшчыкі пілавалі піламі.

На плоце лапоча певень.

Пёк Пракоп-хлебапёк Пятру пернік і пірог.

СКРАЗНЫЯ ЛІТАРЫ

Запоўніце пустыя клетачкі сетак літарамі так, каб
можна было прачытаць назоўнікі ў пачатковай форме.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару П.

П				
П				
П				
П				
П				
П				
П				
П				
П				
П				

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Папірус, пергамент, папера

«Самы старажытны з узораў пісьма, што дайшло да нас, – гэта *папірус* (грэчаскае «папурос»). Яму каля 6 тысяч гадоў. Пачынаецца ён словамі: «На няшчасце, свет цяпер не такі, якім быў раней. Усякі хоча пісаць кнігі, а дзеці не слухаюцца бацькоў». Папірус вырабляўся са сцяблін аднайменнай расліны, якая расла ў дэлье Ніла. Сёння папірус расце таксама ў Судане і Эфіопіі. Ён ломкі, згінаць яго нельга. Таму папірусныя кнігі існавалі толькі ў выглядзе скруткаў.

Пісчы матэрыял *пергамент* (лацінскае «пергамена») выпускаўся ў II ст. да н. э. са старанна апрацаванай скуры авечак, цялят, казлянят і аслянят. Назва скуры паходзіць ад малаазіяцкага горада Пергама. Скура прымянялася ў якасці пісчага матэрыялу ў Егіпце і Месапатаміі. Прыкладна ў IV ст. н. э. *пергамент* выцясняе *папірус* з кніжнай справы.

Папера, з’явіўшыся, стала выцясняць і *папірус*, і *пергамент*. Вынаходства *паперы* прыпісваюць кітайцу

Чай Луню. Ён рабіў яе з шоўку. Затым на выпуск паперы пайшлі льяныя і канапляныя адыходы, драўнінная кара. У 751 г., калі арабы разбілі кітайскае войска, палонныя выдалі сакрэт вырабу паперы. Першая папяровая вытворчасць у Еўропе ўзнікла ў XI ст. у Іспаніі, у г. Валенсія. Першая ж папяровая фабрыка ў Расіі была адкрыта ў XVI ст. у с. Ванцееўка пад Масквой. Паперу да XIX ст. рабілі ў асноўным з ануч, а затым яна стала выпускацца галоўным чынам з драўніны. Да нас, напэўна, слова трапіла праз польскае «папіер» (ад грэчаскага «папурас»).

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара II»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Самае кароткае пісьмо напісаў В. Гюго. Ён хацеў даведацца, як прадаецца яго твор. У пісьме быў толькі адзін пыталынік. Пісьменніку адказалі лістом таксама з адным знакам – клічнікам, таму што раман «Адвержаныя» раскуплялі вельмі хутка.

* * *

Самае доўгае пісьмо напісаў індыйскі студэнт Парых свайму сябру. Калі скласці ўсе яго старонкі, то атрымаецца лента ў 1875 м. А сябар адказаў пісьмом у 1,5 км.

* * *

А цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары II (глядзі на ўкладцы).

Р

**Як рамонак пры дарожцы,
Р стаіць на тонкай ножцы.
Ды без літары без гэтай
Нам не справіцца з ракетай.**

Р (РЦЫ)

Што можа аб'ядноўваць літару *p* і ... галаву? Адразу і не адкажаш. А вось фінікійцы заўважылі, што гэта літара сваім абрысам нагадвае названую частку цела. Таму і далі літары імя «рэш» («галава»). Даволі праўдзіва.

P – васьмнаццатая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **P** («рцы»), утворанай на аснове грэка-візантыйскай устаўной **P** («ро»). **Pцы** – літаральна *гавары*, загадны лад ад дзеяслова *реку*. **Pцы** – гэта не загад гаварыць усё, што думаеш, а казаць разумнае, мудрае. **Pцы** – не проста скажы, а думай над тым, што гаворыш. Больш за тое, рцы – гэта скажы так, каб слова стала дзеяннем, справай, набыло стваральную сілу.

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычны гук **[p]**: *рада* – *[рада]*, *рыба* – *[рыба]*.

Мела таксама лічбавае значэнне «сто».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыянаваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	
Старажытнагрэчаская	
Візантыйская	
Глаголіца балгарская XI ст.	
Устаў XI ст.	
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	
Скорапіс XV ст.	
Беларускі скорапіс XVI ст.	
Паўустаў канца XVII ст.	
Грамадзянская пач. XVIII ст.	
Лацінская	

Пры ўжыванні ў якасці вынаснай пісалася гарызантальна над радком, служачы такім чынам цітлападобным пакрыццём для слова.

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае санорны дрыжачы прэдняязычны цвёрды і зацвярдзелы гук [p]: *раса* – [раса], *рыжы* – [рыжы], *рэха* – [рэха], *сарока* – [сарока].

Бывае вялікая (P) і малая (p), мае рукапісную (P p) і друкаваную (P p) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (РЛС), як умоўнае скарачэнне слоў «родны» (склон), «рака» (р. Днепр), «рубель» (50 р.).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «сямнаццаты» (група «P»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 6 р).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (падрэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 6035 слоў, якія пачынаюцца на літару P. Сярод іх знаходзім: *радавацца*, *Радзіма*, *радня*, *родны*, *рэцэнзент*, *рэчаіснасць*.

* * *

Сярод тых, хто пакінуў значны след у нашай літаратуры, – В. Равінскі, В. Рагойша, А. Рагуля, А. Разанаў, Е. Раманаў, Л. Родзевіч, А. Русак, А. Ружыцкая, А. Рымша, А. Рыпінскі.

А яшчэ быў ў гісторыі Беларусі такі сусветна вядомы род, як Радзівілы. Хто яны? Якімі былі гэтыя людзі? Пра гэта мы даведаемся, калі напішам дыктант.

РАДЗІВІЛЫ

Род Радзівілаў быў у Беларусі самы багаты і магутны. Сталіцаю роду лічыўся горад Нясвіж, але князям належала безліч земляў і прыгонных сялянаў у розных краінах: і ў Беларусі, і ў Літве, і на Украіне. Радзівілы мелі сваё войска, трымалі на рэках і азёрах флот і нікога не баяліся.

Сярод роду трапляліся розныя князі. Былі добрыя ваяводы, магнаты-будаўнікі і патрыёты. Князь Юры перамог у пяцідзясяці бітвах і атрымаў за гэта мянушку Геркулес. Былі людзі вельмі адукаваныя, якія збіралі рэдкія кнігі, дапамагалі мастакам і пісьменнікам, адчынялі школы. У мястэчку Смаргонь Радзівілы трымалі «мядзведжую акадэмію». Так называлася школа, дзе мядзведзяў навучалі розным смешным, вясёлым штукам.

Але трапляліся сярод Радзівілаў і самадуры. Адзін з іх загадаў навазіць у Нясвіж солі, пасыпаць ёю замест снегу дарогу і ўлетку катаўся на санях, запрэжаных мядзведзямі.

- Раскрыйце значэнне слова *патрыёт*;
- растлумачце правапіс галосных пасля Р у словах *прыгонны, на рэках, розныя, трапляліся*.

* * *

Каб вашы веды пра Радзівілаў сталі багацейшымі, прапануем прачытаць наступны тэкст і на яго аснове зрабіць паведамленне – вуснае выказванне на тэму «Па гістарычных мясцінах Беларусі».

НЯСВІЖСКІ ПАЛАЦ

У даўніну, пяць або шэсць стагоддзяў таму назад, падарожнікі і купцы, якім выпадала ехаць праз Беларусь, у сваіх успамінах нярэдка называлі нашу зямлю краінай замкаў і палацаў. Перад іх вачыма амаль праз кожныя 40-50 кіламетраў паўставалі магутныя каменныя ці цагляныя сцены з вузкімі байніцамі, заўсёды гатовымі належным чынам сустрэць варожую сілу. А бараніцца тады нашым продкам даводзілася часта: і ад крыжацкай навалы, і ад татарскіх набегав. Няшчадна шугала полымя пажараў. Ад весяў і

мястэчкаў заставаліся адны галавешкі. Па некалькі тыдняў за трывушчымі мурамі трымалі аблогу, не здаваліся на літасць чужынцам абаронцы роднага краю. Адважныя і нязломныя, яны верылі ў перамогу. І здабывалі яе.

Ад сёвай мінуўшчыны засталіся скупыя летапісныя радкі, курганы-валатоўкі ды рэшткі колішніх збудаванняў: руіны замка ў Навагрудку, руіны замка ў Лідзе, руіны замка ў Крэве, што ў Смаргонскім раёне Гродзенскай вобласці.

Сумны пералік можна доўжыць і доўжыць. Але ёсць і шчаслівыя выключэнні. Каб упэўніцца ў тым, давайце наведаемся ў Нясвіжскі палац, ацалелы да сённяшніх дзён, нягледзячы на шматлікія ваенныя віхуры.

З пачатку XVI стагоддзя Нясвіжам валодалі князі Радзівілы. Многія прадстаўнікі гэтага славутага роду вызначыліся і на ратным полі, і на ніве культуры. Так, адзін з іх, Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка (мянушку яму прыдумаў вялікі князь і кароль Жыгімонт Аўгуст), у 1582-1584 гадах здзейсніў паломніцтва ў Ерусалім, пасля чаго напісаў палацінску «Перэгрынацыю...» – кнігу падарожных нататкаў, якая шмат разоў перавыдавалася на розных мовах, у тым ліку і па-беларуску. Менавіта Мікалай Крыштаф і запрасіў з Італіі архітэктара Джавані Марыя Бернардоні спраектаваць на месцы колішняга драўлянага, магчыма спаленага непрыяцелем замка новы – мураваны і непрыступны, варты імені і становішча Радзівілаў. Праз некалькі гадоў на правым беразе ракі Ушы, акаймаваная з усіх бакоў шырокім ровам-возерам, паўстала магутная крэпасць. Дарога да яе вяла па доўгім драўляным мосце, які пры неабходнасці хутка разбіраўся.

Нясвіжскі замак вытрымаў нямала суровых выпрабаванняў. Цэлае стагоддзе ён лічыўся ці не самым дасканалым і ўмацаваным на Беларусі. Толькі ў маі 1706 года войска Карла XII здолела ўзяць штурмам Радзівілаўскае гняздо. Абарончыя бастыёны шведы ўзарвалі, маёмасць разрабавалі.

Мясцовыя дойліды пасля неаднойчы адбудоввалі і перабудоввалі замак. І ўрэшце ператварылі яго ў дзівосны архітэктурна-паркавы ансамбль. Асабліва ўражвае сам палац, падобны на казку, застылую ў цэгле і камені. І самавітая

ўязная брама, нібыта ўрослая ў зямлю, і высокія вежы, што імкнуцца ў неба, і велічныя залы, дзе міжволі спыняешся са сцішаным сэрцам, – усё тут дыхае жывой мінуўшчынай і прымушае задумацца пра будучыню Радзімы. Даўно на чужыну вывезены старадаўнія рыцарскія даспехі, карціны, летапісы, кнігі, слуккія паясы... Але ніхто не здолеў вывезці, як незлічонае золата-срэбра, несмяротны дух Чорнай Дамы, што і па сённяшні дзень блукае ў палацы, – дух каралевы Барбары Радзівіл, атручанай хцівымі зайздроснікамі, якія не зведалі шчасця сапраўднага кахання. Дзесьці ў падземных лёхах-тайніках ужо амаль два стагоддзі хаваюцца ад людскіх вачэй дванаццаць срэбраных апосталаў. Іх шмат разоў шукалі аматары лёгкай нажывы, кажуць, нават зусім нядаўна. Дарэмна намагаюцца. Апосталы вернуцца самі, калі адчуюць, што ніхто і нішто ім не пагражае, а на Беларусі іх сапраўды чакаюць.

* * *

У якой форме падаць выказванне, вам, напэўна, дапаможа наступны тэарэтычны артыкул.

РОДЫ І ВІДЫ ЛІТАРАТУРЫ

З даўніх часоў літаратура развіваецца ў трох родах: эпас, лірыка, драма. Літаратурныя роды самі па сабе, у «чыстым» выглядзе не існуюць. Яны выяўляюцца у відах, жанрах літаратурных твораў, як асноўная асаблівасць, спосаб адлюстравання жыцця. Так, напрыклад, у эпічных жанрах чалавек паказваецца ў мнагастайных дачыненнях да жыцця, да іншых людзей, у лірычных – праз перажыванні і пачуцці, у драматычных – праз учынкi, наводзіны, размову дзеючых асоб.

Эпасу ўласціва апавядальнасць. Аўтар як бы збоку глядзіць на падзеі і людзей, пра якіх расказваецца ў творы. У эпасе апавядаецца звычайна пра тое, што ўжо адбылося раней. Да эпічных жанраў адносяцца раманы, аповесць, апавяданне, байка і інш.

У лірыцы адлюстроўваюцца пераважна ўнутраны свет чалавека, яго думкі, пачуцці, настроі. Лірыка прадстаўлена

такімі жанрамі, як ода, элегія, эпіграма, песня, вершы на грамадзянскія, інтымныя тэмы, эмацыянальныя замалёўкі прыроды і інш.

У драме жыццё адлюстроўваецца праз узаемадзеянне чалавечых характараў, праз дзеянне. Да драматычных твораў адносяцца камедыя, трагедыя, драма і іншыя жанры.

Роды літаратуры ў сваіх жанрах, канкрэтных творах, як правіла, узаемадзеіюць, узаемапранікаюць. У эпічных творах можа ў значнай ступені праяўляцца лірычны або драматычны спосаб адлюстравання жыцця, і наадварот. Такое ўзаемапрацікненне бывае настолькі значным, што ў апошнія часы нават выдзяляецца чацвёрты «змешаны» род – ліра-эпічны, да якога адносяць паэму, баладу і некаторыя іншыя жанры.

* * *

Зараз прачытайце заданне і скажыце, ці можна асобныя прыказкі выкарыстаць у папярэднім вусным выказванні. Калі можна, то ў якой сітуацыі? Адказ пракаменціруйце.

Замест шматкроп'яў у кожны выраз устаўце адно і тое ж слова (у адпаведнай форме) – і атрымаеце гатовую прыказку. У правую калонку табліцы запішыце тлумачэнне кожнага выслоўя.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Аддай ... , хадзі нагамі.	
2. Адной ... і вузла не завяжаш.	
3. Адсохні тая ... , што сабе не спрыяе.	
4. Не піў – не мог, а выпіў – ні ..., ні ног.	
5. мяе.	
6. ... вымажаш – вадою памыеш, душу вымажаш – і мылам не адмыеш.	

Прыказка	Тлумачэнне
7. Свая ... ўладыка.	
8. Чужымі ... жар заграбаць лёгка.	

* * *

Калі справіліся з вусным выказваннем і з прыказкамі, то варта яшчэ паслухаць (а часам спатрэбіцца!), што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Раз у дзесяць гадоў снежань цёплы бывае, нават снег зганяе.

Ранняя вясна – шмат вады.

Ранняя пара родзіць пшанічку, позняя – мятлічку.

Расцвіў першацвет – на парозе цёплыя пагодныя дзенькі.

Рана ў сакавіку затае – позна не растае.

Ранішняя зара харашэй вячэрняй.

Ранішняя раса – і добрая сляза: ёю лес умываецца, з ночкай развітваецца.

Раса касу вострыць.

Раса ды туман раніцай живуць.

Росная купальская раніца – восень грыбная будзе.

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю. Толькі паспявайце спраўляцца!

ЗАГАДКІ*

Ва ўсіх дзетак адзенне з манетак.

Зімою хаваюся, вясною з'яўляюся,

Летам весялюся, восенню спаць кладуся.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Р**.

Новы посуд, а ўвесь у дзірках.

Раніцу кожную лашчыць, сушыць
Шыю, рукі, твар і вушы.

У дзвюх родных матак –
Па пяць хлапчанятак.
Разам нарадзіліся,
На ўвесь век здружыліся.

АНАГРАМА

Мяне заўсёды ты сустрэнеш
У моры Арктыкі халодным.
Калі мне *p* на *z* заменіш,
Дык танцам буду я народным.

ЛАГАГРЫФ

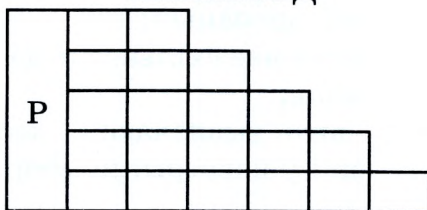
Адзін са старажытных катаў –
Вядомы рымскі імператар.
Адкіньце *p* – тады адразу
Ён будзе толькі лёгкім газам.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Поўз рак паўз барак, Тры вароны на варотах.
Сустрадае рака грак:
– Здароў, рак, дай руку, У двары горка, пад горкай норка.
У раку завалаку.

На двары без пары таўкуць мак камары.

ЧАЙНВОРД

1. Рад падводных скал, небяспечных для суднаходства.
2. Усходы азімых.
3. Разваліны будынка ці пасялення.
4. Найлепшы вынік, дасягнуты пры выкананні плана, задання, у якім-небудзь саборніцтве.

ВЯЛІКІ РОМБ У КВАДРАЦЕ

У кожным радку «Вялікага ромба ў квадраце» па два словы. Кожнае слова мае восем літар, сярод якіх у пэўным месцы павінны быць дзве: **а** і **р**. Для гэтага трэба ўпісаць у клеткі патрэбныя словы. Гэтыя словы маюць наступнае значэнне (па радках):

1. работнік друкарні; від народнага прыкладнога мастацтва;
2. машына, якая прымяняецца ў сельскай гаспадарцы і ў прамысловасці; лінія палёту кулі, снарада, кінутага каменя;
3. старажытная зброя; частка кнігі ці сшытка;
4. мохавае балота; від на мясцовасць, бачны вакол на далёкую адлегласць;
5. плот; лодка;
6. прыправа да страў і напіткаў; мастацкі прыём у літаратуры;
7. раздзел мовазнаўства; асоба, адказная за выпуск друкаванага або рукапіснага выдання;
8. помнік старажытнагрэчаскай культуры; людзі, што займаюцца плёткамі;
9. чалавек старэйшага ўзросту; прыкладны разлік выдаткаў;
10. матэматычны тэрмін; памочнік у правядзенні доследаў, назіранняў, аперацый;
11. жанчына, якая мае схільнасць да якога-небудзь занятку; выпадковасць;
12. прыборы, што вызначаюць месцазнаходжанне аб'екта пад вадой і ў паветры; прыбор, які вызначае надвор'е;

13. службовая пасада; прадстаўніца мастацтва.

						а	р	а	р						
					а	р			а	р					
				а	р					а	р				
			а	р							а	р			
		а	р									а	р		
	а	р											а	р	
а	р													а	р
		а	р										а	р	
			а	р									а	р	
				а	р							а	р		
					а	р					а	р			
						а	р			а	р				
							а	р	а	р					
								а	р	а	р				

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Радзіма, славяне, Русь, Белая Русь

Назоўнік *радзіма* ўтвораны ад дзеяслова *нарадзіцца*, з канца XVII ст. пачаў абазначаць месца нараджэння. А з канца XVIII ст. слова *радзіма* пачынаюць ужываць як сінанім да слова *айчына*. У нашай мове яно ўжываецца таксама ў значэнні «месца ўзнікнення, нараджэння чаго-небудзь».

Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што слова *славяне* паходзіць ад *слава*, *слаўны* (славяне – добрыя, праваслаўныя людзі). Іншыя суадносяць яго з асновай *слова*: у старажытнасці назва *славяне* гучала як *славене* – людзі, якія валодаюць словам, умеюць гаварыць, у адрозненне ад «нямых» народаў з іх незразумелымі мовамі.

Усходнеславянскія плямёны, якія жылі ў VI ст. у раёнах Прыдняпроўя і Паўночнага Прычарнамор'я, на-

зываліся росамі. Гэта і паслужыла асновай назваў *Расія, рускія*. Паступова тэрмін *Русь* стаў агульнай назвай усёй старажытнарускай зямлі. З XIII ст. узнікаюць *Белая Русь, Малая Русь* і інш. Тэрмін *Русь* замацоўваецца за землямі паўночна-ўсходняй тэрыторыі былой Старажытнарускай дзяржавы і становіцца асновай паняцця *рускія*.

Словазлучэнне *Белая Русь* як тэрмін упершыню ўпамінаецца ў 1135 г., а як устойлівая назва беларускіх зямель – з XIII ст. Існуе некалькі тлумачэнняў паходжання гэтай назвы. Першае ідзе з глыбінь гісторыі. *Белая Русь* – частка зямель, свабодная ад татара-манголаў і літоўскіх феадалаў (белая – чыстая). У аснове другога – белы колер льнянога адзення сельскіх жыхароў, светлы колер валасоў, белізна скуры. І, нарэшце, трэцяе дае сацыяльна-рэлігійную характарыстыку часткі славянскіх зямель на пэўным гістарычным этапе.

Насельніцтва *Белай Русі* спавядала хрысціянства (белая – праваслаўная). Найбольш праўдападобным тлумачэнне назвы *Белая Русь* з’яўляецца ўяўленне аб ёй як аб *Вольнай, Свабоднай Русі*. З часам *Белая Русь* трансфармавалася ў *Беларусь*.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне *Лексіка* (раздзел «*Літара Р*»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары *Р* (глядзі на ўкладцы).

С

**С – як серп ці маладзік,
Што на сінім небе ўзнік.**

Љ

(СЛОВО)

Сёння нам цяжка зразумець, чаму старажытныя фінікійцы літару *c* называлі «самех» («падпорка»). А тлумачыцца гэта проста: абрыс названай літары сапраўды нагадваў падпорку, якая падтрымлівае пэўную канструкцыю.

У славян гэта літара называлася «слова». А словам (згодна з біблейскімі апавяданнямі) быў створаны свет. Слова і слава – аднаго кораня. Пагэтану імя літары слова – святое і слаўнае.

Сёння *C* – дзевятнацятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай *С* («слова»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной *Ϛ* («сігма»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства.

Абазначала зычныя гукі [*c*], [*c'*]: *садъ* – [*sat*], *сено* – [*c'эна*].

Мела таксама лічбавае значэнне «дзвесце».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	𐤑
Старажытнагрэчаская	Ϛ
Візантыйская	Ϛ
Глаголіца балгарская XI ст.	ⱸ
Устаў XI ст.	Ϛ
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	С

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	ϚϚ
Скорапіс XV ст.	Ϛ
Беларускі скорапіс XVI ст.	Ϛ
Паўустаў канца XVII ст.	Ϛ
Грамадзянская пач. XVIII ст.	Ϛ
Лацінская	Ss

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хаця выкарыстанне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія фрыкатыўныя пярэднеязычныя зычныя гукі [с], [с']: *сасна* – [сасна], *сініца* – [с'ін'іца].

Аб правапісе літары с мы вялі гутарку, калі разказвалі пра літару З (гл. с. 93.)

Бывае вялікая (С) і малая (с), мае рукапісную (C c) і друкаваную (C c) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (СНД), як умоўнае скарачэнне слоў «старонка» (с. 37), «сяло» (с. Мольнічы).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «васямнаццаты» (група «С»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 3 с).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 9182 слоў, якія пачынаюцца на літару С. Сярод іх знаходзім: *самаадукацыя, самасвядомасць, сардэчны, своеасаблівы, сенсацыя, смяяцца, снягурачка, сонца, суайчыннік, сяброўства.*

* * *

Багатая наша літаратура: Р. Сабаленка, А. Сабалеўскі, А. Савіцкі, Ф. Савіч, Я. Саламевіч, А. Салтук, У. Самойла, Э. Самуйлёнак, Б. Сачанка, К. Сваяк, Ю. Свірка, Я. Семяжон, Сімяон Полацкі, Я. Сіпакоў, Ф. Скарына, Э. Скобелеў, М. Скобла, Я. Скрыган, Б. Спрычан, А. Ставер, Стары Улас, М. Стральцоў, М. Сурначоў, У. Сыракомля, А. Сыс – гэта аўтары, чые

прозвішчы або псеўданімы пачынаюцца на літару С. Паспрабуйце ў іх творах знайсці стылістычныя фігуры. Каб выкананне задання было больш паспяховым, пазнаёмцеся з тэарэтычным матэрыялам.

Стылістычныя, або сінтаксічныя, фігуры – сродкі эмацыянальнай выразнасці паэтычнай мовы, якія ствараюцца рознай будовай фразы або сказа, г. зн., сродкамі сінтаксісу. Да стылістычных фігур адносяцца *паўторы, паралелізм* – паўтарэне аднолькавай будовы фраз, *інверсіі* – незвычайны парадак слоў, *усклікванні, звароткі, анафара* – аднолькавая будова фразы ў пачатку вершаваных радкоў ці сказаў:

*Самыя раннія – веснія воды,
Самыя познія – цені змяркання,
Самыя лёгкія – шчасныя годы,
Самыя цяжкія – слёзы расстання,
Самыя ціхія – сцежкі дубровы,
Самыя звонкія – родныя рукі,
Самыя чорствыя – крыўдныя словы,
Самыя чулыя – матчыны рукі...*

М. Танк. Самыя раннія...

Да стылістычных фігур адносяцца таксама *эпіфара* – паўтарэнне аднолькавых слоў у канцы фразы ці радка, *бяззлучнікаваць, шматзлучнікаваць, рытарычныя пытанні, градацыя*.

* * *

Калі справіліся з папярэднім заданнем, то клічце сваіх памочнікаў – і напішам дыктант

СПАГАДЛІВЫ ХЛОПЧЫК

Дзіма з мамай адпачывалі ў свайго дзеда ў вёсцы. Пасля шумнага горада тут было ціха, прывольна. Дзіма бегаў па прасторным двары, лазіў на дрэвы ў садзе, лавіў стракатых матылёў.

Аднаго разу ён выбег раніцай на двор, каб паглядзець, ці пабольшалі за ноч яблыкі на яблыньцы, што расла насупраць акна ў агародзе. Але толькі ён зрабіў некалькі крокаў, як ля хаты пачуўся піск. Дзіма азірнуўся і ўбачыў, што з-пад страхі выпырхнулі дзве шэрыя птушачкі і адна за адной паляцелі на яблыню. Першая адразу схавалася ў лісці, а другая, меншая, стукнулася аб галіну і звалілася ў лапухі, што раслі каля плога. Дзіма падбег да лапухоў, расхінуў шырокія лісты і ўбачыў птушачку.

Ён схапіў яе і...

- Дапісаць апошні сказ, працягваючы апавяданне, захоўваючы патрэбны стыль;

- падабраць да слоў сінонімы і антонімы:

Выпырхнулі (птушачкі), меншая (птушачка).

Шумны (горад), пабольшалі (яблыкі).

* * *

У працяг работы прачытайце наступны тэкст і выканайце заданні, змешчаныя пасля тэксту.

ПОДЗВІГ

Узняўся вецер. То ён біў у твар, то ў спіну, а то налятаў аднекуль збоку і кідаўся калючым халодным снегам.

Ціхан азірнуўся. Вёска была ахутана чорным густым дымам.

«Дык вось чаму мяне адразу ўчора адпусцілі, калі я сказаў, што іду ў Байкі. Тыя немцы ўжо ведалі, што раніцай Байкоў не будзе», – думаў Ціхан.

Увайшлі ў лес. Сосны, сосны, злева, справа, высокія і стройныя. А побач – зусім маладыя дрэўцы, уккрытыя снегам. Дзе-нідзе пад снегам тырчалі толькі тоненькія бледна-зялёныя верхавінкі.

Яшчэ ўчора Ціхан быў у атрадзе. З дзядзькам Іванам, з Колем, з Паўлам. Заўтра ён збіраўся ісці з Паўлам у штаб, да бацькі. Бацька даглядае коней і таксама, як і маладыя партызаны, ходзіць на баявыя аперацыі.

Выла мяцеліца, круціла завіруха. Снег ляцеў адусюль – і зверху, і знізу, быццам сабралі яго з усяго неба, з усяго свету, сабралі і ссыпаюць тут. Шэрае неба павісла над самай галавой. У ім хаваліся верхавіны дрэў. Усё навокал стала шэрым.

– Ты куды нас вядзеш? – спытаў у Ціхана афіцэр, увесь абсыпаны снегам.

– Куды загадалі. Да партызан, – адказаў Ціхан.

Пацямнелі дрэвы. Пацямнеў снег пад дрэвамі. І здавалася, што гэта з дрэў спаўзае ноч, што там, недзе ўверсе, яна хаваецца ўдзень. А прыйдзе час – спусціцца ўніз і гуляе па лесе.

Вось і сасна. Яна стаіць асобна. Павярнуць каля яе налева – прыйдзеш у атрад. А прама – сцежка прывядзе ў такое балота, у такую дрыгву, якая ў самыя лютыя маразы не замрзае. Летам каровы танулі там.

Ціхан пайшоў па сцежцы прама, прыслухоўваючыся, ці ідуць за ім гітлераўцы. На нейкую хвіліну яму стала страшна: а раптам яны здагадаюцца? Раптам спыняцца, не пойдучь? І тады... Не, Ціхан не думаў аб тым, што яго заб'юць. Яго ўсё роўна заб'юць. Але пачнецца блакада. Адразу ж. Вунь колькі фашыстаў толькі тут! Сотня, не менш. А як узброены! І кулямёты з сабою цягнуць. Але не, не здагадаліся, пайшлі. Дзе ім здагадацца, немцам. Яны ж дарогі не ведаюць.

Лес скончыўся. Наперадзе быў невысокі хмызняк, а далей пачыналася нібы поле. Ціхан ведае, што гэта не поле. Гэта балота, засыпанае снегам. Яшчэ трохкі прайсці, яшчэ. Далей, у балота. Ён не адчувае ўжо стомы. Хай хутчэй цямнее. Хай круціць завіруха.

Ужо адзін немец праваліўся ў балота. Другі пачаў яго выцягваць і сам праваліўся па пояс.

– Хлопчык, куды ты нас прывёў? – спытаў афіцэр, яшчэ на нешта спадзеючыся.

Ціхан спыніўся. Усё. Яны прыйшлі. Ён павярнуўся, паглядзеў у твар немцам. Першы раз глядзеў не апускаючы вачэй.

– Туды, адкуль вы ніколі не вернецеся.

Афіцэр павольна пачаў вымаць з кабуры пісталет.

...Выстрал быў сухі і кароткі. Быццам трэснула галінка дрэва, на якую наступілі нагой. Ціхан яго не пачуў...

Кажуць, што толькі аднаму немцу з таго атрада карнікаў, які знішчыў людзей і вёску, удалося выратавацца. Ён доўга блукаў па лесе. Яго злавілі партызаны. У дзённіку нямецкага салдата яны прачыталі такія словы: «Мы ніколі не пераможам рускіх, таму што нават дзеці ў іх змагаюцца і гінуць як героі».

Той немец і раскажаў партызанам пра хлопчыка з вёскі Байкі, маленькага партызанскага разведчыка Ціхана Барана, які ніколі не чуў пра Івана Сусаніна. Не чуў... А подзвіг яго паўтарыў.

- Паразважайце, што аб'ядноўвае два гэтыя тэксты;

- падрыхтуйце сваё выказванне пра сумленне і абавязак.

* * *

Засталося нам паслухаць, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Сонца зімой марозіць, а летам грэе.

Сухі, марозны снежань абяцае сухую зіму і лета.

Студзень імглісты – мокры год, студзень халодны – позняя вясна і дажджлівае лета.

Снег у лютым – значыць, у верасні пірог на стале.

Страчанага дня вясною не купіш.

Сустрэў грака – вясну сустракай.

Сей у добрую пару – збярэш хлеба гару.

Сей ячмень, як загудзе сляпень.

Смірнае лета болей ураджайнае.

Сухі і цёплы верасень – да позняй зімы...

... і выканаць заданне, для якога зноў спатрэбіцца «Слоўнік беларускіх прыказак». Карыстаючыся ім, вы па тлумачэнні павінны аднавіць першапачатковы варыянт прыказкі.

Прыказка	Тлумачэнне
	1. кажуць іранічна пра таго, у каго ежа выпала з рук;
	2. размовамі сыты не будзеш;
	3. нягледзячы на цяжкасці, умей трымацца з гонарам;
	4. найчасцей ужываецца як жартаўлівы ці ўніклівы адказ на пытанне пра крыніцу навін, чутак;
	5. тое, што робіцца для сябе, не здаецца цяжкім;
	6. самі і вырашым сваю справу;
	7. прывабным здаецца тое, што знаходзіцца дзесьці далёка.

* * *

Цяпер – самы час адпачыць і зазірнуць у *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літарай С і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Зубаты і калматы,
 Ву-у-у-нь бегае ля хаты:
 І дзень і ноч шчыруе –
 Старанна двор вартуе.

Пчолкі белыя гуляюць,
 Поле беллю пакрываюць.
 Нібы з вулляў, ляцяць з хмар,
 Засцілаючы абшар.

Ноч яна шчыруе:
 То пужае, то палюе.
 А як сонца гляне,
 Дык яе на ложка цягне.

Белабокая пляткарка
 Скокнула з галіны
 І, спяшаючыся, шпарка
 Выдае навіны.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару С.

Завітаў у госці хто
З далечы няблізкай
У зялёным паліто
З белаю манішкай?

Гляньце, сонейкавы дзеткі
Жвава скачуць па двары.
Ці ўзышлі на снезе кветкі?
А ці можа снег гарыць?

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

У асы не вусы, а вусікі.
Касі, каса, пакуль раса.
У маленькай Сані сані едуць самі.
Спіць спакойна стары сом,
Бачыць ён салодкі сон.

МЕТАГРАМЫ

Я з к цяку між берагоў,
На карце ты мяне пабачыш.
А з с, хаця і без зубоў,
Як укушу – заплачаш.

З глухім траву яна зразае,
Са звонкім – лісце аб'ядае.

Запоўніце пустыя клетачкі сетак літарамі так, каб
можна было прачытаць назоўнікі ў пачатковай форме.

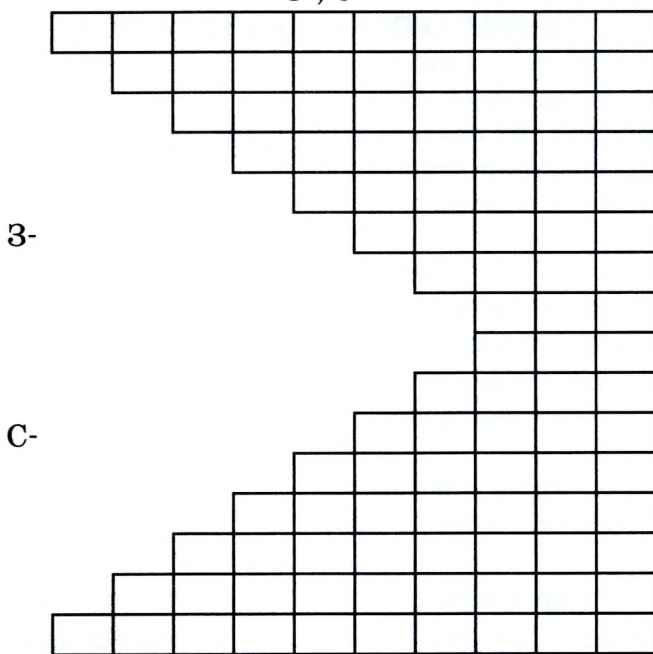
СКРАЗНЫЯ ЛІТАРЫ

С	У					
С	у					
С	У					
С	У					
С	У					
С	У					
С	У					
С	У					
С	У					
С	У					

Падобнае да гэтага заданне мы ўжо выконвалі. Называлася яно

ЗМЕНЛІВЫЯ ПРЫСТАЎКІ

З-, С-

1. Аб'яднацца, дасягнуць аднадушша ў поглядах і дзеяннях.
2. Захістацца, зрушыцца.
3. Паставіць у няёмкае становішча.
4. Вельмі змучаны, знясілены.
5. Кніга, у якой сабраны літаратурныя творы, матэрыялы, дакументы.
6. Раптоўнае адчуванне страху.
7. Знявечаны.
8. Які не выяўляе хвалявання, ціхі.
9. Моцна злучыць адно з другім, склеіць, звязаць.
10. Бягом спусціцца ўніз.
11. Станоўчы адказ на што-небудзь, згода.

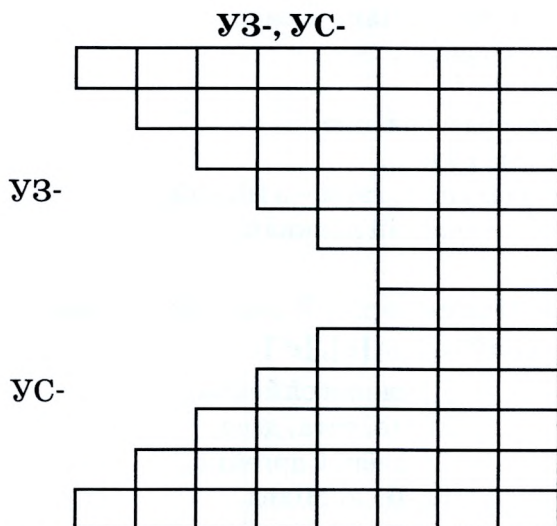
12. Спецыяльнае памяшканне для захоўвання матэрыялаў, тавараў.

13. Зрэзаць касой або касілкай.

14. Захаваць ад псавання, знішчэння, знікнення.

15. Спалучэнне, злучэнне чаго-небудзь, напрыклад, зычных, абставін.

16. Граматычна і інтанацыйна аформленае спалучэнне слоў або асобнае слова, якое выражае закончаную думку.

1. Ганаровы знак, ордэн, медаль, якімі адзначаюцца чые-небудзь заслугі.

2. Сказаць нешта гучна і ўсхвалявана.

3. Аднавіць у памяці.

4. Паласа зямлі ўздоўж берага ракі, возера, мора.

5. Падняцца ў паветра, узняцца ўверх.

6. Рэзка ўзняць, падняць што-небудзь наверх.

7. Раптоўнае загаранне, нядоўгае ззянне, непрацяглы бляск.

8. Невялікая горка.

9. Зрабіць падушку больш мяккай, пышнай.

10. Гук, які ўтвараецца пры плачы.

11. З'яўленне на гарызонце сонца або першых яго промняў.

12. Навар з сушанай садавіны, сушаных ягад.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Загадкі

Пчолкі белыя гуляюць,

Поле беллю пакрываюць.

Нібы з вулляў, ляцяць з хмар,

Засцілаючы абшар.

Два ці тры разы на дню

Сабірае ўсю радню:

Той – з відэльцам, гэты – з міскай,

Ну а той – з вялікай лыжкай.

2. Прачытайце верш. У якіх яго словах ёсць гук [с]?

Выразна вымаўляйце [с], [с'].

Дружная сямейка:

Мама, тата, дзед,

Васілёк, Сяргейка,

Глеб і я, Міхед.

Будны дзень ці свята –

Смеху повен дом.

Толькі цеснавата

За адным сталом.

3. Адкажыце на пытанні і запішыце адказы.

- У назвах якіх лічбаў ёсць гук [с]?
- У назвах якіх раслін ёсць гук [с]?
- У назвах якой мэблі ёсць гук [с]?
- У назвах якіх птушак ёсць гук [с]?
- У назвах якіх хімічных элементаў ёсць гук [с]?

4. Успомніце, як вымаўляецца [с] перад [з’], [к’], [х’]. Прачытайце правільна наступныя словы.

Скеміць, скідаць, скінуць, скіпідар, скіба, скібачка, сківіца, скіпець, скіпяціць, скіраваць, скіроўваць, скісаць, скіснуць, скіслы.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Студэнт, аднакашнік, абітурыент

У пачатку XII ст. у Балоньскай школе, ці ўніверсітэце (Італія), ужо былі *студэнты*. Гэта слова паходзіць ад лацінскага «*студэнс*» – старанна займацца, працаваць. Шлях *студэнта* (на першым этапе вучобы ён зваўся схалар) пачынаўся з запісу яго на падрыхтоўчы факультэт, пасля чаго ён пераходзіў на адзін са «старэйшых» факультэтаў: багаслоўскі, медыцынскі або юрыдычны. Лекцыі пачыналіся з пяці гадзін раніцы і працягваліся чатыры гадзіны. Падручнікаў не было, лекцыі запісваліся. Самым сямляльным быў выпускны экзамен. На студэнта на працягу дня (з шасці гадзін раніцы да шасці вечара) «нападалі» не менш чым два дзясяткі апанентаў. Пры гэтым сам студэнт не павінен быў ні адпачываць, ні есці, ні піць. Пасля здачы экзаменаў усё завяршалася «банкетам Арыстоцеля».

У даўнія часы ў невялікіх гарадах, мястэчках і вёсках Русі не было спецыяльна падрыхтаваных настаўнікаў. Папы ці дзякі вучылі дзяцей у сябе дома або хадзілі па дварах. Калі вучні прыступалі да чытання новай кнігі, гэта падзея адзначалася: бацькі пасылалі «настаўніку» падарункі і грошы, а вучням – гаршчок кашы. Пасля ўрока ўсе вучні садзіліся за стол есці кашу. Такіх вучняў і празвалі *аднакашнікамі*.

Слова *абітурыент* запазычана з нямецкай мовы ў сярэдзіне XIX ст. Першапачаткова ўжывалася толькі ў значэнні «той, хто здае выпускныя экзамены» (ад лацінскага «*абітурыенс*» – гатовы пайсці, пакінуць). У канцы 20 – пачатку 30-х гг. XX ст. гэтым словам сталі называць выпускнікоў школы, якія збіраліся паступаць у ВНУ. З 40-х гг. XX ст. абітурыент – гэта кожны, хто паступае ў ВНУ ці тэхнікум і праходзіць адборачны конкурс.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара С»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Памерці можна і... ад смеху, ад радасці. Так, антычны драматург Сафокл памёр пад апладысменты натоўпу, які праслаўляў яго геній. Персідскі цар Ксеркс таксама памёр ад смеху. Антычны паэт Дыягор Мелоскі раптоўна сканаў, калі даведаўся аб перамозе ўсіх сваіх сыноў на Алімпійскіх гульнях. Пляменніца нямецкага філосафа Лейбніца таксама памерла ад вялікай радасці, калі знайшла на смяротным ложы свайго дзядзькі 600 тысяч франкаў.

* * *

І нарэшце, па традыцыі, дадзім слова нашым вучням, якія скажуць і пакажуць, якой ім бачыцца літара С (глядзі на ўкладцы).

Т

Запамінаецца адменна:

Т – тонкая тэлеантэна.

Т

(ТВЕРДО)

Тыя далёкія фінікійцы атаясамлівалі літару Т з ... грузам. І называлася яна «тэт» («груз»). А славяне называлі яе «твердо». І па паходжанні караня яна роднасная словам *тварэц, тварыць*.

У сучаснай беларускай мове Т – дваццатая літара алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай Т («твердо»), утворанай на аснове грэка-візантыйскай устаўной Т («тау»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарукага пісьменства.

Абазначала зычныя гукі [т], ([т']): *атава* – [атава], *путь* – [пут'], *твердый* – [тв'эрды]

Мела таксама лічбавае значэнне «трыста».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	†
Старажытнагрэчаская	Τ
Візантыйская	Ϡ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѡ
Устаў XI ст.	Т
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Т

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	Т Т
Скорапіс XV ст.	π
Беларускі скорапіс XVI ст.	т?
Паўустаў канца XVII ст.	т
Грамадзянская пач. XVIII ст.	т
Лацінская	Tt

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва

ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумны глухі цвёрды змычны прэдрэнеязычны зычны гук [т] (*твар* – [твар], *трава* – [трава]), у спалучэнні са звонкім зычным – [д] (*футбол* – [фудбол]). У становішчы перад галоснымі *е, ё, і, ю, я*, мяккім *в* і *ь* у адпаведнасці з вымаўленнем замяняецца літарай *ц*: *брат* – *брацік*, *чарот* – *у чароце*, *чатыры* – *чацвёрты*.

Зычны [т] у беларускай мове заўсёды цвёрды і на пісьме абазначаецца літарай **Т**, якая пішацца:

- перад галоснымі *а, о, у, э, ы*: *талерка, стол*;
- перад цвёрдымі і зацвярдзелымі зычнымі: *тры, трава*;
- на канцы слоў: *спорт*.

Чаргаванне [т] – [ц'] называецца цеканнем і абазначаецца літарай *ц*:

- перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*: *мяту* – *мяцеш*;
- перад мяккім знакам: *дзясяты* – *дзесяць*;
- перад [в']: *чатыры* – *чацвёрты*.

Літара *ц* пішацца згодна з вымаўленнем у словах *бацвінне, цвёрды, цвярозы, цвік, цвілы, ліцвін, яцвяг, Мацвей, Бацвіннік. Але: твіст*.

Суфіксальны [т] перад [в'] не змякчаецца: *у грамадстве*.

Літара **Т** пішацца ў таксама ў словах *Літва* – *у Літве*.

У большасці слоў іншамоўнага паходжання (у тым ліку і ва ўласных назвах) **Т** захоўваецца, а пасля яе пішуцца галосныя *а, э, ы, у*: *тасьма, тэмпература, авантура, Тэгеран*.

Аднак у некаторых запазычаных словах (у тым ліку і ва ўласных назвах) [т] змякчаецца: *цюльпан, цір, Таіці, Цянь-Шань, Церак* (правапіс такіх слоў вызначаецца па слоўніку).

Гук [т] пераходзіць у [ц']:

- у словах іншамоўнага паходжання перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання **-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-**: *карціна, білецік, білецёр, манцёр*.
Але: *латынь*.

Чаргаванне [т] з [ц'] паслядоўна адбываецца перад суфіксам **-ік-** з памяншальна-ласкавым значэннем: *квадрат – квадрацік*; у іншых выпадках чаргаванне адсутнічае: *матэматыка, рамантыка*. **Але:** *масціка, лунацік*.

Не чаргуюцца [т] – [ц'] у іншамоўных словах з суфіксамі **-іст-/–ыст-, -інг-/–ынг-, -ізм-/–ызм-**: *артыст, драматызм, мітынг*.

Бывае вялікая (Т) і малая (т), мае рукапісную (III т) і друкаваную (Т т) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ТБ), як умоўнае скарачэнне слоў «таварыш» (т. Пятроў), «том» (т. 12), «тона» (18 т), «тэлефон» (т. 220 – 33 – 18).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дзевятнаццаты» (група «Т»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 18 т).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 2963 словы, якія пачынаюцца на літару С. Сярод іх знаходзім: *таварыскі, тактоўны, талерантнасць, трапяткі, тужлівы, тынэйджар, тэфтэлі*.

* * *

Як вам падаецца правапіс літары Т? Складана? Але ж невыпадкова кажуць: «Цяжка ў вучэнні, лёгка ў баі». Таму клічце памочнікаў, напішам дыктант і праверым, як засвоілі правапіс літары Т.

ТРЫВОГІ І РАДАСЦІ НА ЖЫЦЦЁВАЙ ДАРОЗЕ

Сярод людзей, што займаліся маім лёсам, былі добрыя і благія людзі. Цяпер я гляджу на сваю дарогу, як на далёкі сон. Мая біяграфія здаецца мне вельмі доўгаю, і я дзіўлюся, як многа ў ёй месціца. Я зазнаў і трагізм, і роспач, зведаў цану радасці і надзей. Быў на грані таго горкага адчування, калі чалавек астаецца без радзімы – не мае на яе права. Зразумеў, якое гэта вялікае і дарагое пачуццё – Бацькаўшчына.

Лёс кожнага – гэта свой лёс, але без лёсу народа няма і свайго лёсу. Часта я думаю, у якой душэўнай спустошанасці жывуць тыя, што апынуліся на далёкіх, чужых землях. Я не гавару пра здраднікаў і палітычных злачынцаў, бо яны самі пазбавілі сябе Бацькаўшчыны. Маю на ўвазе тых, што па волі часу і падзей, па якой невялікай правінцы або і зусім без правінкі пакінулі сваю зямлю. І Бацькаўшчына ім мроіцца толькі ў харошых снах. Я ведаю, што ім цяжка, што перад сабою летуценна яны бачаць бясконца дарагія родныя нівы, лугі, кветкі і травы, раніцы і вечары, вузкія сцежачкі сярод жытоў і хаты. Я ведаю, што ім чутны нашы песні, што ім свеціць наша сонца, як надзея, як Права аставацца людзьмі.

- Выберыце з тэксту і запішыце прыклады чаргавання [т] – [ц'];
- падбярыце сінонімы да слоў *Бацькаўшчына, лёс*;
- растлумачце значэнне слоў *мроіцца, летуценна*.

* * *

Прачытайце верш, вызначце яго тэму, асноўную думку. Адшукайце ў творы мастацкія тропы, вызначце іх ролю*.

ЗАІРНІ Ў СЯБЕ...

За гарамі, за марамі
Ёсць такі куток,
Дзе чарней начы асенняй
Змрочны мкне паток.

* Пры выкананні задання выкарыстайце тэарэтычны матэрыял.

Ён зглынае ўсё жывое
На шляху сваім,
Найхаробрая істота –
Як сянінка ў ім.
Гінуць зоркі, гіне сонца
У глухой тужбе.
– Дзе ён, той куток злавесны?
– Зазірні ў сябе.
За гарамі, за марамі
Ёсць такая шыр,
Дзе пануе неабсяжны
Шчаслівейшы мір.
Выпадковае, не мае
Там прытулку зло:
Толькі радасць, толькі воля
І святло, святло:
Над усім, ва ўсім, што чэзла
У глухой тужбе!..
Дзе ён, край той бласлаўёны?
– Зазірні ў сябе.

Ніна Мацяш

ТРОП

Троп (ад грэч. *tropos* – паварот) – адзін з найважнейшых прыёмаў стварэння мастацкага вобраза ў літаратуры, пры якім слова набывае вельмі актыўны выяўленчы характар, выражае пэўнае пачуццё, эстэтычную ацэнку жыццёвай з’явы. Калі глядзець з боку мовы, троп – гэта ўжыванне слова ў пераносным значэнні. Мастацкія тропы ўзнікаюць на аснове выкарыстання мнагазначнасці слова. Многія словы, акрамя асноўнага, маюць іншыя значэнні і адценні. Напрыклад, слова «сонечны» мае значэнне «асветлены сонцам» – *сонечны дзень*, але яно ж можа быць ужыта і ў іншых значэннях: *сонечнае жыццё, сонечны настрой* і г. д. У апошніх прыкладах мы маем справу не з асноўным, а другасным сэнсам гэтага слова.

Тропы ў мастацкай літаратуры адыгрываюць вельмі важную ролю. Яны пашыраюць магчымасці пазнання і ад-

люстравання жыцця, павялічваюць сэнсавую ёмістасць слова, убагачаюць мову новымі адценнямі слоў, дапамагаюць пісьменніку ствараць яркія вобразы і праз іх выяўляць сваю ацэнку жыццёвых з'яў, свае адносіны да іх.

Да ліку тропай адносяцца *эпітэт, параўнанне, метафара, увасабленне, алегорыя, сімвал, метанімія, сінекдаха, гіпербала, іронія* і інш. У мове мастацкіх твораў тропы не заўсёды выступаюць у «чыстым» выглядзе. Нярэдка бывае так, што яны «напластоўваюцца» адзін на другі, узаемапранікаюць: *эпітэт спалучаецца з метафарай (сівыя гады, спякотны дзень)*, *метафара з метаніміяй*. Напрыклад, у радках з паэмы Р. Барадуліна «Блакада»:

*Маўчыць цішыня
ў цяжкім неспакоі,
Нібыта заціснутая ў кулаку...*

спалучаецца метафара (адухаўленне «маўчыць цішыня») і метанімія (замест «людзі маўчаць» – «маўчыць цішыня»). У апошнія часы ў літаратуразнаўстве нярэдка гаворыцца пра асацыятыўныя вобразы. Гэта, уласна, тыя ж тропы, але з больш складанымі сувязямі паміж адлюстраванымі ў іх з'явамі, з вялікай доляй умоўнасці. Напрыклад, у Я. Купалы сустракаем *эпітэт «доля пустасейная»*, у Р. Барадуліна *метафара «ўзышлі палыны тугі»*, у М. Танка:

*На дарозе памяці маёй
Часта я страчаюся з табой.*

М. Танк. На дарозе памяці...

*Поле ўздыхнула
Світальнай песняй,
Якая разгарэлася зарой...*

М. Танк. Звон кропляў

Паспрабуйце, аб'яднаўшы змест верша з тэкстам дыктанта, падрыхтаваць звязнае вуснае выказванне на тэму «Зазірні ў сябе».

* * *

А якія тропы вы можаце адшукаць у творах М. Танка, Ф. Тапчэўскага, В. Тараса, Н. Тарас, К. Тарасова,

Б. Тарашкевіча, Р. Тармолы, Ю. Таўбіна, В. Таўлая, В. Ткачова, М. Ткачова, П. Ткачова, П. Труса, Н. Тулу-павай, М. Тычыны?

* * *

Важна тое, што сказана пісьменнікамі. Але не варта забіваць, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Туманны круг вакол снежаньскага месяца – да марозу.

Тры дажджы ў красавіку ды адзін у маі – тысячы дажджоў варты.

То дождж, то непагода, а ўсё невыгода.

Трайная вясёлка ў час дажджу – увесь тыдзень з дажджамі будзе.

Трэба ўлетку набіраць, каб зімою было што жаваць.

Туман сцелецца па зямлі – чакай пацяплення.

Ткуць павукі свае ўзоры ў паўднёвым напрамку – будзе пацяпленне, у паўночным – чакай пахаладання.

Той не грыбнік, хто ў лесе з другімі грыбнікамі пераклікаецца.

* * *

Не грэх і народныя скарбы-залацінкі пакласці ў сховы памяці, бо яны ў любы момант могуць спатрэбіцца. Толькі перад гэтым трэба выканаць невялікае заданне: замест шматкроп'яў у кожны выраз устаўце ўказальны займеннік (у адпаведнай форме) – і атрымаеце гатовую прыказку. У правую калонку табліцы запішыце тлумачэнне кожнага выслоўя.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Двойчы дае ... , хто зараз дае.	
2. З кім жыць, ... не гнявіць.	

Прыказка	Тлумачэнне
3. З кім павядзешся, ад ... набярэшся.	
4. Няма ... , што раньш было.	
5. ... , што можна зрабіць сёння, не трэба адкладваць на заўтра.	
6. Хто ажэніцца, ... пераменіцца.	
7. Хто не рызыкуе, ... не мае.	
8. Чаму быць, ... не мінаваць.	
9. Што было, ... сплыло.	
10. Што ў каго баліць, ... пра ... і гаманіць.	...

* * *

Што ж, прыйшоў час запрасіць у краіну *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літарай *т* і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Белая заслона над зямлёй устала,
 Поле, луг і рэчку за сабой схавала.
 Але вецер як дыхне,
 Дык заслону расхіне.

Конь сталёвы, аўса не просіць,
 А арэ і косіць.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Т**.

А колькі і якіх слоў можна прачытаць у наступным квадраце?

Т	У	К
У	У	У
Т	У	Т

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Прачытайце словы па-руску і па-беларуску, звярніце ўвагу на цвёрдае вымаўленне [θ] і [m] у беларускай мове.

Тэатр – театр, дэсант – десант, дэпутат – депутат, дыктоўка – диктант, дырэктар – директор, дывізія – дивизия, дыск – диск, тыгр – тигр, тыпавы – типовой, тыф – тиф, тэлевізар – телевизор, тэлеграма – телеграмма, тэмпература – температура.

2. Праявіце сваю кемлівасць, скажыце, пра каго ідзе гутарка ў наступных сказах. Вызначце, у якіх словах ёсць гук [m].

а) Ідзе тота каля плота, пытаецца ў жмуры: «Ці дома ляпа?»

б) Ішоў шалду-балду, узяў стрыкі-брыкі, як зачулі лапётнікі, сталі будзіць гарэтнікаў: «Уставайце, гарэтнікі, ды ганяйце шалду-балду, адбірайце стрыкі-брыкі».

в) Чатыры тычкі, дзве патычкі, сёмае памахайла.

3. Прачытайце прымаўкі. Звярніце ўвагу на вымаўленне [θ] у сярэдзіне і ў канцы слова.

Кожны гад мае свой яд.

Трапіў у нерат – ні ўзад, ні ўперад.

Будзь здаровы на ўвесь год, як калядны лёд.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Тавыля

Тавыля – самая старажытная настольная гульня (існавала яшчэ за 3 тысячагоддзі да н. э.). У Рымскай імперыі яна атрымала назву «гульні з 12-ці ліній». У Еўропу гульня завезена арабамі. Тут яна яшчэ стала называцца «трык-трак», а правілы гульні сфармуляваў англічанін Э. Хойль у XVIII ст.

Якія адкрыцці вы самі можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Т»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Калі вы лічыце, што самая доўгая дыстанцыя ў бегу – марафон, то памыляецеся. Індзейцы з племя тарагумара, якое жыве ў гарах С’ера-Мадры ў Мексіцы, рэгулярна наладжваюць спаборніцтвы на... 270 км. Прычым гэты бег крыху нагадвае трэніроўку футбалістаў: удзельнікі кожнай каманды гоняць перад сабой маленькі мячык. Балельшчыкі, падбадзёрваючы спартсменаў, бягуць побач, даюць ім ежу і ваду, уначы асвятляюць шлях факеламі.

* * *

А мы з вамі паглядзім, якой бачыцца Т нашым вучням і як яны ўяўляюць сабе гэтую літару (глядзі на ўкладцы).

У

Паглядзіце вы спачатку:
У падобна на рагатку.
Знаю: птушак біць ганебна,
Мне рагатка не патрэбна,
Але ў азбуцы без У
Я ніяк не пражыву.

ОУ
(ОУКЪ)

У – дваццаць першая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай Ѣ («іжыца»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной Ү («іпсілон»).

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала галосны гук [у] пасля цвёрдых зычных (*гумно* – [гумно], *рука* – [рука]), у пачатку слоў ужывалася ў складзе дыграфу *оу* (*оукъ*): *оужъ*, *оумети*. Літара *оукъ* па напісанні складаецца з двух знакаў **О** і **У**, якія размяшчаюцца побач ці адзін над адным: **ОУ**. Першы знак, **О**, па-славянску называецца **онъ**, другі знак, **У**, раней называўся **икъ**, пагэтану ў старадаўніх падручніках літара *оукъ* мела другую назву – **оникъ** (**онъ да икъ**).

Мела таксама лічбавае значэнне «чатырыста».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыянаваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	У
Старажытнагрэчаская	Υ
Візантыйская	Ϛ
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѹ
Устаў XI ст.	у
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.	Ѹ

Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.	у Ѹ
Скорапіс XV ст.	у
Беларускі скорапіс XVI ст.	у Ѹ
Паўустаў канца XVII ст.	у
Грамадзянская пач. XVIII ст.	у
Лацінская	Uu

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае лабіялізаваны галосны гук [у] задняга рада верхняга пад'ёму пасля цвёрдых зычных і ў пачатку слоў: *думка* – [думка], *уваход* – [увахот].

Літара **у** пішацца:

- у пачатку слова, калі гэтым словам пачынаецца сказ: *Усё навокал памаладзела.*

- у пачатку слова, калі яно стаіць пасля слова на зычны ці мяккі знак або пасля знака прыпынку: *Горы – маршчыны зямлі, у якіх таіцца не адна таямніца.*

- у сярэдзіне і на канцы слоў пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных: *кенгуру, у Пецяярбургу.*

- у пачатку ўласных назваў: *ва Уруччы, да Ульяны.*

- пад націскам у любой пазіцыі: *каля урны, баул, аул*; у выклічніках: *у, ух, уй.*

- у запазычаных словах, якія заканчваюцца на -ум, -ус: *акварыум, соус.*

- у канцы запазычаных слоў не пад націскам: *фрау, шоу (але: шоўмен), ноу-хау.*

Бывае вялікая (**У**) і малая (**у**), мае рукапісную (*Уу*) і друкаваную (*У у*) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (УВЧ). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаты» (група «У»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 8 у).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 3675 слоў, якія пачынаюцца на літару **у**. Сярод іх знаходзім: *уважлівы, увечанне, узаемапагадненне, узмужнець, усеагульны, усмешка, усходнеславянскі, уцешыць.*

* * *

Для праверкі засваення правіла правапісу **у, ў** прапануем выканаць наступнае заданне: прачытаць, растлумачыць напісанне **у** і **ў**. Сэнс незразумелых слоў вызначце па тлумачальным слоўніку.

Акварыум, архіварыус, аўдыенцыя, браўнінг, вакуум, ванька-ўстанька, выпукла-ўвагнуты, гаўптвахта, Даурья, да Уфы, джоўль, індывідуум, калёквіум, каля Узды, кантрольна-ўліковы, каўчук, кентаўр, класна-ўрочны, лакаут, лаўрэат, лінолеум, маўзалеі, маўзер, па-ўдарнаму, паўднёва-ўсходні, паўза, па-ўчарашняму, перпетуум-мобіле, прамяні ультрафіялетаваыя, прэзідыум, радыус, рака Урал, рака Ушача, сімпозіум, соус, страус, трыумвірат, трыумф, Зауралле.

* * *

А колькі прыказак і прымавак (ды на розныя тэмы!) пачынаецца з літары **У**! Вось вы і паспрабуйце прапанаваныя ніжэй выразы размеркаваць тэматычна, а пасля выкарыстаць іх (згодна з сітуацыяй) у вусным выказванні на абраную вамі тэму.

Прыказка	Тэма
У сваёй хаце і качарга – маці.	
У чужой старонцы не так свеціць і сонца.	
Увосень і мухі робяцца пякучымі.	
Увосень і верабей багаты.	
У чужых руках пірог вялік.	
Удаве бяды дзве.	
Увосень і кабан паросен.	

Прыказка	Тэма
У гадзюкі няма іншай навукі, як кусаць.	
Удовіна і сякера не сячэ, і кабылка не вязе.	
У сваім краю, як у раю.	

* * *

А яшчэ

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

У мароз заснуць лёгка, а праснуцца цяжка.

У холад кожны молад.

Ураджайнае лета прадказвае халодную зіму.

Улетку кожны кусцік начаваць пусціць.

Улетку вады мерка – гразі жменька; а з асенняе жменькі вады – гразі мерка.

У восеньскую непагоду сем пор на двары – сее, вее, круціць, муціць, рве, зверху лье, знізу мяце.

Увосень і кураняты курамі стануць.

Увосень за стол просім.

Увосень і грак – багач.

Увосень давай карове, што ёсць, а вясной, што есць.

* * *

Ёсць у беларускай літаратуры людзі, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **У**. А што вы ведаеце пра іх? Хто яны? Дапоўніце характарыстыкі.

А. Уласаў – ...

М. Улашчык – гісторык, археолаг, пісьменнік;

Я. Усікаў – ...

А. Ушакоў – паэт.

* * *

Для літаратурнай творчасці характэрна такое паняцце, як **умоўнасць**.

Умоўнасць – тэрмін ужываецца ў двух значэннях:

1) як неад’емная якасць усякага мастацкага вобраза: мастацкі вобраз ніколі не бывае копіяй жыцця, ён абавязкова мае ў сабе абагульненне, а таму і перавелічэнне, завастрэнне, вылучэнне на першы план асобных рыс;

2) як свядомы адыход пісьменніка ад жыццёвай праўдападобнасці дзеля выяўлення сутнасці розных з’яў, чалавечых характараў, сваіх адносін да іх і г. д.

У гэтым сэнсе ўмоўнасць звычайна праяўляецца ў байках (звяры размаўляюць паміж сабой), у сатыры, у рамантычных творах, напрыклад, у паэме Я. Купалы «Магіла льва» асілак Машэка характарызуецца так:

*Дзіцём нясці ўжо мог калоду,
Якой трох сталых — не маглі.*

У сатырычнай камедыі К. Крапівы «Хто смяецца апошнім» галоўным прадметам «навуковага» даклада становіцца костка, знойдзеная на сметніку. Такое ў жыцці, вядома, наўрад ці магло быць. К. Крапіва прыдумаў гэты эпізод, каб сатырычна раскрыць невука, кар’ерыста і інтрыгана Гарлахвацкага. Аднак умоўнасць можа і зацямяць ісціну, сутнасць жыцця. Такога роду ўмоўнасць характэрная для мадэрнісцкага мастацтва.

Абапіраючыся на свой вопыт, прывядзіце прыклады выкарыстання паняцця «ўмоўнасць» у творах беларускіх аўтараў.

* * *

З літарай **У** асацыіруецца ў беларускай гісторыі і асоба такога чалавека, як

УСЯСЛАЎ ЧАРАДЗЕЙ

Шлях нашага народа пазначаны не толькі славытымі падзеямі, але і славытымі асобамі, якія ў тым ці іншым перыядзе гісторыі станавіліся яго сімваламі. Адным з такіх сімвалаў, чалавекам-паданнем стаў Усяслаў Чарадзеі.

Усяслаў быў адным з першых князёў, пры якім Полацкая зямля заявіла пра сябе як самастойная дзяржава. Ён адчуваў перспектыўнасць і гістарычную неабходнасць малых незалежных дзяржаў. Пры Усяславе высокага росквіту дасягнулі мастацтва, адукацыя, дойлідства. Хрысціянская вера пачала паступова ўваходзіць у побыт народа. Пашыраліся гарады, рамёствы, гандаль. Усяслаў умацоўваў межы свайго княства-дзяржавы, але не забываўся пра надзённыя патрэбы розных народаў, якія насялялі гэту дзяржаву, – крывічоў, дрыгавічоў, балтаў. Пра полацкага князя хадзілі легенды, паданні, быліны, пісаў аб ім і аўтар «Слова пра паход Ігараў».

Зразумела, не ўсё ў жыцці Усяслава было бездакорным, бо жыў ён у супярэчлівы і гераічны час. Але ніколі Усяслаў не здраджаў сваёй Радзіме – Полацкай зямлі, да яе вяртаўся з самых далёкіх вандровак і паходаў.

Выкарыстоўваючы дадзены тэкст і свае веды, падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Слава твая, Беларусь».

* * *

Цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

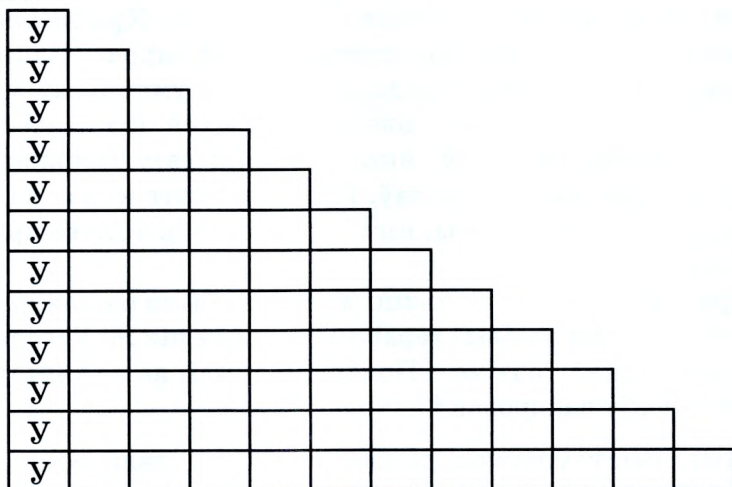
У чырвоных ботах па балоце ходзіць,
Жабак спрытна ловіць.

Ходзіць па двары,
На нагах кіпцюры,
Белае каменне нясе.

* Літара У знаходзіцца ў адгадцы.

ЛЕСВІЧКА

Каб падняцца і спусціцца па прыступках, трэба на кожнай прыступцы ўспомніць назоўнік у пачатковай форме.

НЕПАКОРЛІВЫЯ НАЗОЎНІКІ

Так іх называюць за тое, што не хочуць скланяцца. Бо яны – госці ў нашай мове, запазычанні. У кожны радок табліцы запішыце такія іншамоўныя словы, якія заканчваюцца на літару **У**. Акрамя гэтага, да кожнага слова падбярыце тлумачэнне ці сінонім з беларускай мовы, ці растлумачце яго этымалогію, ці складзіце з імі словазлучэнні ці сказы (у залежнасці ад сітуацыі).

				У			
			У				
						У	
			У				
				У			

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

Прачытайце словазлучэнні і сказы, растлумачце, чаму ў адных выпадках пішацца **у**, а ў другіх – **ў**.

Хадзіў учора – хадзіла ўчора, добры ўчынак – учынак добры, Валя ўбегла – кот убег, увядзём у хату – не ўвялі ў хату. Увяжу добра – не ўвяжу добра, угаварыць цяжка – не ўгаварыць, дзед углядаўся – бабуля ўглядалася, сам ударыўся – сама ўдарылася, Змітрок узважыў – Марына ўзважыла.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Урок

Слова *ўрок* паходзіць ад старажытнарускага «реку» – гавару. Урок – гэта гаворка, гутарка, цяпер – час школьных заняткаў (звычайна 45 мінут), прысвечаны асобнаму прадмету. Гэта і навучальная работа, якую настаўнік задае вучням.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара У»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Самай цяжкавагавай калі-небудзь зарэгістраванай жанчынай была місіс Персі Перл Уошынгтон, якая памерла ў шпіталі Мілуокі 9 кастрычніка 1972 г. ва ўзросце 46 гадоў. Шкала бальнічных вагаў была разлічана на 362,8 кг. Лічыцца, што вага місіс Уошынгтон была прыкладна 399,1 кг. Яе рост – 183 см.

* * *

Самае доўгае імя ў нашы дні мае дачка амерыканкі Касандры Уільямс. Яно ўключае 1019 літар і складаецца з імён радні і сяброў, назваў розных гарадоў і машын. Сваякі самі не ў стане запомніць гэта імя і чытаюць яго па паперцы.

* * *

Самым першым «ссылным» у Сібір быў звон горада Угліча, якім білі ў набат, заклікаючы насельніцтва да паўстання пасля забойства царэвіча Дзмітрыя. Барыс Гадуноў жорстка расправіўся з паўстаўшымі, а звон «высеклі», адсеклі «вуха» і «выслалі» ў Табольск. Толькі праз 300 гадоў, у 1892 г., спецыяльная дэлегацыя, заплаціўшы вялікія грошы, забрала звон і прывезла яго ў Угліч.

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары У (глядзі на ўкладцы).

Ў

Ад рагаткі галубок
Не ляціць чамусьці ўбок.
Я з-за дрэўца падышоў,
У кароткае знайшоў.

Ү
(У НЕСКЛАДОВАЕ)

Ў – дваццаць другая літара беларускага алфавіта. Утворана шляхам спалучэння літары **у** з дыякрытычным знакам. Мае назву «**у нескладовае**».

У старабеларускім пісьменстве не ўжывалася: гук [**ў**] у той час абазначаўся літарамі **в, у, л**: *врочыщо, вслышалшы, плакавѣ, по узгоркохѣ*.

Прапанавана ў 1870 П. А. Бяссонавым.

Па тэхнічных прычынах доўгі час замянялася літарай **у**. У тэкстах, надрукаваных лацінкай, абазначалася знакамі **и, ъ**, напрыклад, у творах В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, выданнях беларускага фальклору, сабранага М. Федароўскім.

Пачала выкарыстоўвацца ў пачатку ХХ ст. у газетах «Наша доля» і «Наша ніва», выданнях суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца».

У сучаснай беларускай мове абазначае санорны цвёрды шчылінны губна-губны зычны гук [**ў**] пасля галосных перад зычнымі і ў канцы слова: *воўк – [воўк], здароўе – [здароўйэ], улоў – [улоў]*.

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца ўсяго толькі 2 слоўнікавыя артыкулы, прысвечаныя самой літары **Ў** і прыназоўніку **ў**.

Аднак трэба памятаць, што літара **ў** пішацца пасля галосных:

- у пачатку слова, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *добры ўраджай, ва ўніверсітэце*.

- пры чаргаванні [**у**] з [**ў**] у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *аўдыторыя, клоўн, ноўтбук, файна*. **Але:** *траур*.

- пры чаргаванні [**л**] з [**ў**] у сярэдзіне і на канцы слоў: *шайковы, сказаў*. **Але:** *памылка, галка, сеялка, Алжыр, Волга, Балгарыя*.

- пры чаргаванні [в] з [ў]: кроў (крывавы), любоў (любові); каўбой, Каўказ, Аўстралія. Але: Влтава, В'етнам, В'енцьян.

- пасля злучка або двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: жанчына-ўрач, гучнае «ўра». Гэтая норма распаўсюджваецца на квадратныя дужкі, якія выкарыстоўваюцца для запісу гукаў у транскрыпцыі: гук [э] ў моцнай пазіцыі.

Бывае вялікая (Ў) і малая (ў), мае рукапісную (Ů ů) і друкаваную (Ў ў) формы.

* * *

Для замацавання правапісу ў выканайце наступныя заданні.

1. Перакладзіце на беларускую мову:

Пел, шёлк, толстый, полный, стал, гнал, ходил, стол, зло, толк, палка, правда, сев, травка.

2. Падбярыце да прыведзеных слоў аднакаранёвыя формы слоў з рускай мовы:

праўда –	траўка –	удаў –
кроў –	уверх –	уніз –
тоўсты –	жоўты –	воўк –
даў –	чытаў –	быў –

Зрабіце вывад аб тым, з якіх гукаў у беларускай мове развіўся гук [ў]. Што вядома пра час яго ўзнікнення?

* * *

Прачытайце. Абапіраючыся на прапанаваны тэкст, падрыхтуйце сваё вуснае выказванне на тэму «Мне ўспамінаецца...»

УСПАМІНЫ

Успаміны ўставалі прыгожыя, сонечныя, высокія і плывучыя, як воблакі на пачатку лета.

Выплывае ў памяці з густога зімовага мроіва заінелы снег бясконцага поля, адзінокі санны след, і заінелая грыва каня, і пах настылага кажуха, у якім так утульна і не хочацца варушыцца. Плыве насустрач снегавое поле, абступае марозная сінеча. Яшчэ не відаць, але ведаеш, што пакажацца спачатку адзін, а потым і другі слабенькі агеньчык. А па дарозе плывуць бухматыя вазы з сенам, якое на марозе свежа пахне сухім пахам стога.

А тое свята прасторных, залітых сонцам і саломаю жнівеньскіх дзён, яшчэ не пацямнелага ржышча, мяккіх «коцікаў» паміж яго... І першы родны і журботны крык шэрых жураўлёў над аўсяным полем.

Тыя ўспаміны і тыя пахі незабыўныя і самыя лепшыя, як успаміны пра дотык матчыных рук, пра яе голас. Яго нікому не паўтарыць. Нікому не сказаць табе тых самых ласкавых, самых шчырых слоў любові, вялікай і адзінай, якою можа адарыць цябе маці.

* * *

А цяпер, здаецца, самы час зазірнуць у *Пагуляндую*, дзе вас чакаюць гульні з літарай **Ў**.

ЗАГАДКІ*

Поўная бочачка
Чорных круп,
Замест затычкі
Наверсе струп.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Мухалоў
І мухалоўка
Ловяць мух
І мошак
Лоўка.

Сёння досвіткам Аўсей
Злавіў аўсянку
Ў аўсе.

* Літара **Ў** змяшчаецца ў адгадцы.

Ф

Фыркае, надзьмуўшы шчокі,
Ф забылася на ўрокі,
Як сур'ёзнай быць такой –
Смех за кожнаю шчакой.

Ф

(ФЕРТЬ)

Ф – дваццаць трэцяя літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ф** («ферт»), што ўзнікла на аснове грэка-візантыйскай устаўной **Ϝ** («фі»). Часцей за ўсё **ф** сустракаецца ў імёнах: *серафімъ, фштініа*. Сваіх слоў з **[ф]** у славян не было, бо гэты гук у старажытнасці адсутнічаў. Ды і цяпер у многіх славянскіх мовах і гаворках ён адсутнічае. Да прыкладу, калядны пост беларусы называюць **Піліпаўка** (па імені апостала **Філіпа**).

Загадкавае для нас імя літары **фертъ** звязана хутчэй за ўсё з тым, што Кірыл і Мяфодзій імкнуліся палегчыць сваім славянскім вучням вымаўленне цяжкага гука **[ф]**. Старажытнае напісанне літары было такім: *фрътъ*. Вымаўлялася ж яна са складовым, раскацістым **[р]**: **[фррртъ]**. Першая частка – выклічнік, якіх у прыродзе многа: напрыклад, узлёт птушкі (**фрррр**). Другая частка **тъ** – указальны займеннік, у беларускай мове – *той*, у балгарскай – *той самы*. Такім чынам, **фрътъ** – як бы не проста гук, а той самы, асаблівы **[ф]**.

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычныя гукі **[ф]**, **[ф’]** у запазычаных словах: *арфа* – **[арфа]**, *финикъ* – **[ф’ин’ик]**.

Мела таксама лічбавае значэнне «пяцьсот».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	
Старажытнагрэчаская	
Візантыйская	

Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	
Беларускі скоропіс XVI ст.	

Пачынаючы з **Ф**. Скарыны, стала, адрознівацца як малая і вялікая, хоць выкарыстанне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія шчылінныя губна-зубныя зычныя гукі [**ф**], [**ф'**] пераважна ў словах іншамоўнага паходжання: *фарба* – [*фарба*], *філіял* – [*ф'іл'іял*].

Бывае вялікая (**Ф**) і малая (**ф**), мае рукапісную (*Ф* *ф*) і друкаваную (**Ф** **ф**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (**ФАП**), як умоўнае скарачэнне слова «фунт» (15 ф.).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць першы» (група «**Ф**»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (пункт № 7 ф).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 1831 слова, якое пачынаецца на літару **Ф**. Сярод іх знаходзім: *фае, факсіміле, фантастыка, фарфор, федэрацыя, фельчарскі, феномен, фешэнебельны, фотаальбом, фрыкасэ*.

* * *

Сярод беларускіх пісьменнікаў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **Ф**, можна назваць Ю. Фатнева, М. Федароўскага, А. Федарэнку, М. Федзюковіча, Л. Філімонаву, А. Фядосіка. А яшчэ – Францішка Скарыну. Праўда, тут не прозвішча, а імя пачынаецца на гэту літару. Аднак...

Пра гэтага Чалавека напісана і сказана вельмі многа. Мы з вамі адгорнем толькі першую старонку біяграфіі асветніка і, напісаўшы дыктант, успомнім пра дзяцінства Скарыны.

ДЗІЦЯЧЫЯ ГАДЫ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ

Будучы славуці сын нашага народа нарадзіўся пяць-сот гадоў таму назад у старажытным Полацку. Некалькі стагоддзяў Полацк быў самым буйным і багатым горадам у Вялікім княстве Літоўскім. Тут жыло шмат майстроў і купцоў, якія гандлявалі таварам у блізкіх і далёкіх краінах. Бацька малага Францішка таксама быў купцом. Яго звалі Лукаш.

Дом Скарынаў стаяў недалёка ад Сафійскага сабора, пабудаванага князем Усяславам Чарадзеям. Зусім побач рэчка Палата злівалася з Дзвіною. Як і ўсе полацкія хлапчукі, Францішак часта прыходзіў на рачны бераг з вудамі.

У горадзе было багата манастыроў і цэркваў, пры якіх існавалі школы. У адной з іх Францішак навучыўся чытаць і пісаць, даведаўся пра слаўнае мінулае Беларусі. Настаўнікі былі вельмі задаволеныя сваім здольным вучнем.

Францішак падростаў і пачынаў задумвацца пра далейшае жыццё. Ён часта ўспамінаў асветніцу Ефрасінню. Хлопчык ужо разумеў, што магутнасць роднай зямлі залежыць не толькі ад князёў і іх войска, але і ад асветы яе жыхароў. Чым больш будзе людзей адукаваных, тым мацнейшай стане дзяржава.

Менавіта таму, пераклаўшы і надрукаваўшы Біблію (успомніце, калі і дзе гэта адбылося), Скарына ў першую чаргу думаў пра «люд паспаліты». Сведчанне гэтаму — «Прадмова» Скарыны да ўсёй Бібліі.

* * *

Прачытайце тэкст. Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Кнігавыдавецкая дзейнасць Францыска Скарыны». Пры падрыхтоўцы выказвання карыстайцеся тэарэтычным матэрыялам «Фабула»*.

* **Фабула** (ад лац. *fabula* — апавяданне, байка, казка) — паняцце, якое ўжываецца як сінонім тэрміна сюжэт. Часам пад фабулай падразумяваецца не ўся сістэма і сутнасць падзей у творы, а знешняя схема гэтых падзей, г. зн., схема сюжэта. У іншым выпадку пад фабулай разумеюць пераказ падзей у іх храналагічнай (а не такой, як у сюжэце) паслядоўнасці. Зараз у літаратуразнаўстве паняцце фабулы ўжываецца рэдка.

З ПРАДМОВЫ Ф. СКАРЫНЫ ДА ЁСЕЙ БІБЛІ

«Біблія» — дзівосная рака! Яна бывае мелкай, і нават авечка можа яе перайсці! Але адначасна – і глыбокай, калі і слон змушаны плысці цераз яе! У гэтай кнізе – пачатак і канец усёй мудрасці, бо толькі праз яе можна спасцігнуць Богаўсетрымальніка! У гэтай кнізе – усе законы і правы, якімі карыстаюцца людзі ў зямным жыцці! У гэтай кнізе – усе лякарствы душэўныя і цялесныя разам знойдзеце! Тут – навучанне філасофіі добрае: як Бога любіць для самога сябе і для бліжняга свайго! Тут справа ўсялякага збору людскога і горада, якія праз веру, ласку і згоду паспалітую дабро памнажаюць. Тут – поўнае навучанне сямі навук вызваленых!

Хочаш ведаць Граматыку, ці, па-нашаму кажучы, граматы, якая вучыць правільна чытаць і гаварыць, – звяртайся да «Бібліі». Чытай у ёй кнігу «Псалтыр».

Наважышся асвоіць Логіку, што вучыць пры дапамозе аргументаў адрозніваць праўду ад хлусні, – чытай «Кнігу святога Іова» або «Пасланні святога апостала Паўла».

Задумаеш авалодаць Рыторыкай, якая ёсць само Красамоўства, – чытай кнігі Саламонавы.

Гэта ўсе навукі славесныя.

А калі захочаш вучыцца Музыцы, гэта значыць, Пеўніцы, – шматлікія вершы і песні святых ва ўсёй гэтай кнізе знойдзеш!

Спатрэбіцца табе Арыфметыка, якая вучыць хутка і без памылак лічыць, – чатыры кнігі Майсеевы часта чытай.

Хочаш засвоіць навуку Геаметрыю, якая па-нашаму завецца Землямеранне, – чытай кнігі Ісуса Навіна.

А калі патрэбна Астраномія, альбо інакш Зоркалічэнне, – знойдзеш на пачатку гэтай кнігі аб стварэнні сонца, месяца і зорак. У «Ісусе Навіне» прачытаеш аб тым, як сонца стаяла на адным месцы. У кнігах «Царстваў» – як сонца павярнулася назад на некалькі ступеняў. У святым «Евангеллі» ад Матвея паведамляецца аб стварэнні новай зоркі ў час нараджэння спаса нашага Ісуса Хрыста...

Колькі слоў, столькі і таямніц!

* * *

Паслухалі мудрага Скарыну. А цяпер звернемся да народных скарбаў-мудраслоўяў.

Заданне: у левай калонцы падаецца прыказка, а з правай вы самі павінны падабраць правільнае тлумачэнне гэтага выразу. Як вы думаеце, чаму ў беларускай мове прыказак, якія пачынаюцца на літару **Ф**, нязначная колькасць? Дапоўніце табліцу сваімі прыкладамі.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Факт застаецца фактам.	канец якойсьці справе;
2. Факты – рэч упартая.	гэта бясспрэчная ісціна;
3. Фініта ля камедыя.	факты нельга абвергнуць.

Яшчэ

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ*

Фіялетаваыя воблакі – да дажджу і цяпла.

Фрукты і ягады раней чырванеюць з паўднёвага боку*...

* * *

Настаў час запрасіць вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ**

Яго відаць здалёку

Над шумнай маставой.

Міргае цуда-вокам:

– Ідзі!

– Чакай!

– Пастой!

І пешаходы, і шафёры

Гавораць дзякуй...

* Прадоўжыце рад назіранняў сваімі прыкладамі, якія пачынаюцца на літару **Ф**.

** Літара **Ф** змяшчаецца ў адгадцы.

СКОРАГАВОРКА

Фарсун фарсіў у фіялетавым фраку і фетравым капелюшы.

МЕТАГРАМА

З *ф* – у шашках; з *г* – у песні;

З *л* – у спорце; з *б* – у лесе;

З *с* – на дрэве я расту;

З *ж* – паўзу я па лісту.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Фантазія, парадокс, утопія

Фантазія (ад грэч. «фантазіа» – уяўленне) – мара, выдумка; творчае ўяўленне; музычная імправізацыя.

Фантастыка (ад грэч. «фантастыке» – здольнасць уяўляць) – штосьці неверагоднае, створанае ва ўяўленні; літаратурныя творы на фантастычныя сюжэты.

Фантаст – чалавек з багата развітай фантазіяй, фантазёр, летуценнік; пісьменнік, які піша на фантастычныя тэмы.

Фантастычны – які не існуе ў рэчаіснасці, выдуманьны; незвычайны, чарадзейны, вычварны.

Парадокс (ад грэч. «парадоксас» – нечаканы, здзіўны) – своеасаблівая думка, меркаванне, якое разыходзіцца з агульнапрынятымі поглядамі, супярэчыць разумнаму сэнсу.

Утопія (ад грэч. «у» – не, «топас» – месца, г. зн., месца, якога няма) – пазбаўленае навучовага абгрунтавання вучэнне аб ідэальным грамадскім ладзе, а таксама літаратурны твор з паказам ідэальнага грамадскага ладу будучага. Гэта яшчэ і нерэальны, неажыццявімы на практыцы план; фантазія, мара, якая не можа быць здзейснена.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара **Ф**»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Рэкорд даўгалецця належыць Фаме Карне. Згодна з запісамі ў царкоўных кнігах, ён нарадзіўся ў 1588 годзе, а памёр у 1795 г. Такім чынам, Карне пражыў 207 гадоў.

* * *

Самым вядомым факірам быў Івон Іва, які жыў у Парыжы. Ён – чэмпіён факіраў 1951 г. Івон 2,5 тысячы разоў прыпыняў на сцэне сваё сэрца, дазваляў закопваць сябе жывым у зямлю, ляжаў на аперацыйным стале без наркозу, трымаў на грудзях 1,5 т грузу...

* * *

Самая рэдкая хвароба, якая сустракаецца ў свеце, называецца «куру» – хвароба смеху. Яна выяўлена толькі ў Новай Гвінеі сярод племені фору. Пакуль што ні адзін чалавек, які заразіўся куру, яшчэ не выжыў.

* * *

І навучыліся, і нагуляліся – засталася толькі праявіць выяўленча-мастацкія здольнасці і паказаць сваю літару **Ф**, як гэта зрабілі нашы вучні-памочнікі (глядзі на ўкладцы).

Х

Дошка з дошкай накрыж збіты,
Тут нібыта ход закрыты.
Ёсць у Х ва ўсіх патрэба:
Хто захоча жыць без хлеба?

Х (ХЎРЬ)

Давайце зноў павандруем у часе і завітаем да фінікійцаў, якія прапанавалі старажытны алфавіт. І пагаворым пра літару *x*. Гэтую літару фінікійцы называлі «хет», што значыць – «агароджа», бо сваімі абрысамі яна і нагадвала такую будаўнічую канструкцыю.

Прайшоў час. Сёння **X** – дваццаць чацвёртая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **X** («хер»), якая адпавядала грэка-візантыйскай устаўной **X** («xi»). Як мяркуюць вучоныя, слова **хѢръ** – запазычанае. І карані яго знаходзяцца ў грэчаскай мове. Гэта можа быць скарочаны варыянт ад слова **херувімі** – самыя набліжаныя да Бога нябесныя сілы. Яшчэ выказваецца думка, што слова звязваецца з «херэтызмамі» – песенна-малітоўнымі заклікамі: грэч. «херэ» па-славянску – **ра-дуйся**. Але самым пераканаўчым лічыцца меркаванне пра паходжанне імя слова ад грэчаскага слова «рука». Сапраўды, мы часта складваем рукі крыж-накрыж.

Вось такая, амаль дэтэктыўная, гісторыя паходжання назвы сучаснай літары *x*.

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычныя гукі [*x*], [*x'*]: *хата* – [*хата*], *хитрый* – [*х'итрый*].

Мела таксама лічбавае значэнне «шэсцьсот».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	
Старажытнагрэчаская	
Візантыйская	

Глаголіца балгарская XI ст.	
Устаў XI ст.	
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	

Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ХХ
Скорапіс XV ст.	х
Беларускі скорапіс XVI ст.	х

Паўустаў канца XVII ст.	х
Грамадзянская пач. XVIII ст.	х
Лацінская	Хх

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія шчылінныя заднеязычныя зычныя гукі [х], [х']: *хвост* – [хвост], *хістаць* – [х'істаць].

У залежнасці ад фанетычнай пазіцыі гук [х] можа змяняцца. Такія змены называюцца пазіцыйнымі. Цвёрды гук [х] пры змене формы слова памякчаецца: *арэх* – [арэх'і].

А ёсць чаргаванні, якія не залежаць ад фанетычнай пазіцыі гука і не тлумачацца сучаснымі моўнымі законамі. Такія чаргаванні называюцца гістарычнымі: *мех* – [м'ашок]; *страха* – на [страс'э].

Бывае вялікая (Х) і малая (х), мае рукапісную (Хх) і друкаваную (Х х) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ХТЗ). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць другі» (група «Х»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 6 х).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 989 слоў, якія пачынаюцца на літару Х. Сярод іх знаходзім: *характарызаваць, хлебабулачны, холадаўстойлівы, храналогія, хронаметрж, хрэсьбіны, хуткарастваральны*.

На літару **Х** са слоўніка «Беларускія пісьменнікі» мы выбралі наступныя прозвішчы: Т. Хадкевіч, У. Хадыка, А. Хатэнка, Я. Хвалеі, М. Хведаровіч, В. Хомчанка, Я. Храптовіч, К. Хромчанка.

Прозвішчамі якіх пісьменнікаў вы самі можаце дапоўніць прапанаваны спіс?

Творы гэтых аўтараў сапраўды мастацкія, бо ім уласцівы праўдзівыя літаратурныя характары.

А характар літаратурны – мастацкі вобраз чалавека ў літаратурным творы. **Характар літаратурны** – галоўны элемент кожнага літаратурнага твора, ён ствараецца пісьменнікам на аснове жыццёвых назіранняў, уражанняў з дапамогай вымыслу, фантазіі. Як мастацкі вобраз **характар літаратурны** не проста раскрывае пэўную чалавечую індывідуальнасць, але і выяўляе адносіны пісьменніка да жыцця.

У абмалёўцы **характару літаратурнага ўдзельнічаюць** усе кампаненты літаратурнага твора – *сюжэт, апісанне абстаноўкі, пейзаж, мова персанажа, яго партрэт, думкі і пачуцці*. Асаблівасці **характару літаратурнага** залежаць ад таго, да якога літаратурнага роду адносіцца твор.

У лірыцы, напрыклад, **характар літаратурны** раскрываецца толькі праз унутраны свет, думкі, пачуцці і перажыванні.

У драматычных творах **характар літаратурны** ствараецца галоўным чынам сродкамі моўнай характарыстыкі (размова персанажаў) і развіццём дзеяння.

Асаблівасці абмалёўкі **характару літаратурнага** вызначаюцца стылем пісьменніка. Так, напрыклад, характары герояў раманаў І. Шамякіна раскрываюцца ў захапляючым, дынамічным сюжэце, у раманах К. Чорнага, І. Мележа большую ролю адыгрываюць пейзаж, апісанне абстаноўкі, псіхалагічныя дэталі.

Асаблівасці **характару літаратурнага** залежаць таксама ад мастацкага метаду, у рэчышчы якога з'явіўся твор. Так, у стварэнні рамантычных вобразаў большую ролю адыгрывае вымысел. Гэта тлумачыцца тым, што пісьменнік імкнецца стварыць незвычайны, яркі вобраз, які ўвасабляе яго мару аб смелым, моцным, актыўным чалавеку. Рамантычны вобраз-характар звычайна супрацьстаіць не задавальняючай пісьменніка рэчаіснасці. Рэалістычны **характар літаратурны** ствараецца на аснове абагульнення з'яў навакольнага жыцця, паводзін людзей пэўнага сацыяльнага асяроддзя, пэўнай гістарычнай эпохі.

Характар літаратурны для пісьменніка – гэта сродак пазнання жыцця, а разам з тым і сродак ўздзеяння на чытача. Літаратура мае нямала вобразаў-характараў, якія станавіліся высокім прыкладам для цэлых пакаленняў людзей. Такія Рахметаў з рамана М. Чарнышэўскага «Што рабіць?», Авадзень з аднайменнага рамана Э. Войніч, Паўка Карчагін з рамана А. Астроўскага «Як гартавалася сталь».

Выхаваўчая сіла ёсць у кожным **характары літаратурным** сапраўды мастацкага твора. Яна ўзмацняецца і тым, што чалавечыя характары, створаныя пісьменнікам, абавязкова нясуць у сабе агульначалавечыя рысы. Гэтым і тлумачыцца тая цікавасць, якую мы праяўляем да літаратуры іншых народаў, іншых эпох.

Выхаваўчае значэнне маюць не толькі станоўчыя, але і адмоўныя **характары літаратурныя** ў тым сэнсе, што яны «папярэджваюць» нас ад памылак у жыцці, паказваюць, да якіх вынікаў яны прыводзяць. Як станоўчыя, так і адмоўныя **характары літаратурныя** дапамагаюць нам пазнаваць жыццё.

* * *

Літаратары даюць нам сваё бачанне рэчаіснасці, успрыняцце жыцця. А народ захаваў свае скарбы. Таму паслухаем, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Хто вясною скача, той восенню плача.

Хто сее ды вее, той не збяднее.

Хто кармамі запасся – у таго вясна позняя, а хто без іх сядзіць – вясну ранняй называе.

Хоць вясна сухая, але восень малочная.

Хто ў час сее, той не збяднее.

Хто ўлетку балюе, той узімку галадуе.

Хто ўлетку спіць, той узімку не есць.

Хто халадку шукае, той узімку галадае.

Хто ў ліпені на полі пацеа, таго ўзімку і печка пагрэе.

Хто сее пасля Пакрова, не будзе мець чаго даць карове.

* * *

«Без хлеба яда – да парога хада. Хлеб – усяму галава», – так у народзе кажуць. А яшчэ са словам *хлеб* можна назваць наступныя прыказкі (глядзі табліцу).

Паслухайце заданне: у левай калонцы падаецца прыказка, а з правай вы самі павінны выбраць правільнае тлумачэнне гэтага выразу і выкарыстаць яго у сваім вусным выказванні на тэму «Хлеб – усяму галава».

Прыказка	Тлумачэнне
1. Быў бы хлеб, а мышы знойдуцца.	...жывём памаленьку; часам ужываецца як няпэўная характарыстыка жыцця;
2. Жывём, хлеб жуём.	...калі ёсць умовы, магчымасці, заўсёды знойдзецца хто-небудзь для несамавітых, нядобрых учынкаў, спраў;

Прыказка	Тлумачэнне
3. З музыкі хлеб невялікі.	...гаворыцца з адабрэннем пра таго, хто, адпраўляючыся куды-небудзь, бярэ з сабой харчовыя ці іншыя запасы;
4. Зямлю ўгноіш – хлеб падвоіш.	...заробак у музыканта невялікі, незайздросны;
5. Не хлебам адзіным жыве чалавек.	...пра прычынна-выніковую залежнасць велічыні ўраджаю ад ступені ўгнаення глебы;
6. Хлеб на сталe – рукі свае.	...чалавек павінен клапаціцца не толькі пра свае матэрыяльныя, але і пра духоўныя патрэбнасці;
7. Хто хлеб з сабой носіць, той не просіць.	...кажуць, запрашаючы да пачастунку.

Каб лягчэй было падрыхтаваць вуснае выказванене, прачытайце наступны тэкст, перакладзіце яго на беларускую мову.

ХЛЕБ – ВСЕМУ ГОЛОВА

Іспокон веку хлеб был не проста едой. Он был мерилom не только общественного благосостояния, но и мерилom человеческой совести. Хлебом-солью встречали друзей. За хлеб бились с врагом насмерть. Хлебом, как именем матери, клялись. Хлеб был продуктом, вызывавшим особое, можно сказать, святое чувство. За хлеб, который нужен был умирающим от голода детям в годы войны, отдавали свои жизни сотни людей.

Сегодня вопрос о хлебе, конечно, не стоит как вопрос о жизни и смерти. Но всё же он нам должен быть не менее дорог, чем отцам нашим и дедам. Здесь, думается, нужна умная, доходящая до сердца человека пропаганда высокой нравственной ценности труда хлебороба, мукомола, пекаря. Ведь чтобы хлеб стал хлебом и дошёл к нашему столу, чтобы мы могли купить буханку или батон, трудятся представители почти ста

двадцати специальностей: селекционер, механизатор, химик, машиностроитель, летчик сельхозавиации и заготовитель, работник хлебозавода.

Конечно же, не зачерствели души наших людей, и в подавляющем большинстве своём они высоконравственно относятся к хлебу. Как-то в годовщину великой нашей Победы в одном из парков Волгограда раздавали (а не продавали!) людям печёный хлеб. Это был не тот обычный хлеб, какой мы привыкли видеть в магазинах, в столовой, дома. Это были буханки того самого блокадного ленинградского хлеба, который только напоминал собой хлеб и истинная ценность которого была в своё время равна ценности жизни. Люди молодые и старые подходили, бережно, как святыню, брали этот хлеб, пробовали его. Многие плакали. Эти слёзы шли из глубины потрясённого человеческого сознания, из глубины души.

* * *

Нам засталося толькі напісаць дыктант, каб правесрыць, як вы засвоілі правапіс літары *x*.

ЗВАНЫ ХАТЫНІ

Звоняць званы Хатыні. Звоняць над спаленымі хатамі, над жыццямі людзей, што ведалі свабоду і шчасце. Звоняць над брацкай магілай аднавяскоўцаў, над магіламі дзяцей, якімі свет яшчэ не ўспрымаўся далей навакольнага лесу.

Звоняць званы над могілкамі ста васьмідзесяці шасці вёсак, дзе не засталося ніводнай сям'і, дзе не збудавана на папялішчы ніводнай новай хаты.

Назвы спаленых вёсак засталіся толькі ў памяці народнай ды на магільных плітах Хатыні.

Як сімвал жывых шумяць тры бярозкі, і гарыць Вечны агонь над магілай кожнага чацвёртага.

Звоняць званы Хатыні. Звон іх зліваецца з Бухенвальдскім набатам, з жалобнай музыкай над магіламі ахвяр Лідзіцэ і Арадура і гучыць як палымяны заклік: «Людзі, будзьце пільныя!»

Хатынскі мемарыял стаў месцам усенароднага пакланення. У будні і святы цячэ туды людская рака. Прыходзяць з навакольных вёсак і прыязджаюць з самых далёкіх куткоў нашай Радзімы. Тут кожны чалавек дае клятву сам сабе: зрабіць усё магчымае для таго, каб ніколі і нідзе не паўтарылася надобная трагедыя.

- Што вы ведаеце пра Арадур, Бухенвальд, Лідзіцэ?

- Знайдзіце сказ, у якім заключаецца асноўная думка ўсяго тэксту.

* * *

Для адпачынку пасля такой напружанай працы запрашаем у краіну *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літарай **Х** і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

У ціхае надвор'е няма нас нідзе.
Як вецер падзьме, бяжым па вадзе.

Бягуць жарабкі буланя,
Усе павадкі парваня,
Ні сесці на іх, ні ўпрэгчы,
Ні з пугай услед пабегчы.

Ад парога
Да парога
Ляжыць
Яркая дарога.

СКОРАГАВАРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Захварэў чалавек, хварэў, хварэў, перахварэў,
Ды нарэшце хваробу вылечыў.

У мухі няма вуха, няма вуха ў мухі.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Х**.

Пайшла каза ў рахі,
Нашчыпала тры мяхі,
А чацвёрты – шалухі.

Мы з вамі ўжо будавалі ЛЕСВІЧКІ, а зараз узвядзём канструкцыю, якая называецца

СЦЕНКА

У кожны радок запішыце назоўнік у пачатковай форме.

X				
X				
X				
X				
X				
X				
X				
X				
X				
X				

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Хлеб

Большасць этымолагаў лічаць, што лексема *хлеб* праславянскага паходжання, запазычаная са старанямецкага «хлеб» – фармавы хлеб. У славян гэтае запазычанае слова асэнсавалася з кіслым уфармаваным хлебам.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара X»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Што ж нам падрыхтавалі пра літару X нашы вучні (глядзі на ўкладцы)?

Ц

Цэ шукаў я цэлы дзень,
Але Цэ ўцякала ў цень.
То яно ў цябе ў руцэ,
То купаецца ў рацэ.
Вось дык цаца!
Як дазнацца,
Да чаго падобна Ц?

Ц
(ЦЫ)

Ц – дваццаць пятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай Ц («цы»), якая была графічнай дыферэнцыяцыяй старажытнаўрэйскай ц («цадэ»). А назва «цадэ» ў старажытных фінікійцаў абазначала «серп».

З **цы** ў старажытнай кірыліцы пачыналіся літары для чыста славянскіх гукаў, якіх не было ў грэчаскай мове: шыпячыя, насавыя (юсы), еры, яць. Гэтыя гукі – тое, што адрознівае мову славян ад іншых роднасных ёй індаеўрапейскіх моў.

У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Абазначала зычны гук **ц**: *улица* – [ул'ица], *цнота* – [цнота].

Мела таксама лічбавае значэнне «дзевяцьсот».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Фінікійская	1
Глаголіца балгарская XI ст.	Ѡ
Устаў XI ст.	Ц
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Ц
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	цц

Скорапіс XV ст.	Ц
Беларускі скорапіс XVI ст.	Ц
Паўустаў канца XVII ст.	Ц
Грамадзянская пач. XVIII ст.	цц
Лацінская	Сс

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала выкарыстоўвацца як вялікая і малая, хоць ужыванне вялікай літары ва

ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумныя глухія злітныя пярэднеязычныя зычныя гукі [ц], [ц']: *кастрыца* – [кастрыца], *палац* – [палац], *цвёрды* – [ц'в'орды], *ціўкаць* – [ц'іўкаць'].

Чаргаванне [т] – [ц'] называецца цеканнем і абазначаецца літарай *ц* (гл. Літара Т).

Бывае вялікая (Ц) і малая (ц), мае рукапісную (*Ц/ц*) і друкаваную (Ц ц) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЦЭЦ), як умоўнае скарачэнне слова «цэнтнер» (50 ц).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць трэці» (група «Ц»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 8 ц).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 1291 слова, якое пачынаецца на літару Ц. Сярод іх знаходзім: *цаніць*, *цвёрдахарактарны*, *цвісіці*, *цнатлівасць*, *цудатворны*, *цыгейка*, *цырымонія*, *цэментавець*.

* * *

Сярод тых, хто ўздымаў беларускую літаратуру да сусветных вышынь, – Г. Цамблак, К. Цвірка, В. Цяпінскі, М. Цяцёрскі. І, канешне, Цётка.

П. Мядзёлка, першая выканаўца ролі Купалавай Паўлінкі, пакінула пра Цётку свае ўспаміны.

СУСТРЭЧА З ЦЁТКАЙ І КУПАЛАМ

Бывала я і на кватэры Цёткі, якая жыла ў лясным прадмесці Звярынцы разам са сваім мужам. Не зусім звычайная гэта была пара. Казалі, што іх шлюб спачатку быў толькі фіктыўны, на манер Соф'і Кавалеўскай, а праз нейкі час сталі жыць разам, але я не адважылася ў яе самой пра гэта

спытаць. У мяне склалася ўражанне, што Цётка з'яўляецца хутчэй кватаранткай, чымся гаспадыняй у сваім доме. Яна займала асобны пакой, вельмі просценька абсталяваны. На сталае, на паліцах – мноства кніг. Прымала яна нас толькі ў гэтым пакоі, сюды прыносіла і пачастунак, ніколі не запрашала ў другія пакоі кватэры. І толькі раз, калі я выпадкова сутыкнулася ў калідоры з яе мужам, Цётка пазнаёміла мяне з ім. Здавалася, што яны з мужам жылі кожны сваім асобным жыццём, не ўмешваючыся ў справы адзін аднаго. Іх ядналі хіба толькі рэвалюцыйныя справы.

Апраналася Цётка заўсёды ў просценькую чорную сукенку і такі ж чорны жакецік. Гаварыла крыху ў нос з чыста вясковай манерай і інтанацыяй.

У рэдакцыі «Наша ніва» я рэдка бачыла Цётку. Яна найбольш сябрвала з Купалам і Бядулем, асабліва любіла свайго Купалку, як яна ласкава называла Янку. На вечарах у «Беларускай хатцы» Цётка заўсёды была вясёлай, жартаўлівай, але танцавала рэдка і толькі з Купалам польку, бо іншых танцаў Янка не ўмеў танцаваць і вучыцца не хацеў.

Янка Купала моцна змяніўся з таго часу, як прыехаў у Вільню і стаў рэдактарам «Нашай нівы»: спахмурнеў, схуднеў, ні разу не бачыла яго цяпер такім гарэзлівым, вясёлым, як у доме прафесара Эпімах-Шыпілы.

Карыстаючыся прачытаным тэкстам і набытымі на ўроках роднай літаратуры ведамі, падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Літаратурная слава Беларусі (Цётка)».

* * *

А для праверкі засваення правапісу літары **ц** паводле аднаго з твораў пісьменніцы напішам дыктант. Клічце сваіх памочнікаў.

* * *

Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця, каторае пры першым няшчасці знікне, не мае скарбаў вечных –

скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, — гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы. Яркім полымем гарыць такая любоў у душы, сагравае нас, асвятляе дарогу ў жыцці. Хто любіць свой народ, хто ў кожным бачыць брата-чалавека, той не сагнецца перад крыўдай, перад здзекам. Такі чалавек ніколі не будзе адзін, самотны і пакінуты.

Але побач з любоўю да сваіх братоў патрэбна яшчэ нешта, што злучае людзей у суцэльны народ. Гэта родная мова. Яна, быццам цэмент, звязвае людзей. Яна дае ім найлепшы спосаб разумець адзін аднаго. Адною думкай жыць, адною долі шукаць. Хто адрокся мовы бацькоў сваіх, той адышоў ад народа далёка-далёка.

- Вызначце тэму тэксту;
- падбярыце загаловак;
- выпішыце прыклады чаргавання [т] з [ц’].

* * *

Калі мы загаварылі пра паэтаў і паэзію, то варта звярнуцца да тых прыёмаў і сродкаў, з дапамогай якіх ствараюцца паэтычныя радкі. Сярод іх *цэзура* (ад лац. *caesura* – рассячэнне) – пастаянная паўза ў сярэдзіне вершаванага радка.

*Толькі зноў я ўзнямуся, // стамлёны паходам трубач,
Каб уславіць твой сцяг // і тваю маладую хаду.
Можа, словы не тыя?... // Прабач мне, Радзіма, прабач,
Для цябе, дарагая, // сапраўдныя словы знайду.*

А. Вялюгін. Прызнанне ў любові

* * *

Ці не забыліся мы з вамі на тое, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Цёплая зіма – халоднае лета, снежная зіма – лета дажджлівае.

Цецерукі на вершалінах дрэў расселіся – чакай добрае надвор’е.

Цвыркун цвыркае – на халоднае надвор’е, маўчыць – на дождж.

Ці на падыходзе, ці на адыходзе сакавік усё замарозіць.

* * *

Вам прапануецца некалькі прыказак на адну тэму. Як можна адной фразай растлумачыць значэнне ўсіх прыведзеных у табліцы выказаў? Тлумачэнне запішыце, выкарыстаўшы просты сказ.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Ціхая вада берагі мые.	
2. Ціхая вада грэблю рве.	
3. Ціхая свіння глыбока капае.	
4. Ціхая свіння глыбокі ко-рань рые.	

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні з літарай **Ц**, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Ідзеш – наперадзе ляжыць,
Азірнешся – дадому бяжыць.

Сам увесь у сярэдзіне,
А галава зверху.

Завітала ў хату пані
У чырвоным сарафанае,
Як пачалі распранаць –
Сталі плакаць, праклінаць.

Сядзіць у цямніцы
Чубаты вязніца.
Хто за чуб цягае –
Слёзы пралівае.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

– Ці лілі алей у рэдзьку,
Ці не лілі?

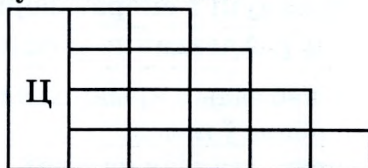
* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Ц**.

– Ты не цілілікай,
А сам налі.

– Цецярук, цецярук,
Дзе твая цяцера?
– Мая цяцера
Цецераняткам
Цеста месіць.

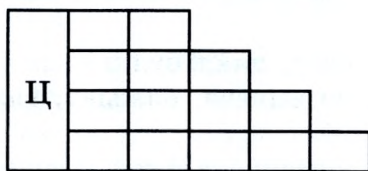
ЗАЦВЯРДЗЕЛЫЯ ЗЫЧНЫЯ ЛЕСВІЧКА 1

Вам неабходна прыдумаць такія словы, каб іх літары запоўнілі рады пустых клетак.

ЛЕСВІЧКА 2

Запісаць у пустыя клеткі літары тых слоў, што акрэсліваюцца.

1. Нешта незвычайнае, нечаканае; невытлумачаль-ная з'ява.
2. У народных казках, паданнях – пачвара ў вобразе змея, дракона.
3. Дзіцячая забаўка.
4. Тканіна, пакрытая з аднаго боку ці з двух асобым растворам, які робіць яе напрамакальнай.

СЦЕНКА

Запоўніце клеткі назоўнікамі ў пачатковай форме.

				Ц
				Ц
				Ц
				Ц
				Ц
				Ц
				Ц

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

Прачытайце прымаўкі і скарагаворкі. Выразна вымаўляйце гукі [ц], [ц’]. Адгадайце загадкі.

Трэба нахіліцца, каб вады з крыніцы напіцца.

Пытае марац, ці цёпла ў палец.

– Цецярук, цецярук, дзе твая цяцера?

– Мая цяцера цецера няткам цеста месіць.

Яму коцікам быць: на печы ляжаць, лыжкі лізаць.

Хвасць хлеба не дасць.

Да арла паляцела цяцера і папала цяцера арлу на вячэру.

Твая маці і мая маці пяклі булкі ў адной хаце.

Цячэ, цячэ – не выщеча, бяжыць, бяжыць – не выбежыць.

Хто на лета апранаецца, а зімой адзення цураецца?

Стаіць пані ў лясочку, мае чырвоную сарочку, хто ідзе, той паклоніцца.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Цэнзура, прысяга, пратакол

Слова *цэнзура* (ад лацінскага «цэнзар» – расцэншчык) звязана з імем Аляксандра Македонскага. А бы-

ло гэта так. Ён, каб выявіць незадаволеных яго палітыкай, захопніцкімі войнамі, калі яго войскі знаходзіліся ў далёкіх пустынях Персіі, дазволіў афіцэрам і салдатам напісаць па адным пісьму дамоў. Усе ўзрадаваліся (паколькі да гэтага пісем пісаць не дазвалялася) і выказалі пачуцці сваім родным. Аднак, калі кур'еры з пісьмамі некалькі ад'ехалі, іх сустрэлі пасланыя царом салдаты. Пісьмы былі адабраны, а тых, хто скардзіўся ў іх на цара, пакаралі смерцю.

У Старажытным Рыме ўжо існавала пасада цэнзара.

У Расіі ў XVI ст. з'яўляецца духоўная цэнзура, а ў XIX ст. парадак ажыццяўлення цэнзуры вызначаецца спецыяльнымі статутамі і правіламі. Цэнзура – сістэма дзяржаўнага нагляду за ідэйным зместам друку і сродкаў масавай інфармацыі.

У 1792 г. у час земляных работ на кубанскім беразе Керчанскага праліва, у Тамані, салдаты выпадкова выкапалі мармуровы камень з надпісам па-руску: «У лета 6576 (па нашым летазлічэнні ў 1068 г.) Глеб князь мерыў морам па лёду ад Тмутараканя да Крчева (г. зн. да Керчы) 14 000 сяжань». Так, на гэтым камені ўпершыню сустрэліся са славянскім словам «сяжань» (пазней і «сажань»), ад «сягаць» – дасягаць, дакранацца. Адсюль паходзіць і «прысяга», звязаная са словамі *дасягаць*, *дакранацца*. Цяпер мы ўжо не адчуваем гэтай сувязі, але пры ўрачыстай прысязе звычайна дакранаюцца ў знак клятвы да свяшчэнных прадметаў – сцяга і інш.

Слова *працікол* паходзіць з грэчаскіх «протас» – першы і «колас» – клею. Першапачаткова праціколам і называлі першы ліст, падклеены да скрутка з рукапісам. На ім пісалі імя ўладальніка, дату. Хутка прагледзець скрутак было немагчыма: гэта не кніга, якую лёгка перагарнуць. Доўгі скрутак трэба было раскручваць. Таму для зручнасці карыстання скруткам на гэтым лісце,

прыклееным на версе, – пратаколе, даваўся і кароткі змест рукапісу. Адсюль зразумелы пераход да цяперашняга значэння слова: спачатку кароткі пералік, а потым і кароткі запіс таго, што было на сходзе, дакумент з якім-небудзь фактам. Гэта яшчэ і акт міжнароднага пагаднення.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Ц»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

Самай тытулаванай асобай быў рускі цар Пётр I. Так, у яго грамаце да польскага караля Аўгуста II (1712) чытаем: «Божиею поспешедвующею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич всеа Великия и Малыя и Белыя Росии, самодержец московский, киевский, владимерский, новгородский, царь казанский, царь астраханский, царь сибирский, государь псковский и великий князь смоленский, тверский, югорский, пермский, вятский, болгарский и иных, государь и великий князь Новгорода Низовские земли, черниговский, резанский, ростовский, ярославский, белоозерский, удорский, обдорский, кондинский и всеа Северныа страны повелитель и государь Иверские земли, карталинских и грузинских царей, и Кабардинския земли, черкаских и горских князей, и иных мнгих государств и земель восточных и западных и северных очич и дедич и наследник и государь обладатель...»

* * *

I, па традыцыі, дадзім слова нашым вучням, якія скажуць і пакажуць, якой ім бачыцца літара Ц (глядзі на ўкладцы).

Ч

Ч вельмі важнае таму,
Што пачынае ўсе «чаму?»

Ч

(ЧЭРВЬ)

Ч – дваццаць шостая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ч** («червь»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Чаму святыя браты Салунскія так назвалі літару? Не проста ж па любым нейкім слове, гучанне якога пачынаецца з [ч]. Паспрабуем сабраць аднакаранёвыя словы: *червленица – барвоае адзенне, червлений – барвовы, ярка-малінавы колер, які вырабляўся з асобых фарбуючых чарвякоў*. У «Слове пра паход Ігаравы» чытаем: «А храбрии русици преградиша (палі) червленими щиты». Роднасным да слова *червь* з’яўляецца і слова *чермный* – чырвоны: Чермное море (Чырвонае мора).

І яшчэ адно цікавае назіранне: словы *канец* і *пачаток* – аднакаранёвыя. У дапісьмовы час гэта былі *кон* і *кен* (пазней змянілася на *ча*). Сербы гавораць: «Од кона до кона». Па-беларуску гэта значыць – «ад пачатку да канца».

Абазначала зычны гук [ч]: *бочка – [бочка], чаша – [чаша]*. Наяўнасць у старабеларускім пісьменстве паралельных варыянтаў тыпу *личи́ти – личи́ти, чудо – чюдо* тлумачыцца традыцыйным характарам тагачаснага пісьма і не сведчыць аб мяккасці [ч].

Мела таксама лічбавае значэнне «дзевяноста».

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Глаголіца балгарская XI ст.		Скорапіс XV ст.	
Устаў XI ст.		Беларускі скорапіс XVI ст.	

Царкоўнаславян- ская XIII-XVI ст.	Ч
Царкоўнаславян- ская XVI-XVIII ст.	ЧЧ

Паўустаў канца XVII ст.	Ч
Грамаядзянская пач. XVIII ст.	Ч

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як вялікая і малая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумны глухі зацвярдзелы злітны пярэднеязычны зычны гук [ч]: *чаромха* – [чаромха], *чысты* – [чысты], *чытач* – [чытач].

Бывае вялікая (Ч) і малая (ч), мае рукапісную (ЧЧ) і друкаваную (Чч) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЧФ), як умоўнае скарачэнне слова «частка» (т. 5, ч. 1). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць чацвёрты», пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 6 ч).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 965 слоў, якія пачынаюцца на літару Ч. Сярод іх знаходзім: *чабаровы, чалавечнасць, чараваць, чаромхавы, чатырохсотгоддзе, чыстасардэчны, чэрпаць, чэснасць*.

* * *

Сярод тых, чые прозвішчы пачынаюцца на літару Ч, – М. Чаргінец, Г. Чарказян, Н. Чарнушэвіч, А. Чарнышэвіч, Л. Чарняўская, М. Чарняўскі, М. Чарот, Я. Чачот, І. Чыгрын, І. Чыгрынаў, Х. Чэрня. І, канешне, К. Чорны.

Карыстаючыся прачытаным тэкстам і набытымі на ўроках роднай літаратуры ведамі, падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Літаратурная слава Беларусі (Кузьма Чорны)».

КУЗЬМА ЧОРНЫ

Мікалай Карлавіч Раманоўскі прыйшоў на свет на самым злome стагоддзяў, 24 чэрвеня 1900 года. Нарадзіўся ён на Случчыне ў маёнтку Боркі ля Цімкавіч, дзе ў пана Эдварда Вайніловіча (таго самага, на чые сродкі збудаваны Чырвоны касцёл у Мінску) парабкавалі бацькі будучага пісьменніка. А Случчына нездарма славілася знакамітымі грушамі-бэрамі. Зямля там надзвычай урадлівая. Толькі Раманоўскія ўласнага кавалка не мелі. Беднасць бацькоў даходзіла часам чужо не да жабрацтва: гаспадаркі свае яны не мелі. А вось людзі побач з імі жылі адметныя, усе потым стануць героямі будучых твораў прэзаіка.

Пра сваю радзіму пазней Кузьма Чорны напіша:

– Шчаслівы час маленства! Залатыя гады! Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма. Блізасць і замілаванне да роднай прыроды, да роднай зямлі, да самага важнага – да свайго народа – пачынаецца з маладых гадоў.

Гады маленства пісьменнікам пражыліся зусім не ідылічна, таму што змалку дзеці павінны былі прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да молата і кавадла. «Дзесяцігоднія дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігоднія хлапчукі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку», – напіша потым у рамане «Пошукі будучыні» Кузьма Чорны.

Прайшоў час. За дваццаць адзін год літаратурнай працы геніяльны творца напісаў паўтара дзясятка раманаў і аповесцей, паўдзясятка п'ес. Нягледзячы на неспрыяльную творчую атмасферу ў трыццатыя гады, прэзаік здолеў выдаць дзесяць кніг.

Паплечнік Чорнага па літаратурнай суполцы «Узвышша», таленавіты крытык Адам Бабарэка называў сябра стваральнікам першага беларускага рамана. І гэта сапраўды так.

У апошнія гады змушаны пакінуць акупаваную гітлераўцамі Беларусь, цяжка хворы пісьменнік (некалькі месяцаў турэмнага зняволення ў сталінскім засценку падтачылі яго здароўе) працягваў тытанічную працу. Вялікі геній згас у 44 гады, не давёўшы свае творчыя задумы нават да паловы.

* * *

Адной з адметных асаблівасцей стылю Кузьмы Чорнага з'яўляецца ўменне адлюстроўваць час. Абапіраючыся на праграмныя творы пісьменніка, раскажыце, як ён карыстаецца гэтым мастацкім сродкам. Для адказу выкарыстайце прапанаваны ніжэй тэарэтычны матэрыял.

ЧАС У ЛІТАРАТУРЫ

У мастацкай літаратуры час адлюстроўваецца не толькі як адна з умоў жыцця героя (у яго працягласці, цяжэнні). Адлюстраванне часу з'яўляецца і адным са сродкаў мастацкай выразнасці. Час ва ўспрыманні чалавека, а таксама і ў мастацкім паказе можа «цягнуцца», а можа і «ляцець». Напрыклад, у паэме А. Куляшова «Сцяг брыгады» ўвесь першы раздзел «Што сказалі мне рэчы, калі я выходзіў з кватэры?» адлюстроўвае толькі некалькі хвілін з жыцця героя. Але як «зацягнуты» яны ў мастацкім паказе! Погляд, кінуты героем на пустую кватэру, на рэчы, пакінутыя гаспадарамі, уражанне ад усяго гэтага ператвараюцца ў трагічную аповесць аб страце чалавечага шчасця, цяпла і сямейнага прытулку, аб безабароннасці дзяцей перад вайной. Тут час у мастацкім паказе як бы замаруджвае сваю хаду. І наадварот, аб днях і тыднях, праведзеных героямі ў доме лесніка, паэт гаворыць вельмі лаканічна:

Дні міналі, мінулі.

Адкукавалі зязюлі.

Лаканічнасць гэта адлюстроўвае вымушанае бяздзеянне ў цішы лясной сядзібы, калі дні і гадзіны ідуць, не пакідаючы асаблівага следу ў свядомасці герояў. У літаратуры, якая адлюстроўвае жыццё ў руху, паказваецца і мінулае, і сучас-

нае, і будучае. Іх адносіны звычайна вызначаюцца мастацкай задачай, якую ставіць пісьменнік.

Так, Я. Купала ў сваіх рамантычных паэмах («Курган», «Бандароўна») звяртаўся да мінулага, хаця ўсе думкі паэта звязаны з сучасным і будучым народа. Чаму так рабіў паэт? Акрамя перасцярог, звязаных з цензурай, зварот да мінулага даваў паэту магчымасць у моцных, незвычайных для сучаснікаў характарах выявіць свае рэвалюцыйныя адносіны да несправядливай рэчаіснасці, а заадно падкрэсліць думку аб тым, што барацьба за свабоду народа, супраць дэспатызму вялася і ў даўнія часы, і імкненне народа да свабоды нельга спыніць ні рэпрэсіямі, ні катаваннямі.

Такім чынам, адным ужо гэтым прыёмам у адлюстраванні часу паэт шмат гаворыць чытачу пра свае адносіны да жыцця, да рэвалюцыйнай барацьбы.

* * *

Пра асаблівасці творчай манеры пісьменніка мы пагаварылі. А зараз паслухаем, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Чырвоная вясна, ды галодная.

Чым мацней першы ўдар грому, тым лепшы будзе ўраджай.

Чэрвень у гулі не гуляе, а ўраджай росціць.

Чэрвень сухі – не надзейся на белыя грыбы.

Чырвонымі ягадамі рабіна красуецца – прыкмета марознай, снежнай зімы.

Чакай пацяплення, калі пры марозе лес зашумеў.

Чырвоны месяц – к вялікаму ветру.

Чым зеляней вясёлка, тым мацней дождж.

Чайкі садзяцца на ваду – чакай добрае надвор'е.

Чаму сонца пашкодзіць, таму дождж паможа.

* * *

Замест шматкроп'яў у кожны выраз устаўце адно і тое ж слова (у адпаведнай форме) – і атрымаеце гато-

вую прыказку. Пра якую міфічную істоту ідзе гутарка ў прыказках?* У правую калонку табліцы запішыце тлумачэнне кожнага выслоўя.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Выдумаў ... моду, ды сам у воду, а вы, бабкі, ганіцеся.	
2. Займі ... ад варот, дык ён цераз плот.	
3. Золата за плячыма, а ... перад вачыма.	
4. І ... літасць мае.	
5. Не такі ... страшны, як яго малююць.	
6. Усе ... адной шэрсці.	
7. Чым ... не жартуе, калі Бог спіць.	

* * *

А цяпер клічце сваіх памочнікаў, каб напісаць дыктант і праверыць, як засвоілі веды пра літару **Ч**. Дыктант будзем пісаць паводле твора Кузьмы Чорнага.

КАЛЯ СТАРОГА МЛЫНА

На голым аleshніку сонца трымалася нядоўга. Яго ціхая ласкавасць спаўзала ўніз, на мокры снег, на ўпарты хмызняк. Сонца, калі паднялося вышэй, лягло ў адліжную ваду і заснула. Дзень зноў стаў хмурны. Ухабы зачарнелі больш, пні лясной высечкі зусім зліліся са сваім надрэчным узгоркам, з якога за адлігу пачаў сплываць снег.

Абледзянелая ручаіна сонна гнала сінюю ваду, млява пнулася выкідаць на лёд крынічную сцюдзёнасць. За пністаю высечкаю скрозь сінела поле, аж да лесу. Ручаіна загіналася ў лог, там разлівалася шырэй і спакайнела пад лёдам. Снег

* Падказка: назва гэтай істоты пачынаецца на літару **ч**.

на штучным малюсенькім азярцы быў ушчэнт спярэшчаны заячымі слядамі, якія заходзілі аж пад масток над круглым азярцом. На масток паглядала мучною слепатою млынавая шыба. Струхлелая сцяна ледзь не прыпіралася да самай парэнчы. Замарожанае млынавае кола маўчала пад парэнчамі. Лёд укаваў яго спадыспаду і намярзаў гузамі. Дарога праз масток ішла раз'езджаная, бітая і за млынам цяжка рвалася на ўзгорак, адразу ж за самотнымі радамі ўзбярэжных алешын.

* * *

Прыйшоў час зазірнуць і ў *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літарай **Ч** і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Па пяску ледзь-ледзь паўзе,
А не зловіш у вадзе.
Ні рыбіна, ні птаха,
А проста ...

Еду, еду – ні дарогі, ні следу.

СКОРАГАВОРКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

Чэсь калоду чэша, Чэся цеста месіць.

Пчолка з чмелем у чоўніку плылі.

Палячелі птушачкі, птушачкі-пяюшачкі.

У чаплі чапляня, у зайкі зайчаныя.

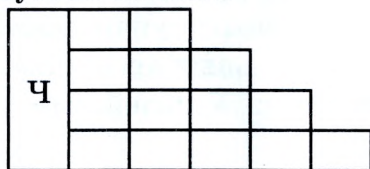
МЕТАГРАМА

З **ч** над морам пралятаю,
З **г** у машыне я бываю,
З **м** мяне ты надзяваў,
З **л** – сабаку называў.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару **Ч**.

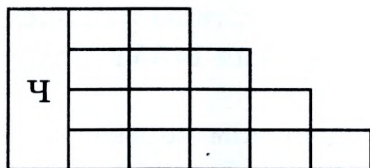
ЗАЦВЯРДЗЕЛЫЯ ЗЫЧНЫЯ ЛЕСВІЧКА 1

Вам неабходна прыдумаць такія словы, каб іх літары запоўнілі рады пустых клетак.

ЛЕСВІЧКА 2

Запісаць у пустыя клеткі літары тых слоў, што акрэсліваюцца.

1. Удушлівы газ, які ствараецца пры няпоўным згаранні вугалю, дроў.
2. Чароўная сіла, прывабнасць, якая захапляе.
3. Дзень у парадкавым радзе іншых дзён пэўнага месяца, дата.
4. Фігура жывёлы або птушкі з набітай чым-небудзь скуры іх.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Чарніла, шрыфт

Пачынаючы з XVII і асабліва ў XVIII ст., калі разам з шырокім распаўсюджаннем паперы пачаў развівацца жанр эпістальнай літаратуры, становіцца модным пісаць чарнілам. Але само чарніла было вядома яшчэ ў часы імператара Аўгуста. Тады існавала нават чырво-

нае чарніла, якое лічылася ў Рыме свяшчэнным. Само чарніла звязана са з'яўленнем пергаменту – для яго быў патрэбен такі састаў, які ўядаўся б у скуру. І вось з нарастаў на хворых лістах дуба і вяза пачалі рабіць настой і змешваць яго з жалезным купарвасам. У гэтых нарастах, так званых «чарнільных арэшках», утрымлівалася дубільнае рэчыва танін. У далейшым танін знайшлі ў трыснягу і каліне.

У XV ст. рускія пісары рабілі чарніла нават з квасу, кіслай капусты, якія былі настоены на ржавым жалезе. А ў вёсках на чарніла ішла бузіна, стоўчаная ў ступе.

Першы шрыфт зрабіў у XI ст. кітаец Бі Шэн.

У Еўропе рухомыя літары з'явіліся ў Германіі, дзе Іаган Гутэнберг 24 жніўня 1455 г. надрукаваў сваю першую кнігу.

Старажытнаславянскім шрыфтам у 1517–1519 гг. надрукаваў некалькі кніг беларускі асветнік Ф. Скарына.

Само ж слова паходзіць з нямецкага «шрыфт» – пісьмо, пісанне. Шрыфт – камплект друкарскіх літар і іншых знакаў, неабходных для набору, якія адрозніваюцца размерам і формай, нахілам і насычанасцю.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Ч»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Нарэшце надышоў час праявіць свае творчыя здольнасці і фантазію, як гэта зрабілі нашы вучні, прадэманстраваўшы сваё бачанне і разуменне літары Ч (глядзі на ўкладцы).

Ш

Шмыганула мыш ад кошкі,
Грабянец штурхнула трошкі:
Быў шчарбаты ён спярша,
Стаў, зваліўшыся, як Ш.
А без Ш ніхто не піша:
Школа, шлях, і шум, і ціша.

Ш (ША)

Артуру Вольскаму літара Ш нагадала грабянец, бо вельмі падобная да той прылады, якой мы расчэсваем валасы. А старажытныя фінікійцы называлі яе «шын», таму што ім яна нагадвала... зуб.

Сёння Ш – дваццаць сёмая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай Ш («ша»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускай мовы. Абазначала зычны гук [ш]: *шапка* – [шапка], *шумъ* – [шум]. Наяўнасць у старабеларускім пісьменстве паралельных варыянтаў тыпу *грошы* – *гроши*, *шыло* – *шило* тлумачыцца традыцыйным характарам тагачаснага пісьма і не сведчыць аб мяккасці [ш].

Лічбавага значэння не мела.

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Глаголіца балгарская XI ст.	Ш	Скорапіс XV ст.	Ш
Устаў XI ст.	Ш	Беларускі скорапіс XVI ст.	Ш
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Ш	Паўустаў канца XVII ст.	Ш
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	Ш	Грамадзянская пач. XVIII ст.	Ш

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, стала адрознівацца як вялікая і малая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае шумны глухі зацвядзелы шчылінны прэдняязычны зычны гук [ш]: *шалаш* – [шалаш], *шышка* – [шышка].

Бывае вялікая (Ш) і малая (ш), мае рукапісную (Ш ш) і друкаваную (Ш ш) формы.

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць пяты» (група «Ш»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 5 ш).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 1994 словы, якія пачынаюцца на літару Ш. Сярод іх знаходзім: *шарыкападшыпнік, шасцідзесяцігоддзе, шкіпінар, шклопакет, штыкетнік, шчымлівы, шымпанзе, шырокаўжывальны, шэсцьдзясят.*

* * *

Сярод творцаў, чые прозвішчы пачынаюцца на названую літару, – Я. Шабан, М. Шабовіч, М. Шайбак, І. Шамякін, Т. Шамякіна, С. Шах, У. Шахавец, В. Шашалевіч, А. Шашкоў, Р. Шкраба, В. Шніп, С. Шушкевіч, Х. Шынклер, У. Шыцік.

Калі мы загаварылі пра літаратуру і літаратараў, то варта спыніцца на асаблівасцях іх творчасці і ўспомніць пра такі прыём, як *шарж*.

Шарж (ад франц. *charger* – літаральна – грузіць, у пераносным сэнсе – моцна перавялічваць, скажаць) – паказ якой-небудзь з’явы ў наўмысна скажоным выглядзе; вобраз або нават цэлы твор, у якім завострана-карыкатурна малюецца тая ці іншая асоба або паказваюцца яе некаторыя адмоўныя рысы. Пра выдатнага майстра, які ўмеў маляваць і ляпіць такія вобразы розных ненавісных яму святых асоб, цікава расказвае М. Танк у паэме «Люцыян Таполя»:

*Паўставалі здані,
Рознае страхоце,
Розныя звяры з людскім абліччам...
Вось, каля вітражаў,*

*На абсыдах
Нейкія расселіся хімеры...
Колькі іх!
І ўсе яны з рагамі,
З зяпамі пачвар,
З хвастамі гадаў...*

Шарж можа выступаць як асобны від сатырычнай або гумарыстычнай літаратуры і як прыём абмалёўкі вобраза ў творах іншых жанраў (пародыі, эпіграме, фельетоне). Так, напрыклад, абмалёўваецца ў камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча «Залёты» вобраз Сабковіча, у камедыі Я. Купалы «Паўлінка» – вобраз Быкоўскага, якія маюць выразныя гратэскныя рысы. Шарж мае шмат агульнага з гратэскам.

Шарж можа быць і гумарыстычным. У такім выпадку яго называюць сяброўскім шаржам.

* * *

А што вы ведаеце пра Рыгора Шырму? Задумаліся? То клічце сваіх памочнікаў, каб дапамаглі напісаць дыктант і папоўніць веды пра гэтага чалавека.

НАШ РЫГОР РАМАНАВІЧ

Здаецца, што я ведаў яго вечна. Рыгор Раманавіч Шырма належаў да тых людзей, сышоўшыся з якімі нельга было ўжо расстацца. Розніца ва ўзросце не мела ніякага значэння. Ды яна і не адчувалася, калі гаворка заходзіла пра песню. Тады ён маладзёў і душой, і гадамі і раскрываўся перад субяседнікам ва ўсім характэве свайго добрага сэрца. Яно заўсёды было адкрыта пачуццю прыгожага, любові да роднай зямлі і незвычайнай улюбёнасці ў родную песню.

Прырода надзяліла яго бездакорным слыхам і гэтакім жа бездакорным густам. Аж не верылася, што ён паходзіў з сялян: такой інтэлігентнасцю веяла ад яго асобы.

А з якой беражлівасцю і разуменнем раскрываў Рыгор Раманавіч характэво народных мелодый! Тут роўнага яму і на-

зваць цяжка. У беларускай песні ён адчуваў сябе, як у роднай стыхіі, і высока ўзлятаў на яе крылах. Дзякуючы яго старанню, многія слухачы і ў нас, і за мяжой мелі асалоду па-сапраўднаму, на высокім мастацкім узроўні пазнаёміцца з багаццем беларускага меласу.

- Растлумачце лексічнае значэнне слова *мелас*;
- разбярыце па саставе словы *сышоўшыся, раскрываўся, па-сапраўднаму*.

* * *

Шчаслівы быў, напэўна, Рыгор Раманавіч, калі сваё жыццё прысвяціў служэнню народу.

А ў чым бачыце шчасце вы? Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Простае шчасце людское...», выкарыстаўшы прыведзены ніжэй тэкст і выканаўшы заданне да табліцы.

ШЧАСЦЕ

Шчасліваму, кажуць, і ў сне шчасце сніцца. У той вечар я быў шчаслівы, як у цудоўным сне.

Удзень сустрэўся з Піліпам Аляксандравічам на вуліцы, напасіўся ў госці. І загасціўся да поўначы. Мне даўно хацелася паслухаць, як іграе на скрыпцы гэты сівы, з вялікаю ношкаю гадоў за плячамі ўдумлівы чалавек. Усе, з кім выпадкова ці назнарок заходзіла гаворка пра яго ігру, горача захапляліся ёю.

Не ведаю, ці хопіць у мяне слоў, каб расказаць аб сваіх уражаннях ад музыкі Піліпа Аляксандравіча. Так, іменна ад музыкі, бо акрамя мелодый беларускіх, рускіх, украінскіх песень, якія іграў прачула і задушэўна, ён цудоўна, надзвычай тонка імправізаваў разнастайныя гукі прыроды ў адзіным чароўным матыве, нібы ткаў дзівосны ўзор жыцця.

Піліп Аляксандравіч жыў адзін. Жонка яго летась пакінула гэты свет. Сын загінуў у Афганістане, а ўнук, які служыў пагранічнікам недзе ў бліжнім замежжы, таксама трапіў пад бязлітасную кулю. Хата была вялікая, але не выглядала пустэльнай, халоднай і бязрадаснай. Калісь, відаць,

была яна багатая на шчасце людское, радасць, і цяпер гаспадар, наколькі мог, падтрымліваў тут парадак, які быў заведзены гаспадыняй. З фотакарткі ў чырвонай рамцы, што кантрасна выдзялялася на белай сцяне, на мяне цёпла, прыязна пазіралі маладая жанчына з вянком русай касы на галаве і кучаравы мужчына з акуратнымі кароткімі вусікамі.

Пакуль мы з Піліпам Аляксандравічам размаўлялі, худыя касцістыя рукі яго з доўгімі пальцамі, якія ляжалі на стале, спрацаваныя рукі хлебараба, злёгка ўздрыгвалі. Але як толькі яны ўзялі скрыпку, адразу нібы наліліся ад яе сілай – пальцы хадзілі лёгка і ўпэўнена.

Скрыпка заспявала. Спачатку мякка, лагодна, нібы нейкая нябачная казачная птушка спрабавала свой аксамітны голас, потым гучней, гучней. Я не заўважыў, як у яе гучанні пачуў вясёлае, пералівістае бульканне хваль на перакатах і апынуўся на беразе прывольнай крыштальнай рачулкі, што жмурылася пад сонцам на ўсыпаным краскамі лузе. Потым я, забыўшыся, дзе знаходжуся, агніста-ружовай ранішняй зарою слухаў залівістыя трэлі салаўя ў прысадах за вясковай акаліцай. Як жа ён заходзіўся, цёхкаў, выводзіў такія каленцы, ад якіх сэрца то замірала, то, нібы молат, стукала ў грудзі! А далей?.. А далей гулі-звінелі пчолы над агромністай меданоснай ліпай, перагукваліся спеўныя жаночыя галасы ў полі, свістаў буйны парывісты вецер за акном...

Душы маёй песна было ў грудзях. Мне хацелася тыя незямныя гукі, як нешта жывое і цёплае, туліць да грудзей, піць іх, як мёд, дыхаць імі, як паветрам... І ўсё гэта падарыў мне стары, нямоглы чараўнік!

Скрыпка змоўкла, а я ўсё чуў яе, слухаў і не мог паварушыцца. Паварушыцца – спужаю нешта велічна-трапяткое і непаўторнае.

Калі я нарэшце ўстаў, каб развітацца, Піліп Аляксандравіч адразу неяк абвяў, пазіраў на мяне шэрымі выцвілымі вачамі маркотна і жаласна. Мы сустрэліся поглядамі. У сэрцы маім гукнулася горкае шкадаванне да гэтага асірацелага чалавека. А тым часам скрозь яго прабілася вострае, здзіўляю-

чае захапленне: якое багацце шчырых і светлых пачуццяў
тоіцца ў гэтай простай сціплай душы!

Якая ж яна ўзнёслая і высокая!

«Простае шчасце людское...» – сказаў некалі Максім
Танк. Але ў кожнага шчасце – сваё, не падобнае да
іншых. А як бы вы з дапамогай народных скарбаў – пры-
казак – расказалі пра шчасце? У левую калонку табліцы
запішыце прыказкі са словам *шчасце*, у правую – іх тлу-
мачэнне.

Прыказка	Тлумачэнне

* * *

А яшчэ

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Што пасееш, тое вырасце.

Што летам народзіцца, тое зімой прыгодзіцца.

Што летам збярэш, тое ўзімку праеш.

Што поле ўродзіць, тое жнівень пазвозіць.

Шкло ў вокнах запацела – пацяпленне будзе.

Шуміць, хвалюецца дубровачка да добрага надвор'я.

Што дожджык перамочыць, тое сонца прасушыць.

Шпакі доўга не адлятаюць у вырай – значыць, восень су-
хая будзе.

Шчодрая раса – на ўраджай агуркоў.

Шалупінне ў цыбулі тонкае – зіма мяккая, а калі тоўстае
і грубае – зіма суровая будзе.

* * *

Для адпачынку пасля такой напружанай працы за-
прашаем у *Пагуляндыю*, дзе вас чакаюць гульні з літа-
рай III і цікавая інфармацыя.

ЗАГАДКІ*

Хто ля хаткі на галінцы
Песняй сонейка вітае?
Хто вясну прынёс на крыльцах
І так радасна спявае?

Надзьмуўся пузан
Велічынёй са збан,
А лёгкі, як пух.
Што гэта за зух?

Па дарозе я ішоў,
Дзве дарогі я знайшоў,
Па абедзвюх і пайшоў.

Вярхом сядаю, на кім – не знаю.
Знаёмага ўбачу – адразу саскочу.

СКОРАГАВОКІ І ЧЫСТАГАВОРКІ

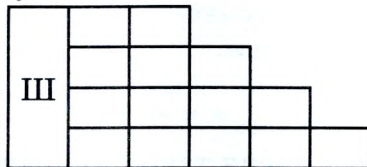
Шылам Мушка шыла вушка.
Шэсць мышанят у шалашы шапацяць.
Сашы далі кашы, а Машы сыраквашы.

АНАГРАМА

Ляжу заўсёды на зямлі,
Прыбіта да мяне жалеза.
Ты месца літарам змяні –
Тады ў каструлю я палезу.

ЗАЦВЯРДЗЕЛЫЯ ЗЫЧНЫЯ ЛЕСВІЧКА 1

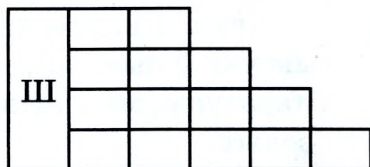
Вам неабходна прыдумаць такія словы, каб іх літары
запоўнілі рады пустых клетак.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Ш.

ЛЕСВІЧКА 2

Запісаць у пустыя клеткі літары тых слоў, што акрэсліваюцца.

1. Разнастайныя гукі ад якога-небудзь дзеяння, руху, галасоў, якія зліваюцца ў бязладнае гучанне.
2. Дарога, шырокі гасцінец.
3. Кароткія штаны.
4. Тонкая вяроўка, якой што-небудзь завязваюць.

СЦЕНКА

Запоўніце клеткі назоўнікамі ў пачатковай форме.

Ш			
Ш			
Ш			
Ш			
Ш			
Ш			
Ш			

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Школа, настаўнік

Слова *школа* паходзіць ад лацінскага «схола» і грэчаскага «шале». Аказваецца, яшчэ філосаф Платон у 387 г. да н. э. у Афінах заснаваў школу, якую можна было б назваць школай падрыхтоўкі філосафаў. Яе называлі яшчэ акадэміяй. Само ж слова *школа* ўжывалася спачатку ў значэнні 'вучоны даклад, лекцыя, дыспут,

філасофскі напрамак', хоць абазначала і навучальную ўстанову, і галерэю з сядзеннямі вакол купальнага басейна, дзе праводзіліся вучоныя субяседаванні.

Зараз жа **школа** – гэта і навучальная ўстанова, і сам будынак яе, і вывучка ў чымсьці, і які-небудзь напрамак у навуцы, літаратуры, мастацтве, і сама сістэма адукацыі, і набыты вопыт.

Слова *настаўнік* паходзіць ад дзеяслова *настаўляць*: той, хто настаўляе на правільны шлях, кіруе, выхоўвае, вучыць, выкладае які-небудзь прадмет у агульнаадукацыйных школах. **Настаўнік** – гэта яшчэ і педагог (з грэчаскага «пайс» – дзіця, хлопчык і «агас» – вяду, выхоўваю). **Педагог** – асоба, якая займаецца выкладчыцкай і выхаваўчай работай сярод маладога пакалення. Цікава і наступнае: палатыні «выкладчык» – прафесар, а «доктар» (ад «докерэ» – вучыць) – настаўнік.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара III»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары III (глядзі на ўкладцы).

Ы

Добра ведаць мы павінны:
Не цвітуць без **Ы** шыпшыны,
Не бягуць без **Ы** машыны,
Бо сатруцца ўмомант шыны.

Ы (ЕРЫ)

Ы – дваццаць восьмая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ы** («еры»).

Літара **Ы** («еры») перадае чыста славянскі гук [**ы**]. Аднак не ўсе славяне яго захавалі: рускія і беларусы, напрыклад, адрозніваюць [**i**] ([**и**]) і [**ы**], украінцы – не, вымаўляючы гук «сярэдні».

Па напісанні еры – лігатура: **ы** – гэта **ь** ды **i** (*i дзесяцярэчнае*). У стараславянскай мове літара **ы** магла складацца з **ѣ** ды **и** (*и васьмярэчнае*): **ѣи**, **ѣи**.

Еры не пачынала слова.

У старабеларускую мову перайшла са старажытна-рускага пісьменства. Абазначала галосны гук [**ы**]: *быдло* – [*быдло*], *тынъ* – [*тын*].

Лічбавага значэння не мела.

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

У сучаснай беларускай мове абазначае нелабіялізаваны галосны гук [**ы**] сярэдняга рада верхняга пад'ёму: *рызыка* – [*рызыка*], *чырвоны* – [*чырвоны*].

Літара **ы** пішацца:

- пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у сярэдзіне і ў канцы слоў: *чысты*, *лыжы*;

- у некаторых словах не пад націскам на месцы націскных [**о**], [**э**] ў складах *ры*, *лы*: *бровы* – *брыво*, *глотка* – *глытаць*; *інжынер*, *цырымонія*;

- пры спалучэнні прыставак *аб-*, *ад-*, *над-*, *пад-*, *раз-*, *з-* (*с-*), *уз-*, *спад-*, *перад-*, *дэз-*, *суб-* са словамі, што пачынаюцца з **i**: *сыграць*, *зыначыць*, *дэзынфармацыя*, *субыспектар*.

Бывае вялікая (Ы) і малая (ы), мае рукапісную (Ы ы) і друкаваную (Ы ы) формы.

* * *

Для праверкі засваення правапісу літары **ы** напішыце са сваімі памочнікамі

СЛОЎНІКАВЫ ДЫКТАНТ

Надыдзе, пойдзе, зойдзе, падысці, падышла, падыду, сыграць, пераймаць, абылгаць, заіскрыцца, абымшэць.

Абысці, выйсці, разыграць, безыдэйны, безыменны, разысціся, заікацца, заімгліцца, праінфармаваць, праіснаваць, займацца.

Пайшоў, выйшаў, прайшоў, дайшоў, абыграць, безыніцыятыўны, зайграць, заігрываць, адыходзіць, узыходзіць, сыходзіць.

* * *

Прачытайце тэкст. Звярніце ўвагу на апісанне адметных асаблівасцей рысі і яе паводзін.

РЫСЬ

Цёмна і змрочна ў непраходным гушчары лесу. Сукі і ствалы дрэў абраслі доўгімі сівымі бародамі моху. Нават птушкі спяваюць тут цішэй.

У самым цёмным лясным кутку ціха затаілася рысь. Усю ноч блукала яна па лесе, раскідвала гнёзды, лавіла зайчанят, даставала з дрэў сонных птушак. А днём яна адпачывала.

Зялёнай страхой спляліся над логавам рысі яловыя галіны. У лясной цемры добра бачаць вочы рысі. Ціха ступаюць па зямлі яе мяккія лапы. Добра чуюць яе вушы.

Усе лясныя звяры і птушкі баяцца рысі. Старанна хаваюць яны свае гнёзды, берагуць сваіх маленькіх дзяцей.

Падрыхтуйце сваё звязнае вуснае выказванне на тэму «Жывёльны свет Беларусі» (пра аднаго з лясных жыхароў).

* * *

Нарэшце настаў час зазірнуць і ў *Пагуляндыю*.

ЗАГАДКІ*

Маленькі шарык
Пад лаўкай шарыць,
Збірае крошкі,
Баіцца кошкі.

Праз дарогу жывуць,
Адзін другога – не бачаць.

МЕТАГРАМА

Я маю сцены і куты,
Усё жыццё служу табе.
Мне *о* на *ы* заменіш ты –
Тады шукай мяне ў трубе.

ЛЕСВІЧКА

Запоўніце рады лесвічкі назоўнікамі ў пачатковай форме, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку.

			Ы		
			Ы		
				Ы	
				Ы	
					Ы
					Ы

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары **Ы** (глядзі на ўкладцы).

* Літара **Ы** знаходзіцца ў адгадаках.

Ь

З ім напішам і *агонь*,
І *далонь*, і *пень*, і *лінь*.
Стане конам добры конь,
Толькі мяккі знак адкінь.

Ь (ЕРЬ)

Ь – дваццаць дзявятая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ы** («еры»).

У стараславянскай і старажытнарускай мовах абазначала рэдукаваны галосны гук, блізкі да [e], а на канцы слоў – мяккасць папярэдняга зычнага: *държати* – [д'ържат'и], *день* – [д'ьн']. Пасля падзення рэдукаваных (XII–XIII ст.) стала замяняцца ў сярэдзіне слоў літарай *e*: *держати*, *день*. У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства.

Абазначала мяккасць зычных: *лебедь* [л'эб'эд'], *письмо* [п'ис'мо] – толькі ў творах канфесіянальнай літаратуры, часам па традыцыі пісалася на месцы былых рэдукаваных: *сльза*, *тьнь*.

Лічбавага значэння не мела.

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

У сучаснай беларускай мове **ь** (мяккі знак) выступае як змякчальны (*колькі* – [кол'к'і], *соль* – [сол']) і раздзяляльны (*лью* – [л'йу], *медальён* – [м'эдал'йон]).

Змякчальны мяккі знак служыць для абазначэння мяккасці зычных [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'] і пішацца пасля адпаведных гэтым гукам літар:

- на канцы слова: *конь*, *соль*;
- у сярэдзіне слова перад цвёрдымі зычнымі (калі пры змене слова гэты зычны змякчаецца: *просьба* – *просьбе*, *падзьмуць* – *падзьме*;
- пасля [л'] перад наступнымі зычнымі, акрамя [л']: *калька*, *вельмі*; *але*: *ралля*, *галлэ*;

у некаторых граматычных формах:

- перад канчаткам **-мі** ў назоўніках творнага склону множнага ліку: *дзецьмі, людзьмі*;

- перад суфіксам **-чык**, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на **-нь**: *грэбень – грабеньчык, прамень – праменьчык*;

- перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на **-нь**, і слова *восень*: *студзеньскі, ліпеньскі*, а таксама ў суадносных уласных назвах: *Чэрвеньскі раён, Ліпеньская школа*;

- у форме роднага склону множнага ліку некаторых назоўнікаў першага скланення на **-ня**: *вішань, песень*;

- у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткамі 1-й асобы множнага ліку **-ма**: *гляньма*; перад канчаткамі 2-й асобы множнага ліку **-це**: *гляньце*; перад зваротнай часціцай **-ся**: *агледзься*;

- у суфіксах **-еньк-**, **-аньк-**, **-эньк-**: *маленькі, прыгожанькі, старэнькі*;

- у постфіксе **-сьці**: *хтосьці*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца:

- пасля зычных **л, с, ц** (з *т мяккага*), **дз** і непрыставачных **н** і **з** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, калі яны абазначаюць два гукі: **[йэ]**, **[йо]**, **[йу]**, **[йа]**, **[йі]**, у словах іншамоўнага паходжання: *медальён, дасье*;

- пасля зычных **л, с, ц, дз, н, з** ва ўласных імёнах і назвах, утвораных ад імён на **-ій**, перад суфіксам **-еў** (**-ев**): *Васілій – Васільеў*;

- у словах *Ілья, Ульяна, Касьян* і вытворных ад іх;

- у формах дзеяслова **ліць**: *лью, льеш*.

Запомніце: *дзьяк, дыякан*.

Бывае вялікая (**Ь**) і малая (**ь**), мае рукапісную (*Ь ь*) і друкаваную (**Ь ь**) формы.

* * *

Для засваення і праверкі правапісу мяккага знака выканайце наступнае практыкаванне. Замест шматкроп'яў устаўце, дзе патрэбна, мяккі знак.

Наваел...ня,	пагалоў...е,	сядз...ма,
з...зянне,	карэн...чык,	між...ярусны,
міл...ярд,	збуц...велы,	Ул...янаўск,
здароў...ем,	ал...веола,	аб...язны,
Амудар...я,	ал...фа,	баяз...,
увас..мярых,	ман...чжур,	змен...шыць,
збол...шага,	зац...мен...не,	жэн...шэн...,
нян...кі,	восен...скі,	соцен...ка,
калос...се,	дзеяц...сот,	прос...біт,
у Вяз...ме,	звес...ся,	ледз...ве,
штос...ці,	паштал...ён,	аб...інелы,
Вен...ямін,	ад...езд,	аб...яднацца.

Амаль анекдот

Надзвычай вострай памяццю валодаў геніяльны рускі шахматыст Аляксандр Алёхін (1892 – 1946). Аднойчы ў прафесара П. Цітовіча, дзе быў і Алёхін, хтосьці прапанаваў праверыць чутку аб незвычайнай памяці Аляксандра. Гаспадар узяў кнігу і, раскрыўшы яе, падаў Алёхіну. Той мінуты 3–4 глядзеў у тэкст, а пасля, вярнуўшы кнігу гаспадару, упэўнена і хутка ўзнавіў паўтары старонкі тэксту, не дапусціўшы ніводнай памылкі.

* * *

Самым старым канём можна назваць Старога Білі, які нарадзіўся ў 1760 г. Ён дажыў да шаноўнага ўзросту – 62 гады. Чэрап гэтага конскага патрыярха можна і цяпер паглядзець у Манчэстарскім музеі.

Э

Пашчу звер ашчэрыў нашча.
Паглядзіце, што за пашча:
Вось язык, а гэта іклы...
Пэўна, гэтак Э і ўзнікла.

Э
(Э)

Э – трыццатая літара беларускага алфавіта. Узнікла ў старабеларускай графіцы ў канцы XV ст. Спачатку ўжывалася толькі ў іншамоўных словах: *экгрисевле, эксеквіе*.

У многіх старабеларускіх пісьмовых помніках XVI–XVII ст. абазначала гук [э] ў іншамоўных і ўласнабеларускіх словах: *грэбля, рээстръ, стрэмя, шэстъ*, хоць паралельна з ёй па традыцыі выкарыстоўвалася і літара *е*: *декретъ, честь*.

Лічбавага значэння не мела.

Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Э
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	ЭЭ
Беларускі скоропіс XVI ст.	ʒ

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму (Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.).

У рускую графіку ўведзена ў 1730-я гады.

У сучаснай беларускай мове абазначае галосны гук [э] пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму ў націскным становішчы (*бярэзнік* – [б'арэз'н'ік], *рэпа* – [рэпа], *нарацэ* – [нарацэ]) і незалежна ад націску ў запазычаных словах (*рэформа* – [рэформа], *эпоха* – [эпоха]), а таксама ў першай частцы складаных слоў (*рэдказубы* – [рэтказубы], *шэравокі* – [шэравок'і], *шэцьсот* – [шэц'ц'сот]).

Пад націскам літара э пішацца:

- пасля шыпячых, [р], [д], [т] і цвёрдага [ц]: *нашэце, стэп, цэгла*;
- у словах з прыстаўным *г*: *гэта, дагэтуль*;
- у пачатку выклічнікаў: *эй, эх*;
- у пачатку іншамоўных слоў (у адпаведнасці з вымаўленнем): *эра, экспарт; але: егер, ерась, еўнух*;
- у назвах літар: *бэ, вэ*.

Не пад націскам *э* захоўваецца:

- у пачатку выклічнікаў: *эге, э-ге-ге*;
- у словах, утвораных ад слова **сэнс**: *асэнсаваць, пераасэнсаваць*;
- у пачатку іншамоўных слоў: *эпоха, Эстонія, Эфіопія*; *але: еўрапейскі, Еўропа, Ерэван*.

Літара *э* захоўваецца пасля прыставак і ў другой частцы складанага слова: *праэкзаменаваць, двухэлементны*.

- у сярэдзіне слоў, запазычаных з неславянскіх моў, пасля зацвярдзелых, [д], [т] і цвёрдага [ц]: *жэтон, дэталі; Жэнева, Рэмарк, Дэтройт*.

Перадача на пісьме гука [э] пасля іншых зычных вызначаецца па слоўніку: *тунэль, шынель*.

- у прыстаўцы **рэ-**, якая абазначае аднаўленне або паўторнасць дзеяння ці процілеглае дзеянне: *рэакцыя, рэанімацыя*.

Незалежна ад націску *э* пішацца на канцы запазычаных нязменных слоў, у тым ліку ўласных імён, геаграфічных назваў, пасля зычных, акрамя **л, к**: *купэ, кафэ, Мерымэ, Морзэ*; *але: камюніке, філе*.

У сярэдзіне запазычаных слоў пасля губных зычных і пасля зычных **з, с, н** літара *э* пішацца згодна з літаратурным вымаўленнем: *экзэмпляр, маянэз, сэрвіс*; *але: менеджмент, газета, сервіз*. У такіх словах напісанне *э, е* вызначаецца па слоўніку.

Бывае вялікая (Э) і малая (э), мае рукапісную (Э э) і друкаваную (Э э) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЭВМ), як умоўнае скарачэнне слова «эра» (IV ст. да н. э.).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць шосты» (група «Э»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 8 э).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 1431 слова, якое пачынаецца на літару Э. Сярод іх знаходзім: *экспедыцыя, эксперыментатар, экстрэмальны, электрыфікаваць, эліксір, энергарэсурсы, эскорт.*

* * *

Клічце сваіх памочнікаў: для праверкі засваення правапісу літары э напішам дыктант.

ЭКЗАМЕНЫ

Назаўтра атрымаў Лабановіч пакет. Інспектар паведамляў, калі і дзе назначаюцца экзамены, куды настаўнік павінен прыбыць са сваімі вучнямі. Экзамены назначаліся на панядзелак па Вялікадні, а ехаць трэба было па чыгунцы вёрст за пяцьдзясят... У той жа самы дзень, калі было атрымана гэта паведамленне, прыйшлі і вучні. Тут яны дамовіліся з настаўнікам, што паедуць у суботу вечарам, каб часам не прапусціць цяжкі. Гэтыя тры дні, якія заставаліся да экзаменаў, пайшлі на паўтарэнне курса...

У нядзельку раненька, на ўсходзе сонца, настаўнік са сваімі вучнямі, правёўшы ноч на станцыі, садзіўся ў вагон. Прагучалі тры званкі, адрывіста азваўся паравоз, абуджаючы ранішні спакой бясконцых балот, і поезд зрушыў з месца. З шумным шыпеннем выпускаючы пару, бег паравоз, і ў нейкую своеасаблівую, глухую музыку злівалася тухканне цяжкіх ног пезда...

Лабановіч стаяў каля акна, як прычараваны, і не адводзіў вачэй ад самавітых, простых малюнкаў Палесся, поўных невыразнага характа і жыцця, стаяў да таго часу, пакуль машына не стала набліжацца да тае станцыі, дзе трэба было выходзіць...

- Выпішыце прыклады чаргавання э з а;
- растлумачце значэнне слова *экзамен*.

Сярод тых дзеячаў, чыё прозвішча пачынаецца на літару Э, мы вылучылі Браніслава Эпімаха-Шыпілу.

Прачытайце прыведзены ніжэй тэкст, складзіце план і па ім падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Слава твая, Беларусь».

ПАТРЫЯРХ БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭННЯ

У гісторыю нашай Бацькаўшчыны, яе нацыянальную літаратуру імёны Браніслава Эпімаха-Шыпілы і Янкі Купалы ўпісаны залатымі літарамі побач. Іх звязвала амаль трыццацігадовае сяброўства. У час асабістага знаёмства восенню 1908 года ў Вільні (завочнае адбылося на два гады раней) Эпімаху-Шыпіле было 49, а Купале – 26 гадоў. Настаўнік і Вучань, Патрыярх беларускага Адраджэння і Прарок беларускай нацыі сустрэліся на золку дваццатага стагоддзя і дбайна шчыравалі, каб назаўсёды захавалася ў свеце прысутнасць беларускага слова.

Адносіны ўдумлівага апекуна і мецэната да свайго малодшага сябра былі спагадлівыя, шчырыя і мудрыя. Яны падмацоўваліся з боку Купалы ўзаемаразуменнем і ўдзячнасцю, жаданнем падзяліцца творчымі планамі. Да таго ж Настаўнік падтрымліваў паэта ў найбольш цяжкія, здаецца, невыносныя моманты ягонага жыцця. Гэтыя адносіны творцаў-аднадумцаў нам, цяперашнім, могуць служыць сапраўдным прыкладам.

Эпімах-Шыпіла быў рэдактарам і выдаўцом першага зборніка Янкі Купалы «Жалейка», што ўбачыў свет у знакамітай суполцы «Загляне сонца і ў наша аконца» ў лютым 1908 года ў Пецярбургу. Вучоны сам склаў зборнік, у які ўвайшло дзевяноста восем вершаў, перш-наперш тыя, што больш поўна і ярка ілюстравалі паэтычнае крэда Янкі Купалы.

Па словах Цішкі Гартнага, кватэра Эпімаха-Шыпілы ўяўляла сабою «беларускі штаб у Пецярбургу». Фактычна тут збіралася першае пакаленне народнай беларускай інтэлігенцыі, так званая маладая Беларусь, інтарэсы якой Эпімах-Шыпіла скіроўваў у рэчышча нацыянальнага Адра-

джэння, адраджэння духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа.

Пры дапамозе прафесара Янка Купала паступіў вучыцца на агульнаадукацыйныя курсы Чарняева, якія, як пісаў паэт, сістэматызавалі яго хаатычныя веды. У горадзе з вялікімі культурнымі і гістарычнымі традыцыямі Янка Купала расце як літаратар-інтэлектуал. Ён больш блізка знаёміцца з жыццём акаляючага асяроддзя.

І куды б пасля ні вялі пуцявіны Янку Купалу, ён слаў лісты свайму настаўніку з Вільні, Масквы, Полацка, Смаленска... У 1919 годзе з Мінска Купала, напрыклад, піша: «Па Вялікадні, можа, мне ўдасца вырвацца на пару дзён у Петраград. Вельмі-вельмі хацеў бы пабачыцца з вамі...»

Духоўнае станаўленне беларускага класіка адбывалася пад непасрэдным уплывам беларускага нацыянальнага руху, наймацнейшым ідэолагам і кіраўніком якога быў Эпімаха-Шыпіла.

Вялікі асветнік самаахвярна аддаў сваёй Бацькаўшчыне веды, талент самабытнага вучонага, моц духу, а таксама невялікія асабістыя сродкі і болей за пяць тысяч унікальных кніг, што леглі ў падмурак сённяшняй Навуковай бібліятэкі НАН Беларусі.

У беларускай гістарычнай навуцы і ў беларускай культуры імёны Янкі Купалы і Браніслава Эпімаха-Шыпілы будуць заўсёды стаяць побач.

* * *

«Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў» на літару э прапануе наступны артыкул.

Эстэтычныя катэгорыі – паняцці аб прыгожым, узвышаным, трагічным, камічным – самым цесным чынам звязаны з ідэаламі і мэтамі чалавечага грамадства ў кожную гістарычную эпоху, з уяўленнямі людзей аб справядлівасці, свабодзе, дабры і зле.

Заданне:

- з твораў Янкі Купалы прывядзіце прыклады, якімі можна было б праілюстраваць артыкул «Эстэтычныя катэгорыі».

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндую*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Міма гаю,
Міма яру
Мчыць без дыму,
Мчыць без пару
Паравозава сястрычка.
Хто такая? ...

Мае хобат, нібы слон,
Сам жалезны, дужы ён,
Рот зубасты разяўляе –
Хутка яму, роў капае.

ЧЫСТАГАВОРКА

Мільгануўся элеватар,
А вунь – электрастанцыя,
Торф рэжа экскаватар
На рэчцы Балачанцы.
Між родных сосен і бяроз
Імчыцца наш электравоз.

ЛАГАГРЫФ

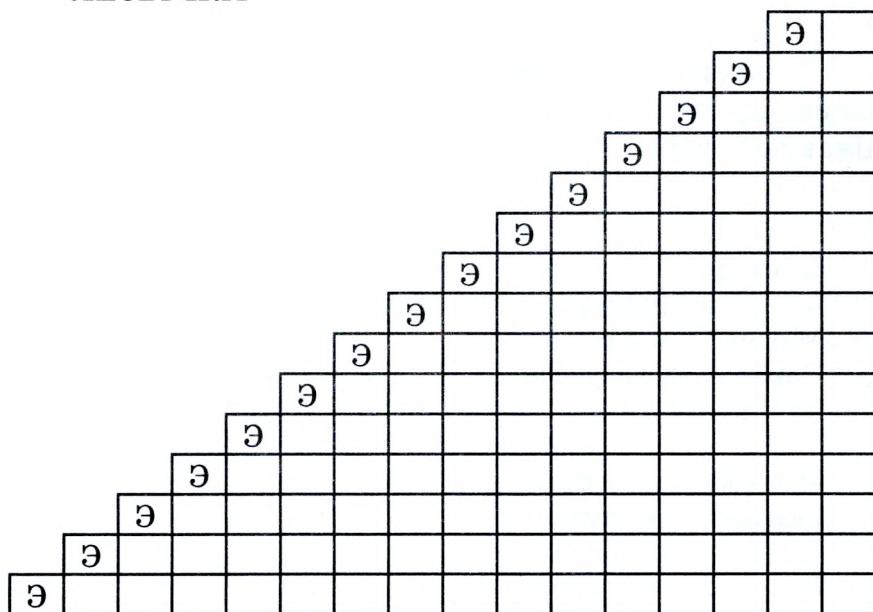
Стралу сталёвую
Узняў аж да неба.
А разам з э –
Для фільмаў
Ён патрэбны.

* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Э.

* * *

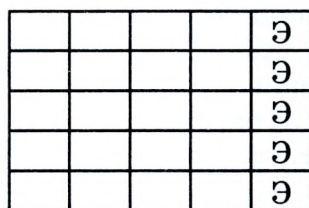
Успомніце, як вы ўжо выконвалі падобныя заданні.

ЛЕСВІЧКА

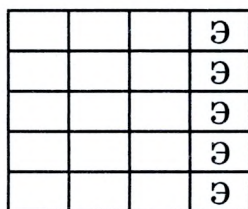

НЕПАКОРЛІВЫЯ НАЗОЎНІКІ

1.

2.

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

1. Выпісаць нумары слоў, у якіх трэба ўставіць літары: а) э, б) ы, в) а.

Варыянт 1.

1) бр...во, 2) Ш...пятоўка, 3) ш...равокі, 4) ...поха, 5) лат...-рэя, 6) др...вотня, 7) Ж...нева, 8) гр...мець, 9) адр...сат.

Варыянт 2.

1) кр...вавы, 2) ш...сцьсот, 3) р...меснік, 4) ...стонія, 5) гл...таць, 6) ц...на, 7) т...левізар, 8) літ...ра, 9) кр...шыць.

2. Прачытайце. Прыгадайце, як вымаўляецца гук [э] ў запазычаных словах.

Рэвалюцыя, рэактар, тэатр, акардэон, рэкардсмен, рэчытатыў, рэзюмэ.

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Эсперанта, раманіда

Штучную міжнародную мову «эсперанта» (ад французскага «эсперэр» – спадзявацца) стварыў у 1887 г. варшаўскі ўрач Людвік Заменгоф. Гэта мова заснавана на лацінскім алфавіце, а слоўны састаў – на лексіцы, агульнай для многіх еўрапейскіх моў. Заменгоф на свае сродкі выдаў слоўнік і звод правіл пад псеўданімам Эсперанта. Што ж, яго спадзяванні апраўдаліся і атрымалі падтрымку ва ўсім свеце.

Каля 20 год (пасля другой сусветнай вайны) венгерскі філолаг Э. Мадзьяр працаваў над стварэннем яшчэ адной штучнай мовы – «раманіды». Гэта мова складзена з самых распаўсюджаных у побыце словазлучэнняў з некалькіх раманскіх моў: іспанскай, італьянскай, партугальскай і французскай. Па мер-

каванні спецыялістаў, раманіда засвойваецца значна прасцей, чым эсперанта.

А вы самі якія адкрыцці можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Э»)? Падзяліцеся знаходкамі.

Амаль анекдот

У выніку доўгіх пошукаў швейцарскі эндакрынолаг Паўль Ніханс першым адкрыў «эліксір маладосці». Ён гатаваў яго на бычыных тэстыкулах і дасягнуў вядомых поспехаў. Пацыентамі Ніханса былі Уінстан Чэрчылль, Шарль дэ Голь, папа Пій XII, Томас Ман і іншыя. Усе яны памерлі ў межах 80 і 91 гадоў. Сам Ніханс памёр у 89 гадоў.

* * *

Цяпер засталася паклікаць нашых вучняў, якія раскажуць і пакажуць сваё разуменне і бачанне літары Э (глядзі на ўкладцы).

Ю

Юра гойсае вясёлы,
Ён ганяе, нібы кола,
Той абруч, сарваны з бочкі,
Што ад нас падаўся ўпрочкі.
Юра, юшка – Ю нідзе
З гэтых слоў не прападзе.

Ю (Ю)

Ю – трыццаць першая літара беларускага алфавіта. Паходзіць з кірыліцкай **Ю** («ю»). У старабеларускую графіку перайшла са старажытнарускага пісьменства. Літара **ю** – лігатура. Яна складаецца з **І** дзесяцярычнага і **Q** (ука) са стратай другой часткі:

$$I + Q = Ю.$$

Літара імені не мела, але супадала з займеннікам **ю** – **яе**.

Абазначала галосны гук **[y]** пасля мяккіх зычных і спалучэнне гукаў **[йу]**: *лютня* – [л'утн'а], *юнак* – [йунак].

У рукапісах XIV–XVII ст. у сувязі з функцыяніраваннем розных пісьмовых школ і выкарыстаннем розных тыпаў пісьма ўжывалася ў некалькіх варыянтах, якія памагаюць вызначыць час і месца напісання помнікаў.

Лічбавага значэння не мела.

Глаголица балгарская XI ст.		Скорапіс XV ст.	
Устаў XI ст.		Беларускі скоропіс XVI ст.	
Царкоўнаславянская XIII–XVI ст.		Паўустаў канца XVII ст.	
Царкоўнаславянская XVI–XVIII ст.		Грамадзянская пач. XVIII ст.	

У XVI ст., акрамя рукапіснай, набыла друкаваную форму.

Пачынаючы з **Ф**. Скарыны, стала адрознівацца як малая і вялікая, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае лабіялізаваны галосны гук **[y]** задняга рада верхняга пад'ёму і мяк-

касць папярэдняга зычнага (*люстэрка* – [*л’устэрка*], *сюжэт* – [*с’ужэт*]), а ў пачатку слоў, пасля галосных, **ў, ь** і апострафа – спалучэнне гукаў [**йу**] (*юхт* – [*йухт*], *каюта* – [*кайута*], *найючыць* – [*наййучыць*], *лью* – [*л’йу*], *раз’юшаны* – [*разйушаны*]).

Бывае вялікая (**Ю**) і малая (**ю**), мае рукапісную (*Ю ю*) і друкаваную (**Ю ю**) формы.

Ужываецца ў афіцыйных абрэвіятурах (ЮНЕСКА). Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць сёмы» (група «Ю»). Пры лічбай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (шыфр № 8 ю).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 102 словы, якія пачынаюцца на літару **Ю**. Сярод іх знаходзім: *юнацтва*, *юннат*, *юпітар* (*асвятляльны прыбор*), *Юпітэр* (*планета*), *юрыспрудэнцыя*.

* * *

Г. Юрчанка, У. Юрэвіч – гэта літаратары, чый лёс звязаны з Беларуссю. Дапоўніце пералік прозвішчамі, якія самі адшукаеце ў даведніках. Прозвішчы абавязкова павінны пачынацца на літару **Ю**.

* * *

А цяпер клічце сваіх памочнікаў, будзем пісаць дыктант

РАЊЦА

Неба плавiлася. Неба гарэла і палала. Рушылася сонца. Надломвалася пластамі і навальвалася на парныя ўжо ад спёкі просіні, на бляклую сцяжынку ад самалёта. Агонь і спёка цяклі на **Зямлю**. І вось агонь і спёка дасягнулі зямлі. Сонца рэдкай і празрыстай лавай ахутала лес і паімчала на зямлі, асляпляючы ўсё на сваім шляху нясцерпнай зыркас-

цю. «Трымайце, людзі, сонца!» – не чуючы свайго голасу, закрычаў Колька.

Але вакол было ціха. Горад яшчэ спаў. Калі па-добраму, то спаць бы цяпер і Кольку Лецечку, выхаванцу Слабадзянскага дзіцячага дома. Але не спіцца яму ў гэты ранішні світальны час. Другі тыдзень з дня ў дзень сустракае ён на ганку свайго корпуса ўзыход сонца.

- Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых слоў.

* * *

Паслухаем, што

У НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Юрай, уставай рана,
Адмыкай зямлю,
Выпушчай расу
На цёплае лета,
На буйнае жыта,
На ядраністае.
На каласістае,
Людзям на здароўе.

Як вы думаеце, пра якое свята ідзе гутарка ў гэтым тэксце?

Так, гэта

ЮР'Я, або **ЮРАЙ**, старадаўняе веснавое земляробчае свята беларусаў і іншых славянскіх народаў. На Беларусі яго адзначалі 23 красавіка с. ст. У гэты дзень звычайна адбываўся першы выган жывёлы на пашу, які суправаджаўся шматлікімі абрадамі: жывёл крапілі вадой, дакраналіся да іх галінкай вярбы, праганялі іх праз вароты, дзе клалі яйцо ці замок, і інш.

На пашы пастухі рабілі абрадавы абход жывёлы з галінкай вярбы і кавалкам хлеба або яечняй. Лічылася, што ўсё гэта засцеражэ статак ад шкоды (хвароб, ваўкоў, прапажы).

У Юр'еў дзень сяляне таксама ўрачыста абходзілі палеткі, пакрытыя рунню, наладжвалі ў полі абрадавае снаданне,

рэшткі якога закопвалі на мяжы (лічылася, што гэта захавае пасевы ад граду).

Увасабленнем свята быў вобраз Юрыя, у якім перапляліся рысы язычніцкай і хрысціянскай міфалогіі. Яго ўяўлялі здаровым і моцным мужчынам, лічылі апекуном руні, кветак, травы, жывёлы, першай расы.

Юраўскай расе прыпісвалі цудадзейную ўласцівасць даваць людзям здароўе і сілу.

На Юр'я спявалі юраўскія песні:

ВЯСНА КРАСНА, ЛЕТА ЦЁПЛАЕ

*Вясна красна, лета цёплае,
Уся скацінка ў поле пайшла:
Кароўкі каля муроўкі,
Авечачкі каля рэчачкі,
А свіначкі каля нівачкі,
А гусачкі каля лужачкі,
А вутачкі каля плюсачкі,
А курачкі па шуметнічках,
А рабяткі па завалінках.*

Таксама на ігрышчах выконвалі лірычныя песні, пераважна шлюбных матываў.

У некаторых мясцовасцях на Юр'я дзяўчаты спраўлялі абрад «юрэння»: выбіралі на год сябровак, мяняліся з імі хусткамі і ручнікамі.

Самастойна адшукайце матэрыял пра тое, як адзначалі гэта свята ў вашай мясцовасці, і падрыхтуйце звязнае вуснае выказванне на тэму «Святы і абрады беларусаў».

МОЎНАЯ РАЗМІНКА

Прачытайце ўрывак з верша Уладзіміра Караткевіча «У векавечнай бацькаўшчыне клёны», пры гэтым звяртайце ўвагу на вымаўленне ненаціскных галосных.

У векавечнай бацькаўшчыне клёны
Нячутна пачынаюць аблятаць

На рыжую зямлю, на мох зялёны,
На весніцы, на ціхі стаў, на гаць.
Зямля глядзіць азёрамі-вачыма
На ясны свет, што стыне у красе.
Як чыста, бы святло абшары вымыла,
Як ціха – быццам зніклі людзі ўсе.

Якія гукі абазначаюцца літарай **ю** ў словах і словазлучэннях *пачынаюць, на рыжую зямлю, людзі*. Затранскрыбіруйце гэтыя словы.

Амаль анекдот

Самы дарагі жаночы ювелірны гадзіннік быў прапанаваны да продажу ў Швейцарыі. Корпус яго мае 10 брыльянтаў, для аправы апрацаваны 296 брыльянтаў, цыферблат усыпаны 128 дробнымі брыльянтамі, а бранзалет упрыгожаны 56 брыльянтамі. Вага гэтага гадзінніка амаль 200 г, а цана – 3,5 млн швейцарскіх франкаў.

* * *

Засталося толькі запрасіць нашых вучняў, каб яны прадэманстравалі сваё бачанне і разуменне літары **Ю** (глядзі на ўкладцы).

Я

Я выходзіць на дарожку,
Горда выставіла ножку.
Нібы мяч, надзьмула грудзі,
Выхваляцца, пэўна, будзе.

Я

(Я)(ЮСЬ МАЛЫ)

Я – трыццаць другая і апошняя літара беларускага алфавіта. Запазычана з рускай графікі ў XIX ст. У старабеларускай мове гук [а] пасля мяккіх зычных і ётаваны [а] абазначаліся літарамі ѡ («юс малы») пасля мяккіх зычных: *племя, свѣто*; і я («а ётаванае») пасля галосных і ў пачатку слова: *боязь, ясность*.

У старабеларускую графіку абедзве гэтыя літары перайшлі са старажытнарускай мовы.

Літара **я** – лігатура. Яна складаецца з *і дзесцяцярчынага* і *аза*: *і* ды *а*.

Яе месца – толькі ў пачатку слова: *яма*.

Літара **Ѧ** пісалася ў сярэдзіне і на канцы слова: *маѦ, имѦ*.

Наша сучаснае **я** – гэта зменены ў скораспісу ўстаўны **Ѧ**.

Глаголіца балгарская XI ст.	Ѧ	Скораспіс XV ст.	Ѧ
Устаў XI ст.	Ѧ	Беларускі скораспіс XVI ст.	Ѧ Ѧ
Царкоўнаславянская XIII-XVI ст.	Ѧ	Паўустаў канца XVII ст.	Ѧ
Царкоўнаславянская XVI-XVIII ст.	Ѧ Ѧ	Грамадзянская пач. XVIII ст.	я

У XVI ст. яны, акрамя рукапіснай, набылі друкаваную форму.

Пачынаючы з Ф. Скарыны, сталі адрознівацца як малыя і вялікія, хоць ужыванне вялікай літары ва ўласных імёнах, геаграфічных назвах і ў пачатку сказаў не было яшчэ паслядоўным.

У сучаснай беларускай мове абазначае нелабілізаваны галосны гук [а] сярэдняга рада ніжняга пад'ёму і мяккасць папярэдняга зычнага (*паляна* – [пал'ана], *сястра* – [с'астра]), а ў пачатку слоў, пасля галосных, **ѣ**, **ь**, і апострафа – спалучэнне гукаў [ѣа]

(ягада – [йагада], баян – [байан], Гаўя – [Гаўйя], ма-
дзьяр – [мадз'яр], аб'ява – [аб'ява]).

Літара **я** замест *е, ё* пішацца:

- у першым складзе перад націскам ва ўласнабеларускіх словах: *лес – ляснік, дзесяць – дзясяты, сем – сямнаццаць*;

- у першым складзе перад націскам у даўно запазычаных словах: *дзяжурны, змін*.

Пачатковая літара **я** незалежна ад націску захоўваецца ва ўласных назвах і ў корані слова: *Якуб, Ясенін, ясьень – ясянёвы*.

Літара **я** ў няпершым пераднаціскным складзе пішацца толькі тады, калі ў аднакаранёвых словах пад націскам ёсць этымалагічны гук [а]: *пяцярня – пяць [п'ац']*.

Традыцыйныя напісанні неабходна запомніць: *мяккаваты, святкаваць, цяжкаваты*.

Літара **я** пішацца ў паслянаціскных складах:

- у суфіксах назоўнікаў *-яч-, -язь-, -ядзь-*: *дзеяч, дробязь, роўнядзь*;

- у суфіксах дзеясловаў (*веяць, сеяць*), а таксама ў аддзеяслоўных назоўніках з суфіксамі *-я-лк-* (*веялка, сеялка*) і *-я-нк-* (*лаянка*).

Літара **я** традыцыйна пішацца ў некаторых паслянаціскных складах у корані і ў суфіксах: *вывязаць, заяц, памяць, тысяча*.

Бывае вялікая (**Я**) і малая (**я**), мае рукапісную (*Яя*) і друкаваную (*Я я*) формы.

Ужываецца ў выразе **Ад А да Я** (ад пачатку да канца; усё цалкам), у афіцыйных абрэвіятурах (**ЯМЗ**).

Пры класіфікацыйным падзеле мае значэнне «дваццаць восьмы» (група «**Я**»), пры лічбавай нумарацыі – дадатковае значэнне для размежавання прадметаў пад адным нумарам (квадрат № 9 я).

У «Беларускім арфаграфічным слоўніку» (пад рэд. А. А. Лукашанца) налічваецца 351 слова, якое пачынаецца на літару **Я**. Сярод іх знаходзім: *яблыневы, яечня (яешня), язмін, ясакар, яхант, яшчар, яшчур*.

* * *

Сярод беларускіх літаратараў, чые прозвішчы пачынаюцца на літару **Я**, мы адшукалі У. Ягоўдзіка, Ядвігіна Ш., А. Якімовіча, Э. Ялугіна, Я. Янішчыц, Ф. Янкоўскага, Я. Янушкевіча, М. Янчука, М. Яроша. Прадоўжыце гэты пералік сваімі прыкладамі.

А яшчэ з літарай **я** ў беларусаў асацыіруецца назва горада Ялта, дзе прайшлі апошнія дні жыцця Максіма Багдановіча.

Клічце сваіх памочнікаў: паводле эсэ М. Стральцова пра гэту сумную падзею напішам дыктант

АПОШНІЯ ДНІ ЖЫЦЦЯ БАГДАНОВІЧА

Максім Багдановіч добра ведаў: надзеі на яго папраўку няма. Але ўсё ж ён згадзіўся ехаць у Ялту. Можа, згадзіўся таму, каб хоць трохі супакоіць сяброў, якія так хваляваліся за яго.

Пасля сямі дзён дарогі Максім прыехаў у Сімферопаль. Бацькі ён там не сустрэў, хоць спадзяваўся на гэта, калі выязджаў з Мінска. Бацька яго – чалавек няшчасны. Жыццё ў яго не выходзіла і пакуль не выйшла, хоць той нікому не прызнаваўся ў гэтым, нават сабе.

Вось і Ялта. Кватэру было знайсці не так лёгка, як яму думалася напачатку: чамусьці сталі баяцца чужых людзей. Цэлы дзень ён блукаў па горадзе і толькі пад вечар знайшоў патрэбны адрас.

Па крутой знадворнай лесвіцы падняўся на другі паверх. Пакой быў даволі прасторны, але адразу было відаць, што ў ім даўно не жылі. Максім зморана сеў на табурэт, адчуваючы вялікую стому, і ціха сказаў:

– Больш я нікуды не пайду.

Так ён стаў жыць у Ялце, лячыцца ад сухотаў і сумаваць па сябрах, па Радзіме. На вуліцы, здаралася, Максім, прыпыніўшыся, разглядаў сябе ў шкле вітрын і моцна здзіўляўся: ён стаў вельмі худы.

Гэта былі апошнія дні жыцця вялікага паэта.

- Пракаменціруйце правапіс *е, ё – я* ў другім абзацы тэксту;
- разбярыце па саставе словы *згадзіўся, знадворнай*;
- падбярыце сучасны сінонім да слова *сухоты*.

* * *

Калі аналізаваць творчасць Максіма Багдановіча, то можна заўважыць, што яму былі падуладны разнастайныя вершаваныя памеры. У тым ліку і ямб.

Ямб (ад. грэч. *Jambike* – музычны інструмент, *jambos* – нападаючы) – двухскладовая стапа з націскам на другім складзе. У вершах, напісаных ямба, націскі звычайна падаюць на цотныя склады, хаця нярэдка бываюць і пропускі націскаў, а ў асобных выпадках націск падае на няцотны склад.

Напрыклад, двухстопны ямб:

Мароз, зіма,

Снягі вакол,

І спіць трава,

Пад снегам дол. (Я. Колас. Да вясны)

Ідуць касцы, звіняць іх косы,

Вітаюць іх буйныя росы,

А краскі ніжай гнуць галовы,

Пачуўшы косак звон сталёвы. (Я. Колас. Новая зямля)

Перад намі чатырохстопны ямб – памер, найбольш пашыраны ў паэзіі. Бываюць і іншыя па колькасці стоп памеры ямба: двух-, трох-, пяці-, шасцістопныя.

Ямб – увогуле адзін з самых пашыраных памераў у сучаснай паэзіі. Ім напісаны многія вершы і такія вядомыя буйныя творы, як паэмы «Энеіда навыварат», «Тарас на Парнасе», паэмы «Магіла льва» Я. Купалы, «Новая зямля», «Рыбакова хата» Я. Коласа, «Родныя берагі» П. Броўкі, «Янук Сяліба» М. Танка і інш.

А Ў НАРОДЗЕ КАЖУЦЬ

Як на Грамніцы (15 лютага) адліга – з ураджаю будзе фіга.

Як у лютым клікнецца, так восенню адклікнецца.

Які першы дзень лютага, такое і лета будзе.

Як не пасееш, то й збіраць не будзе чаго.

Як не грыміць гром, а ўсё ж перастае.

Якая Тройца, такое і лета будзе.

Як яр цвіце – холадна.

Які ні дажджышка, а людзям аддышка.

Як багата рабіны – вада па аглабліны.

Ядроныя арабіны – восенню гразі па аглабліны.

* * *

Да прыняцця хрысціянства нашы продкі пакланяліся шматлікім багам. Сярод іх не апошнія месца займаў і

ЯРЫЛА

Ярыла – бог Сонца, урадлівасці і кахання. Людзі здаўна з нецярплівацю чакалі яго прыходу. Разам з Ярылам пасля веснавога сонцазвароту – 21 сакавіка – пачынала выходзіць з зімовай спячкі прырода, усё жывое прачыналася, набіралася сілы, дужэла. Штораз даўжэйшы дзень перамагаў цёмную ноч, светлавокая вясна пазбаўлялася чараў халоднай і панурай зімы. Усё гэта яшчэ раз пераконвала людзей, што жыццё нязводнае і бясконцае, што яно заўсёды будзе панаваць над смерцю.

Ярыла прыходзіў напорыста і імкліва, па-маладому радасна і весела. Сваімі чараўнымі ключамі рашуча адмыкаў

да жыцця зямлю, выпускаў на волю расу і клікаў людзей на поле. Гэту радасную вестку па ўсіх палях і паселішчах разносілі нястомныя спевакі жаўрукі. Нездарма яны лічыліся Ярылавамі пасланцамі. Схаладалая за зіму зямля толькі цяпер становілася пладавітай, пачынала расці першая трава, з'яўляліся першыя кветкі, першыя лісцікі на дрэвах. У іх галінах ладзілі гнёзды і спявалі песні кахання птушкі. Лес агучвала куванне зязюлі. У кустах заліваліся недасягальныя па майстэрстве салаўі. Сагрэтае ласкавым сонейкам, усё на свеце адраджалася, становілася маладым і дужым. Такім быў спрадвечны кругаварот жыцця.

У гонар вясёлага бога беларусы здаўна ладзілі незабыўнае свята Ярылкі. Яго называлі яшчэ святам засевак. Адбывалася яно 27 красавіка па старым стылі. Маглі святкаваць яго і ў маі, і ў чэрвені. Святкавалі весела і займальна. Такі ж апантаны маладой неўтаймаванасцю, захоплены каханнем быў і сам Ярыла. Яго стыхія – забавы, гульні, скокі, заляцанні, бязмежная веселосць. Таму і стаў ён апекуном пацуцёвага кахання і пладавітасці, шчаслівага шлюбу і сямейнага дабрабыту. Толькі на гэтым свяце юнакам і дзяўчатам дазвалялася пакаштаваць віна, якое здаўна лічылася напоём багоў. У гэты момант моладзь як бы раўнялася з самім Ярылам.

Вечарам на высокіх пагорках палілі вогнішчы, каб убачыў іх Ярыла і завітаў у госці. Тут заканчваліся забавы і карагоды моладзі. На адыход людзі прасілі ў Ярылы цёплага лета, багатага ўраджаю, моцнага кахання, шчаслівага сямейнага жыцця ды здаровых дзетак.

Вядомы даследчык жыцця беларусаў Адам Кіркор адзначаў, што Ярыла нагадваў маладога і прыгожага юнака, кучаравага і светлавалосага. У белым плашчы і на белым кані басанож ездзіць гэты маладзец па свеце. На галаве – вянок з першых палявых кветак, у левай рuce – жменька жыта, у правай – паліца. Махне Ярыла жытам – ніва коласам багачее, паліцай махне – гром грыміць, дождж сыплецца. Конь у Ярылы таксама малады і нястрымны. Ён такі гарачы, што на адным месцы і хвіліны не пастаіць. Куды конь нагу паста-

віць – шаўковая трава сцелецца, кветкі дзівосныя расцвітаюць, растуць ад ягонага дыхання снежных сляды бога холоду Зюзі. А там, дзе малады прыгажун Ярыла ступаў сваімі босымі нагамі, густа каласілася жыта, прагна пілі жыццядайную сілу яравыя пасевы. Аднак простым людзям у гэты дзень забаранялася хадзіць босымі, бо інакш можна было зблытаць іх з пасланнікамі Ярылы. Калі ж нейкая жанчына адважвалася басанож прайсціся па некранутай расе, яе маглі абазваць ведзьмай. Каб зняць чары, пастух павінен быў адлупцаваць кабету пугай.

У гонар Ярылы называліся паселішчы, урочышчы, іншыя мясціны. А восенню ладзілася свята ўраджаю. Людзі добрым словам згадвалі шчодрага Ярылу, дзякавалі яму за спрыянне. І пасля гэтага ён спускаўся на зямлю, дзе ўсю зіму змагаўся з богам цемры Чарнабогам. А ранняй вясной зноў з'яўляўся на зямлі пераможцам.

Абапіраючыся на прачытаны тэкст і набытыя на ўроках веды, самастойна падрыхтуйце звязнае вуснае выказванне на тэму «Беларускі пантэон».

* * *

А цяпер запрашаем вас у краіну *Пагуляндыю*, дзе вы знойдзеце забаўкі і гульні на любы густ, а таксама цікавую інфармацыю.

ЗАГАДКІ*

Гэты смелы круглячок
Прычапіўся за сучок,
Пазірае хітрым вокам
І блішчыць зялёным бокам.

Аднойчы дзядзька русы
Спаткаўся ў полі нам:
Тырчаць угору вусы
Даўжэйшыя, чым сам.

Румяны Піліп да палкі прыліп.

Між голля, між лісця – жар,
Ды не ўспыхне пажар.

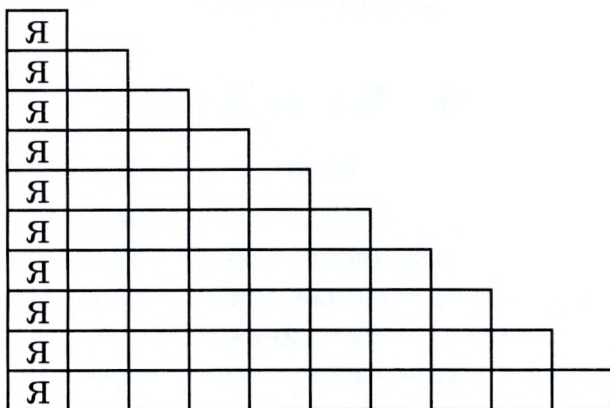
* Усе адгадкі пачынаюцца на літару Я.

Ляжыць калода пасярод балота,
Не гніе і не сохне.

АКРАЗАГАДКА

Я з металу рукі маю
Карабель за нос трымаю.
А апусцяць – тры рукі
Распушчу на дне ракі.

ЛЕСВІЧКА

* * *

Часам ён нам дапамагае, часам – шкодзіць. Але без яго – ніяк! Канешне, гэта – язык. Ён і сябра, ён і вораг. І пра яго складзена даволі многа выслоўяў. У левай калонцы табліцы прыведзены прыказкі са словам *язык*. У правай калонцы вы павінны запісаць свой каментарый да кожнай прыказкі.

Прыказка	Тлумачэнне
1. Еш пірог з грыбамі, а язык трымай за зубамі.	
2. Людскога языка не завяжаш.	

Прыказка	Тлумачэнне
3. На бабскім языку кароста сядзіць.	
4. Хто языком штурмуе, не шмат наваюе.	
5. Язык без касцей.	
6. Язык мой – вораг мой.	
7. Языком гавары, а рукам волі не давай.	

ЦІКАВА ВЕДАЦЬ

Яйцо

Яйцо – агульнаславянскае па паходжанні слова, але ў працэсе развіцця славянскіх моў яно атрымала ў іх рознае фанетыка-марфалагічнае аблічча. У помніках стараславянскай мовы – гэта «яйце». Пазней у беларускай і рускай мовах у выніку фанетычнага змянення гука [e] ў [o] атрымалася **яйцо**. Што датычыць другой формы назвы – **яйка**, дык гэта звычайнае польскае слова, і яно папярэна толькі ў заходніх беларускіх гаворках.

Якія адкрыцці вы самі можаце зрабіць у краіне Лексіка (раздзел «Літара Я»)? Падзяліцеся знаходкамі.

* * *

І, па традыцыі, паглядзім, якой бачыцца **Я** нашым вучням і як яны ўяўляюць сабе гэтую літару (глядзі на ўкладцы).

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская мова: энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.

2. Беларускія пісьменнікі: даведнік / склад. А. К. Гардзіцкі; нав. рэд. А. Л. Верабей. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. – 653 с.

3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. М. Янкоўскі; пад рэд. М. Р. Судніка. – Мінск: выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1962. – 555 с.

4. Верціхоўская, М. І. Беларуская мова: цікава і складана: дапам. для вучняў ст. кл. з паглыбл. вывучэннем бел. мовы / М. І. Верціхоўская, В. У. Верціхоўская. – Мінск: Народная асвета, 2001. – 206 с.

5. Выгонная, Л. Ц. Ад гука да літары: для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту / Л. Ц. Выгонная. – Мінск: Народная света, 1991. – 78 с.

6. Выгонная, Л. Ц. Фанетыка беларускай мовы ў школе / Л. Ц. Выгонная. – Мінск: Народная света, 1995. – 240 с.

7. Дзень за днём: прыкметы надвор'я, а таксама народны каляндар-месяцаслоў: для дашкольнага і малодшага школьнага ўзросту / сабраў і апрацаваў А. Русецкі; маст. В. Александровіч. – Мінск: Юнацтва, 2000. – 158 с.

8. Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў (узровень агульнай сярэдняй адукацыі): тэксты для пераказаў / склад. Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск: НІА; Аверсэв, 2011. – 476 с.

9. Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў (узровень агульнай сярэдняй адукацыі): тэксты для пераказаў і водгукаў (базавы,

- павышаны і паглыблены ўзроўні) / аўт.-склад. В. П. Красней [і інш.]. – Мінск: НІА; Аверсэв, 2007. – 317 с.
10. Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове за курс базавай школы (тэксты для пераказаў) / аўт.-склад. Г. М. Малажай, Т. М. Саўчук. – Мінск: Аверсэв, 2002. – 256 с.
11. Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове за курс сярэдняй школы (тэксты для пераказаў) / аўт.-склад. Г. М. Малажай, Т. М. Саўчук. – Мінск: Аверсэв, 2003. – 304 с.
12. Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў (узровень агульнай базавай адукацыі): тэксты дыктантаў / аўт.-склад. Н. В. Самедава, Т. М. Саўчук, Э. І. Падліпская. – Мінск: НІА; Аверсэв, 2009. – 191 с.
13. Кажура, В. В. Гэта ўсё – Радзіма наша: зборнік вершаў / В. В. Кажура, Б. Ю. Мацюк. – Мінск: Беларус. асац. «Конкурс», 2013. – 136 с.
14. Кукса, В. М. Колеры вясёлкі: вучымся гаварыць па-беларуску: дапаможнік для педагогаў дашкольных устаноў / В. М. Кукса. – Мінск: Польша, 1998. – 175 с.
15. Курбеко, А. Е. Русский язык: сборник диктантов / А. Е. Курбеко. – Минск: Польша, 2001. – 168 с.
16. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў: дапаможнік для настаўнікаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск: Народная асвета, 1983. – 191с.
17. Лепешаў, І. Я. Моўныя самацветы: для старэйшага школьнага ўзросту / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Народная асвета, 1985. – 72 с.
18. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове: вучэбны дапаможнік / І. Я. Лепешаў, К. М. Панюціч. – Мінск: Вышэйшая школа, 2005. – 316 с.
19. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – 511 с.
20. Літота: зборнік матэрыялаў для вучняў. – Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 2008. – 80 с.
21. Малажай, Г. М. Пазакласная праца па беларускай

мове: вучэбны дапаможнік / Г. М. Малажай, С. Р. Рачэўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1990. – 254 с.

22. Народная спадчына: для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту / склад. А. С. Фядосік, Г. А. Пятроўская. – Мінск: Народная асвета, 1984. – 208 с.

23. Павленко, Н. А. История письма: учебное пособие для филологических факультетов вузов / Н. А. Павленко. – Мінск: Вышэйшая школа, 1987. – 239 с.

24. Паўлоўская, В. І. Мова: цікава і займальна / В. І. Паўлоўская. – Мінск: Народная асвета, 1989. – 221 с.

25. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008. – 144 с.

26. Рагойша, В. П. Гутаркі пра верш: Метрыка. Рытміка. Фаніка / В. П. Рагойша. – Мінск: Народная асвета, 1979. – 128 с.

27. Сабліна, Н. П. Буквица славянская: поэтическая история азбуки с азами церковнославянской грамоты / Н. П. Сабліна. – Санкт-Петербург: Ижица, 2002. – 189 с.

28. Сіўковіч, В. М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В. М. Сіўковіч. – Мінск: Аверсэв, 2011. – 765 с.

29. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. Імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 916 с.

30. Старжынская, Н. С. Займальны матэрыял па навучанню грамаце: кніга для настаўніка / Н. С. Старжынская. – Мінск : Народная асвета, 1989. – 79 с.

31. Сушко, М. А. Беларуская мова : зборнік дыктантаў / М. А. Сушко. – Мінск: Палымя, 2002. – 192 с.

32. Сушко, М. А. Беларуская мова : зборнік дыктантаў па беларускай мове: дадатковыя заданні і адказы да іх: 5–9 класы / М. А. Сушко, І. М. Саматыя. – Мінск: Аверсэв, 2001. – 144 с.

33. Шкраба, І. Р. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі: прад. і ўступ. артыкул Р. Шкрабы / І. Р. Шкраба, Р. В. Шкраба. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.

34. Шпадарук, І. П. У свеце слоў, з'яў і фактаў / І. П. Шпадарук. – Мінск: Вышэйшая школа, 1995. – 93 с.

Вучэбнае выданне

Кажура Віктар Віктаравіч

АЗБУКОЎНІК

**Пазнавальна-навуковая, часам гульнёвая,
кніжка-чытанка, камусьці забаўлянка**

Адказы за выпуск *Г. У. Няхай*

Рэдактар *М. Л. Рудкоўская*

Тэхнічны рэдактар *В. М. Крайцова*

Афармленне вокладкі *У. І. Рынкевіч*

Камп'ютарная вёрстка *М. Л. Рудкоўская*

Карэктар *А. С. Каляга*

Падпісана ў друк 16.07.2015.

Фармат 60x84/16. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 18,6+1,86 укл. Ул.-выд. арк. 10,19. Тыраж 11200 экз. Заказ 1801.

Грамадскае аб'яднанне «Беларуская асацыяцыя «Конкурс»

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/288 ад 14.04.2014.

Вул. Бяды, 24–100А, 220040, г. Мінск

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецтва «Беларускі Дом друку»

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/102 ад 01.04.2014.

Пр-т Незалежнасці, 79, 220013, г. Мінск

Гульня-конкурс па беларускай мове
і літаратуры «Буслік»
арганізавана і праводзіцца
Грамадскім аб'яднаннем
«Беларуская асацыяцыя «Конкурс»
сумесна з Дзяржаўнай установай
адукацыі «Акадэмія паслядыпломнай
адукацыі» пры падтрымцы
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

Адрасы і тэлефоны
аргкамітэта гульні-конкурсу «Буслік»:
220045, г. Мінск, вул. Яна Чачота, 16
тэл./факс (017) 372 36 17, 372 36 41
e-mail: info@bakonkurs.by

Сайт аргкамітэта
гульні-конкурсу «Буслік» у інтэрнэце:
<http://www.bakonkurs.by/>

ISBN 978-985-557-097-5

9 789855 570975

В. В. КАЖУРА

АЗ БУК ОҮЛ ИК